

84  
Q-35

**Abdulla Qahhor**

# **O'TMISHDAN ERTAKLAR**



Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan  
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart

Ilgarigi berilmalar miqdori \_\_\_\_\_

--	--

Abdulla Qahhor

# O'TMISHDAN ERTAKLAR

Qissa va hikoyalar



«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA  
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI  
BOSH TAHRIRIYATI  
TOSHKENT — 2018

UO'K 821.512.133-3

KBK 84.O'z

Q - 35

# SHARQINTO TAJHATRE

Q - 35 Qahhor, Abdulla

O'tmishdan ertaklar: Qissa va hikoyalar.—  
T.: «Sharq», 2018.— 208 b.

ISBN 978-9943-26-820-3

UO'K 821.512.133-3  
KBK 84.O'z

ISBN 978-9943-26-820-3

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi  
Bosh tahririyati, 2001, 2002, 2005, 2007, 2014, 2018

## **ADIB. DRAMATURG. USTOZ**

Yigirmanchi asr o'zbek adabiyotiga nazar tashlasak, xalqimiz ma'naviyati xazinasiga beqiyos ulush qo'shgan, chin ma'noda o'lmas asarlar ijod qilgan ulug' shoir va adiblarni ko'ramiz. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, G'afur G'ulom kabi ijodkorlarning har biri alohida olam yaratgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Abdulla Qahhor ham ana shunday adabiyotimiz ustunlaridan biridir. Agar biz Abdulla Qodiriyni o'zbek roman-chiligining otasi desak, Abdulla Qahhor o'zbek realistik hikoyachilik maktabini yaratgani shubhasiz.

Birgina «Bemor» degan hikoyani o'qing. Hajmi ixchamgina bu asarda, bir qarashda oddiy voqeа tasvirlangan. Tirikchiligi arang o'tayotgan qashshoq bir odamning xotini og'rib qoladi va vafot etadi. Biroq adib bu voqeani shu qadar teran tavsirlaydiki, hikoyaning so'nggi jumlasini o'qigan kitobxonning ko'zidan yosh chiqib ketadi. Asar qahramonining kulfatiga beixtiyor sherik bo'ladi. Fojia xuddi o'zining boshiga tushgandek larzaga keladi. Hikoya Abdulla Qahhorning o'zi ta'kidlaganidek «atom»ga o'xshaydi. O'zi mittigina bo'lsa ham o'quvchi qalbini «portlatib» yuborgandek bo'ladi.

«Bemor», «Anor», «O'g'ri», «Dahshat» kabi talay hikoyalarda yuz yil naridagi

o‘tmishning qorong‘i sahifalari qalamga olingan bo‘lsa, «Ming bir jon», «Asror bobo», «Mahalla» kabi asarlarida xalqimizga xos bo‘lgan iroda, sabr-qanoat, bir-biriga mehr-shafqat tasvirlangan.

Abdulla Qahhor hikoyalari uchun mushtarak bo‘lgan tag‘in bir xususiyat — ularning g‘oyat ixcham va tig‘izligida. Bu hikoyalarning hajmi nari borsa, kitobda ikki-uch sahifadan oshmaydi. Biroq bu yozuvchining azbaroyi «so‘z topolmay qolganidan» emas, aksincha so‘z boyligi nihoyatda kattaligidan darak beradi. Aynan shuning uchun ham adib hikoyada ishlatalishi mumkin bo‘lgan yuzta so‘zdan eng o‘rinli bittasini tanlab oladi. Shu boisdan bular lo‘nda va mag‘zi to‘q asarlardir.

Qahhor domlaning yaqin shogirdlaridan biri Said Ahmad g‘alati voqeani hikoya qiladi. Bir kuni ustoz-shogird magazinga kiradilar. Abdulla Qahhor ikki pachka qog‘oz sotib oladi. Said Ahmad aka yarim hazil qilib «ikkita romanga yetadigan qog‘oz oldingiz, domla», deganida Abdulla Qahhor «ikkita hikoyaga yetsayam katta gap», deb javob beradi. Qahhor domlaning tag‘in bir shogirdi Ozod Sharafiddinovning yozishi-cha, «Tobutdan tovush» nomli satirik komediyasining hajmi 60 sahifa atrofida. Yozuvchi qoralamalari esa salkam ming bet bo‘lgan. Demak, Abdulla Qahhor pyesaning har bir sahifasini o‘rtacha o‘n besh martadan qayta yozgan. Adibning tili shu qadar puxta, shu qadar obrazlik uning ro-

man va qissalari, hikoya va dramalaridagi biron so‘zni olib tashlash ham, biron so‘z qo‘sish ham mumkin emas.

Abdulla Qahhorning yozuvchilik mahoratini belgilaydigan fazilat faqat bugina emas. Eng muhimi — yozuvchi asar qahramonlarini tirik odamga aylantirgan. Kitob o‘qiyotib o‘sha odamlarning qiyofasini aniq ko‘rgandek, ovozini eshitgandek bo‘lasiz. Ularning quvonch va dardiga sherik bo‘lasiz. Birini yaxshi ko‘rib qolasiz, biridan nafratlanasiz. Aslida adabiyotning bosh vazifasi ham, asar yozishdagi eng qiyin muammo ham shu!

Abdulla Qahhorning faqat hikoyalari emas, roman va qissalari ham el orasida mashhur bo‘lib, qo‘lma-qo‘l o‘qilgani va o‘qilayotgani bejiz emas. «Sarob» — «O’tkan kunlar»dan so‘ng o‘zbek adabiyotida yaratilgan jiddiy roman bo‘ldi. Talabalar hayotidan hikoya qiluvchi bu asar, adabiyotimizda yaratilgan puxta psixologik romanlardan biridir. Holbuki, Abdulla Qahhor bu asarni yozganida o‘ttiz yoshga ham bormagan edi. Mustabid tuzum qilichini qayrab turgan, Qodiriy, Cho‘lpon, Usmon Nosir kabi allomalar «xalq dushmani» degan tuhmat bilan o‘limga mahkum etilgan bir pallada yozilgan roman muallifi boshiga talay savdolar tushgan. Biroq roman har qanday sinovlardan omon chiqdi va oxir-oqibat xalqimizning ma’naviy multigiga aylandi.

Abdulla Qahhorning «Sinchalak», «O‘t-

mishdan ertaklar» qissalari o'zbek ada-biyotida katta voqeа bo'ldi. Ko'plab tillarga tarjima qilindi va o'zbekning boy ma'naviy olamini dunyoga tanitishga salmoqli hissa qo'shdi. Albatta, bugungi kitobxonga, ayniqsa yosh avlodga «O'tmishdan ertaklar»dagi voqealar cho'pchakdek ko'rinishi mumkin. Bu haqda muallifning o'zi ham yarim hazil-yarim chin qilib aytib o'tgan. Biroq asar voqealarining hammasi hayot-dan olingan, qissada xalqimizning o'tmishidagi turmushi, ayanchli qismati, teng-sizlik va nohaqliklar g'oyat aniq tasvirlangan. «Sinchalak» esa o'tgan asrning oltmishinchi yillarida yozilgan, bir qarashda «siyosatga mosroq» asardek ko'rinsa ham, qissada o'quvchi xotirasiga mixlanib qoladigan odamlar ko'p. Adibning bir qadar istehzoli tabassumi bilan yozgan sartlarida shunday yashirin ma'nolar borki, buni tushungan tushunadi...

Abdulla Qahhor dramaturg sifatida ham boy meros qoldirdi. «Shohi so'zana» komedyasi jahonning ko'plab teatridda millionlab tomoshabinlarga namoyish qilindi va olqishga sazovor bo'ldi. Bu asarning muhim fazilatlaridan biri shundaki, dramaturg o'zbek xalqining sodda-donish-mandligi, jo'mardligini samimiyat bilan tasvirlaydi. Spektaklni ko'rgan tomoshabin asar qahramonlarini, demakki o'zbek xalqi-ni chin dildan yaxshi ko'rib qoladi. «Ayajonlarim» komedyasi haqida ham shunday deyish mumkin.

...Haqiqat degani ko‘-o‘-o‘p yaxshi narsa. Ammo bir «kamchiligi» bor: hamisha ham shirin bo‘lavermaydi. Achchiq haqiqat ko‘-o‘-o‘p foydali narsa. Ammo uning ham bir «kamchiligi» bor: hammagayam yoqavermaydi. «Tobutdan tovush» satirik komediyasida ana shunday «yoqimsiz» haqiqatlar achchiq kinoya bilan fosh etilgani uchun yozuvchi boshiga ancha-muncha malomatlar yog‘ildi. Oltmishinchı yillarda butun sho‘rolar yurtida boshlangan «pufflab» qahramon yasashlar, qo‘sib yozish va poraxo‘rliklar bora-bora yomon oqibatlarga olib kelishi mumkinligini sezgan adib bu asarni bekorga yozmagan edi.

Dramaturg haq ekanini, bunday illatlarini azbaroyi joni achigani uchun qalamga olganini vaqtning o‘zi isbotladi...

Abdulla Qahhor nihoyatda o‘qimishli, jahon adabiyotidagi har bir yangilik, har bir yo‘nalishni diqqat bilan kuzatib boradigan alloma adib edi. Rus adabiyotining buyuk namoyandalari Chexov hikoyalarini, Lev Tolstoyning «Urush va tinchlik» epopeyasi ni, Pushkinding nasriy asarlarini, Gogolning mumtoz dramalarini o‘zbek tiliga tarjima qilganining o‘zi ham Qahhor domlaning adabiyotimiz va madaniyatimiz oldidagi ulkan xizmatlaridan darak beradi.

A. Qahhorning tag‘in bir xizmati — chinakam ma’nodagi o‘ta qattiqqo‘l va adolatli ustozligidir. Adib yarq etgan iste’dod paydo bo‘lsa, yosh adib yoki shoirning birinchi asari e’lon qilinishi bilanoq qandaydir ichki

sezgi bilan bilar, qalamkashni izlab topar, to‘g‘ri yo‘lga solar, muallif boshiga «bulut» kelsa qat’iyat bilan himoya qilar edi. Said Ahmad va Shuhrat domla, Odil Yoqubov va Pirimqul Qodirov, Ozod Sharafiddinov va Matyoqub Qo‘shtonov, Erkin Vohidov va Abdulla Oripov, O‘lmas Umarbekov va To‘lapbergan Qaipberganov, Uchqun Nazarov, Nosir Fozilov, Umarali Normatov, Shukur Xolmirzayev, Gulchehra opalar va Oydin Hojiyevalar Qahhor sabog‘idan bahramand bo‘ldi.

Ustoz iste’dodli qalamkashlarni avaylar, ularning yutug‘idan quvonar, ammo shosha-pisha xom asarlar yoza boshlasa, qattiq koyib, to‘g‘ri yo‘lga solar, adabiyot maydoniga tasodifan yoki biron manfaat izlab kirib qolgan talantsizlarni esa jinidan ham yomon ko‘rar, kezi kelganda ularning iste’dodsiz ekanini, adabiyot ravnaqiga nafi tegmasligini ochiq-oydin aytib qo‘ya qolar edi.

Adib oltmis yoshga to‘lishi munosabati bilan uning shogirdlaridan biri Uchqun Nazarov qisqa metrajli hujjatli filmni suratga oldi. (U. Nazarov taniqli adibgina emas, taniqli kinochi ham.)

Kinoni suratga olish jarayonida ro‘y bergan bir voqeani eslash foydadan xoli bo‘lmasa kerak, deb o‘ylayman. Shunday qilib, yozuvchilar bog‘idagi azamat arg‘uvon daraxti ostida ustoz va shogirdlar «kinoga tushdik». Bir manzara suratga olinib bo‘lgach Abdulla Qahhor Uchqun

Nazarovga murojaat qildi. «Bitta gapni qaytadan syomka qilishga to‘g‘ri keladi. Men «adabiyotga mushukka o‘xshab, eshik qolib tuynukdan tushadiganlar bor» depman. Aslida «o‘g‘ri mushukka o‘xshab» deyishim kerak edi, «o‘g‘ri» degan so‘zni aytmabman. «Ehtimol u paytlarda kino tas-malari kamyobroq bo‘lganmi yoki qayta-qayta suratga olishlar bir qadar charchat-ganmi, hammasini boshidan boshlashga un-cha rag‘bat bo‘lmadi. Shunda Ozod domla o‘rinli gap aytdi. «Endi, domla, eshik qolib tuynukdan tushganidan keyin o‘g‘ri mushuk bo‘lmay, to‘g‘ri mushuk bo‘larmi-di?» «Shunaqa-ku, — dedi ustoz kulimsi-rab, — adabiyotga eshik qolib tuynukdan tushadiganlarni jo‘n mushukka o‘xshatsak, mushukning haqi ketadi-da!»

Ustoz badiiy ijodni «sababi tirikchilik» deb hisoblash o‘rinsiz ekanini, iste’dod insonga Xudo tomonidan berilgan noyob in’om bo‘lib, uni «maydalab sotish», mod-diy yoki ma’naviy manfaat vositasiga aylantirish gunoh bo‘lishini ko‘p ta’kidlar va o‘zi ham shu qoidaga qat’iy amal qilar edi.

...Odatda, har qanday yaxshi asar ikkita xolis, ammo beshafqat hakam sinovidan o‘tdi. Biri — kitobxon sinovi, biri — vaqt sinovi. Abdulla Qahhorning ko‘plab hikoyalari, roman va qissalari, dramatik asarlari har ikki sinovdan yorug‘ yuz bilan o‘tdi. Bugungi avlod ham ulkan adib asarlarini katta qiziqish va hayajon bilan o‘qishiga imonim komil. Bu — bir tomondan.

Ikkinchi tomondan Abdulla Qahhor aynan bugungi kunni, yurtimizning istiqłoli, Vatan mustaqilligini bir umr orzu qilgan adib edi. Uning kechagi kun haqidagi asarlarini mutolaa qilgan yosh avlod bugungi kunni teranroq qadrlashga o'rganadi. Adib asarlarining sehri ham shunda...

**O'tkir Hoshimov,**

*O'zbekiston xalq yozuvchisi*



*Eshilib, to'lg'anib ingranadi kuy, —  
Asrlar g'amini so'ylar «Munojot».  
Kuyi shunday bo'lsa, g'amning o'ziga  
Qanday chiday olgan ekan odamzod!*

Abdulla Oripov

## BIR-IKKI SO'Z

Mening bolalik yillarim Farg'ona vodiysining Yaypan, Nursuq, Qudash, Buvaydi, Tolliq, Olqor, Yulg'unzor, Oqqa'rg'on degan qishloqlarida o'tgan. O'ttizinchi yillarning o'rtalarida bolaligimni o'ylaganimda chalakam-chatti tush ko'rganday bo'lgan edim: dumli yulduz chiqqan edi; Babar (Bobir bo'lsa kerak) degan yigitni otqorovul miltiq bilan otganda o'limgan edi, shunda otqorovul odamlarga yuzlanib: «Yopiray,

bunaqa battol o‘g‘rini umrimda ko‘rgan emasman, ustidan oshirib o‘q uzibman-u kiprik qoqmadi-ya!» degan edi.

Zehnimda shunga o‘xshagan qalqib yur-  
gan xotiralardan tashqari qalqimasdan  
toshdek cho‘kib yotgan xotiralar ham hi-  
sobsiz ekanidan uzoq zamon bexabar ekan-  
man. Bundan meni Anton Pavlovich Che-  
xov domla xabardor qildilar.

Bundan o‘ttiz yil burun men u kishining  
yigirma ikki tomlik to‘plamini qo‘limdan  
qo‘ymasdan o‘qib chiqdim. Shunda alomat  
bir hodisa yuz berdi: shu bilan muhtaram  
ustod menga go‘yo muborak ko‘zoynaklari-  
ni berdilar-u: «Mana buni taqib, o‘z xal-  
qingning o‘tmishiga nazar sol!» dedilar.

Ustodning muborak ko‘zoynaklarini ta-  
qib xalqimizning o‘tmishiga qaradim. Bir  
tomonda Anton Pavlovichning temir yo‘l  
gaykalarini burab olgan «yovuz niyatli  
kishi»si, ikkinchi tomonda otqorovul yur-  
desa yurgan, tur desa, turgan, ustidan  
oshirib o‘q uzganida kiprik qoqmagan «bat-  
tol o‘g‘ri» — Babar! Bular zamona daraxti-  
da yetishgan olmaning ikki pallasi edi.

Shunday qilib, bolaligimda zehnimga  
cho‘kib qolgan xotiralar uyg‘ondi, yuzaga  
chiqdi, o‘sha vaqttagi xalq hayoti ko‘z ol-  
dimga keldi. Mana shuning natijasi bo‘lib,  
o‘ttizinchi yillarning o‘rtalarida g‘am-g‘us-  
saga to‘la «O‘g‘ri», «Tomoshabog‘», «Be-  
mor», «Anor», «Millatchilar» vujudga  
keldi. Bu hikoyalarni keng kitobxonlar om-  
masi xush qabul qilgan, hanuzgacha qayta-  
qayta bosilib kelayotgan bo‘lsa ham, o‘sha

vaqtlardayoq yosh kitobxonning e'tiroziga sabab bo'ldi. Yoshlar hikoyalarda tasvir etilgan voqealarni ortiq darajada mubolag'a deb bili shardi.

Yillar o'tib yangidan-yangi kitobxon avlod yetishgan sayin bu e'tirozlar keskin tus ola bordi: nainki, ho'kizidan ayrilgan musibatdiyda bir mo'ysafidga hech kim rahm qilmasa, axir amaldorlar ham odamku; nainki, kishi o'z yurtida begona bo'lib, o'z shahrining tomosha bog'iga kirolmasa; nainki, bemor xotingga go'dakning saharlari qiladigan duosidan boshqa davo topilmasa; nainki, sog'-salomat yigit boshqorong'i xotiniga ikkitagina anor olib berolmasa; nainki, ziyoli deb atalgan kishi boyning itidan ham tuban tursa!

Yosh kitobxonlarning ta'nasi xususan so'nggi yillarda dashnomga aylana boshladi.

1960-yilda o'zbek ayolining o'tmishiga oid «Dahshat» degan bir hikoya yozgan edim. Bu hikoyada sakkizta ayolni Olimbek dodxoning haramiga qamab qo'yganim bir ayolga haqorat bo'lib tushibdi. Imzosiz, adressiz yuborilgan xatda shunday satrlar bor:

«...o'tmishda shundoq bo'lsa, ehtimol, bo'lgandir, lekin o'zbek xotin-qizlari tari-xining shunday malomatli sahifalarini hozir, bugungi kunda tiriltirish shartmidi? Siz o'tmishni qalamga olganingizda ba'zan uydirmachilikka berilib ketasiz...»

Mana shunaqa ta'na-dashnomlardan keyin «uydirmachilikka» berilmasdan, o'z

ko'zim bilan ko'rganlarimni, kechirganlarimni, o'tmish hayot lavhalaridan esimda qolganlarini qalamga olgim kelib qoldi. Kitobning gazeta va jurnallarda bosilib chiqqan ayrim parchalarini o'qigan bir tanqidchimiz halitdan g'ashlik qilib: «Juda zulmat-ku, kitob o'quvchida juda og'ir taassurot qoldirmasmikan?» deb qoldi. Bu tanqidchi 1930-yilda tug'ilgan, undan keyin tug'ilgan yoshlar, shubhasiz, bu mulohazani keskinroq aytishini ham bilaman. Men kitobni «O'tmishdan lavhalar» deb atamoqchi edim, mayli, shularning ham ko'ngli to'lsin, kitobni «O'tmishdan ertaklar» deb atay qolay.

## FALOKATNING SHAROFATI

Biz Yaypanda Olim buva degan bir novvoyning tashqarisida turar edik.

Novvoyxonaning orqasi tashqining qariyb yarmini egallagan, hovli juda ham tor, ayam uning o'rtasini tesha bilan choppib qo'qongul, sariqgul, rayhon, jambul ekkan, hovlining guvalak devorlari qaldirg'ochning uyasiga o'xshar edi. Eshigi bir tabaqalik, kichkina va pastakkina uyning darchasi ichkari hovlining ayvoniga ochilgani, buning ustiga nomahram nazaridan pana qilib, panjarasiga yog'langan qog'oz yopishtirilgani uchun uy qorong'i, odam odamni tusmol bilan tanir edi.

Olim buvaning ichki hovlisi ham tor, ustini boshdan oyoq tok qoplagani uchun dim. Uning xotini ertadan kechgacha g'uv-

g‘uv charx yigirardi, tez-tez biznikiga kirib ayam bilan gaplashib o‘tirardi; bizning musofirligimizga rahmi kelsa kerak, ba’zan o‘pkasi to‘lib, ayamga taskin bergen bo‘lardi:

*Musofir bo‘lmagan kim bor,  
Mujovir<sup>1</sup> bo‘lmagan kim bor;  
Birovning yurtiga borib,  
Muhojir bo‘lmagan kim bor?..*

Olim buvaning o‘g‘li kimningdir eshiga qarol, qizi erga tegib ketgan. Uning o‘zi shaharda turib non yopadi, nonni do‘koning oldidagi taxtaga dastalab qo‘yganidan keyin chorbog‘iga kirib nonni, tushgan pulni sanaydi, pul ba’zan kam kelsa kerak, javraydi, pul yoki non kam kelganiga emas, pul tashlamasdan non olib ketgan kishi birovning haqini yeb, do‘zaxiy bo‘lganiga kuyadi.

Yozning issiq kunlari. Hovlimiz, ayniqsa, qorong‘i bo‘lsa ham salqinroq, uyimiz g‘ij-bij pashsha. Bir kuni dadam o‘zining eshik va darchasini zikh yopib, achchiq tug‘ma qalampir tutatdi. Tutun shunday achchiq ediki, uydan dadamning o‘zi zo‘rg‘a chiqdi, uzoq yo‘taldi. Uning niyatidan xabardor bo‘lib, Olim buva astoydil xafa bo‘ldi va devor osha:

— Usta, xudoning maxluqiga ozor bermang, pashshani ham xudo yaratgan, jon bergen! — dedi.

<sup>1</sup> *Mujovir* — turg‘unlik ma’nosida.

Dadam tutunni darrov o'chirdi.

Bir kuni uyimizga dadamning ovchi jiyani keldi. U Pastqo'riqda ov qilib yurgan ekan, o'qi tugab, biznikiga o'q yasagani kelibdi. Men onamning «o'qqa yaqin borma» deb hayhaylab turishiga qaramay, ovching o'q yasashini tomosha qilib turdim. Mehmon miltiq doridan pichasini yoqib, usti qizil va ichi oq chiroyli pistondan bit-tasini chaqib ko'rsatdi. Piston qarsillagan-da men bir cho'chib tushdim, keyin zavq qilib irg'ishladim. Shunda pistondan ikkitasini o'g'irlab, kigizning tagiga yashirib qo'ydim. Mehmon ketganidan keyin nima xayolga bordim-u, bitta pashshani tutib ikkala pistonning orasiga qo'ydim, sandon-chamning ustiga qo'ydim-da, bolg'acham bilan qattiq urdim. Piston qars etib ketdi. Olim buvaning xotini bilan gaplashib, rayhon chopib o'tirgan ayam birdan voyvoylab, quymichini ushlaganicha o'zini rayhonning ichiga tashlab yubordi. Kampir dod solib uning ustiga o'zini tashladi va menga qarab: «Nima qilib qo'yding, bor, dadangni aytib kel!» deb baqirdi. Ayam rayhonning ichida hamon voyvoylar ekan, «Chorig'ingni kiy!» dedi. Qo'rqib ketdim, darrov chorig'imni kiydim, ko'chaga qarab chopdim. Do'konimiz guzarda — chorraha-da bo'lib, bolg'a tovushi eshitilib turar edi. Dadam o'zi dam bosib ishlayotgan ekan, meni ko'rib qo'rqib ketdi, shoshib ayamni so'radi. Men boshqa gap qo'shmasdan «ayam yig'layapti», dedim. Dadam qop peshgirni yechib do'kondan chiqdi va

«shayton arava»sini minib uyimizga tomon ketdi. Men qo‘rqqanidagi tek o‘tirdim. Chorrahaning narigi tomoni keng maydon, unda katta-kichik toklarga osilgan rang-barang to‘rqovoqlardagi bedanalarning bitbildig‘i, ko‘cha bo‘yi va maydonning tevarak-atrofidagi do‘konlarda tarafma-taraf sayrayotgan kakliklarning qaqquvog‘i hech tinmas edi. Do‘kondan chiqdim, chorrahaning u tomoniga o‘tib, kaklik sayrayotgan bir do‘kon oldiga bormoqchi bo‘lganimda dadam chaqirib qoldi. Dadam «shayton arava»dan tushib beliga peshgirini bog‘lar ekan: «Ayangni otibsan-ku! Ukacha tug‘ib beradigan ayani otadimi kishi!» dedi va qo‘limga damning arqonini berdi. Dadaming avzoyidan ayam tuzalib qolganini fahmlab, dam bosaverdim.

Dadam varillab turgan o‘choqdan cho‘g‘-day qizigan bir parcha temirni olib teshayotgan edi, undan chiqqan loyaday temir sandondan kundaga, undan yumalab chorig‘imning qo‘yniga tushib ketdi. Chorig‘imni qulantayoq kiygan edim, temir boldirim-ga jaz etib yopishdi. Chinqirib yubordim. Dadam chorig‘imni darrov yechib tashladi va meni ko‘tarib, do‘kon oldidagi taxtasupaga yotqizdi. Bir vaqt qarasam, tepamda besh-olti kishi turibdi. Bularning biri meni yelpiyapti, biri boldirimni puflayapti. Kimningdir: «Bu azamat bola, yig‘lamaydi, yig‘layotgani yo‘q, toychoq bo‘lib kishnayapti», deganini eshitdim. Boldirim har-chand jazillayotgan bo‘lsa ham yig‘idan to‘xtadim, lekin vujudim qaltirab-silkinib

ko'zimdan yosh oqar edi. Bir chol jarohatimga kigiz kuydirib bosdi va boldirimni latta bilan bog'lab qo'ydi. Birov yarim qarich keladigan sariq obakidandon, birov qizil toychoq non keltirib berdi. Biroz tinchiganimdan keyin dadam kulib: «Temirchi degan kuyib-kuyib temirchi bo'ladi!» dedi.

Kechga yaqin dadam do'konni yopdi, meni opichib oldi. Uyga ketdik.

Ayam oyog'im kuyganini eshitib hushidan ketayozdi; keyin nima bo'lib meni yakka do'konga yuborganini aqliga sig'dirolmay o'zini qarg'adi. Menden oldin va menden keyin tuqqan sakkiz bolasini qora yer bag'riga bergen ayam endi meni yer-ko'kka ishonmas, ko'z o'ngidan bir qadam nari jilgani qo'ymas edi. Ayamning yarador bo'lgani, oyog'imning kuygani bir chekka-da qolib ketdi. Ota-onam, biri qo'yib, biri olib, mushtday boshim bilan do'konga yolg'iz borganim, bu qadar uddaburroligim to'g'risida hayron qolib so'zlar edi. Go'yo butun dunyodagi hamma balo-qazo hovlimiz bilan do'konimiz orasiga yig'ilib, mening ko'chaga chiqishimni kutib turgan ekan-u men birini urib, birini yiqitib, biringa chap berib, do'konga yetib boribman.

Shundan keyin ota-onamning nazarida, «xudoga ming qatla shukur» katta bo'lib qoldim, uzoqqa ketmaslik sharti bilan ko'chaga yakka chiqadigan bo'lib qoldim, lekin hech vaqt ko'chadan xush-xursandlik bilan qaytmas edim. Ko'chaga birinchi chiqqan kunim eshigimiz oldidan o'tadigan

zovurga yiqilib tushdim: tor ko‘prikning ustida bo‘riq<sup>1</sup> yotgan ekan, shuni tepib zovurga tushirmoqchi bo‘lganimda ikkala oyog‘im ko‘tarilib ketdi shekilli, yiqildim va zovurga tushib ketdim. Zovurdan meni birov tortib oldi. Hovliga yig‘lab kirdim. Onam yuragi yorilguday bo‘lib yuzimga suv sepdi, ho‘l ko‘ylagimni yechib tashlash ham esiga kelmay, latta yoqib boshimdan aylan-tirib tashladi — alasladi. Shundan keyin bir hafta ko‘chaga chiqqani ijozat bo‘lmadi. Yana bir kuni, eshigimiz oldida loyparsilloq o‘ynab o‘tirgan edim, guzar tomondan bir to‘da otliq qozoq-o‘ris kelib qoldi. Men qozoq-o‘risni hech qachon ko‘rmagan edim. Bularning kizagi qizil ko‘k shapkasiga, chakkasida hurpayib turgan shohiga, kiyim-boshi va shop-sholopiga qarab angray-ganimcha ergashib ketaveribman. Bir vaqt qarasam dalaga chiqib qolibman. Darrov orqaga qaytdim, biroq uyimizni emas, hatto ko‘chamizni ham topolmadim. Ayrlishda yig‘lab o‘tirgan edim, toleimga arava kelib qoldi. Aravakash aravasini to‘xtatib, otidan tushdi, mendan gap so‘radi; dadamni tanirkan, otiga mingashtirib hovlimizga keltirib qo‘ydi. Men bu voqeani ayamga aytmadim, aytsam ko‘chaga chiqarmay qo‘yardi. Lekin boyagi aravakash bu gapni dadamga aytibdi. Ayam dadamdan bu gapni eshitib vahima qildi:

— Voy sho‘rim, xudo bir saqlapti! Qozoq-o‘ris oyog‘ingdan olib yerga ursa, yo otiga

<sup>1</sup> Jo‘xoripoyaning bir bo‘g‘ini.

bostirib ketsa nima qilardik! Qulog‘ingda bo‘lsin: qozoq-o‘risni ko‘rsang qoch, qo-cholmasang o‘zingni zovurga ur!

Dadam meni maqtadi:

— Durust, durus, botir yigit bo‘ladiga-  
ga o‘xshaysan, — dedi va ayamga yuzlan-  
di: — Qozoq-o‘risni ko‘rsa katta odam sho-  
shib qoladi-yu!..

Do‘konga yakka o‘zim borganim, qozoq-  
o‘risdan qo‘rqmaganim go‘dakning birin-  
chi aytgan so‘zlari singari ota-onamni  
quvontirib yubordi. Shundan keyin ko‘cha-  
ga bemalol chiqadigan, hatto narigi ko‘cha  
va torko‘chalarga borib, bolalar yotsirasa  
va o‘yinga qo‘shmasa ham, ularning o‘yi-  
nini tomosha qiladigan, shikast yetmasdan,  
adashmasdan uyga qaytadigan bo‘ldim.

Ramazon kirdi. Allaqayerda chalinayot-  
gan nog‘oraning taka-tumi, echkining to-  
vushiga o‘xhash surnay sadosi hammani  
saharlikka uyg‘otardi. Ota-onamning so‘zi-  
dan, harakatidan, ro‘za qiziq narsa bo‘lsa  
kerak, deb bir-ikki sahar men ham turdim.  
Biroq ro‘zaning saharligi emas, bozorshabi  
qiziq bo‘larkan. Dadam meni bozorshabga  
olib bordi.

Chorraha va katta maydonning atrofi-  
dagi son-sanoqsiz do‘konlarda chiroq, ka-  
mida ikkitadan, uchtadan sham. Odam  
ko‘p. G‘ovur, hayqiriq, kulgi, ashula... So-  
tuvchilar qichqirgani qichqirgan: «Issiq  
non bu!» «Saharlikka qo‘shaloq somsa de-  
gan bormi!» «Shiming-u chaynamang!»...  
Bolalar uchqun sochayotgan sixmushakni  
vizillatib u yoqdan-bu yoqqa chopishadi.

Ora-sira tollar orasidan qizil uchqun sochib vashillaganicha osmonga ko‘tarilgan qamish-mushak yulduzlar orasida chilparchin bo‘-ladi-yu, paqillab, hamma uchqun so‘nadi, faqat bitta kattakon uchqun yerga qarab sho‘ng‘iydi.

Yana bir kecha bozorshabga chiqqanimizda dadam meni maydonning to‘ridagi samovarga olib bordi. Bu yerda ham odam ko‘p, g‘ovur kulgi. O‘rtaga osilgan kattakon, juda ham alomat bir chiroq ko‘zni qamashtirib ayvon va sahnadagi odam to‘la so‘rilarni kunduzday yoritib turardi. So‘rilarni oralab ayvonga tomon ketayotganimizda birov meni ko‘tarib so‘rining chetiga o‘tkazdi. Dadamga ham joy berishdi. So‘rining ostidami, tepasidami kimdir ingichka, lekin juda o‘tkir tovush chiqarib ashula aytmoqda edi. Men alanglab qolgan edim, dadam imo bilan kattakon, quchoqqa sig‘-maydigan bir dona karnaygulni ko‘rsatdi. Qarasam, ashula sariq qutichaga sanchib qo‘yilgan shu karnaygulning ichidan chiqayotgan ekan. Men «moshina-qo‘sinq» deb eshitganman, lekin o‘zini ko‘rmagan edim, moshina-qo‘sinqqa tikilganimcha qoldim. Ashula tugagandan keyin yana shu karnaygulning ichidan: «Otangga rahmat, Hamroqul qori!» degan tovush chiqdi. Nazarimda karnaygul ostidagi sariq qutichaga soqol-mo‘ylovli kichkina-kichkina odam-chalar qamab qo‘yilganga o‘xshardi.

Ashula tugagandan keyin bir nima qars-qars etib ketdi. Qo‘rqib dadamning quchog‘iga otildim. Dadam: «Qo‘rqma, qo‘rq-

ma, baqamushak», dedi. Qarasam, davrada haqiqatan baqaga o'xshagan bir nima qarsillab, har qarsillaganida odam bo'yishib yuribdi. Davrada mendan boshqa ham qo'rqib ketgan odamlar bor ekan, rosa kulgi bo'ldi. Keyin, mushakdan gap chiqib, qaytarmayoqa oq kamzul kiygan sersoqol bir odam Xo'jandda bo'lib o'tgan bir voqeani gapirib berdi. Xo'jandda dong'i ketgan bir mushakchi bor ekan. Shu odam allanima degan bir boyning to'yida beliga to'rtta katta-katta mushak bog'lab osmonga uchibdi. Mushakchi terak bo'yidan balandroq chiqqanda, mushakning dorisi tamom bo'lmay turib, odamlar uni oyog'iga bog'-langan arqondan tortib yerga tushirishibdi. Buni eshitib hamma yoqasini ushladi.

Yana moshina-qo'shiq xonish boshladi. Narigi so'rining ustida «gardish mushak» degan uchqun va tutun puflab aylana ketdi.

Shundan keyin «Buvaqovoq» degan o'yin boshlandi.

Qirg'izbashara jikkakkina bir odam ayvonning bir chekkasiga tutib qo'yilgan bordon orqasidan uchta sanochni bittama-bitta zo'rg'a ko'tarib chiqdi-yu, keltirib so'rilar davrasiga qo'ydi va kattakon shokosani chertib, qimizini maqtay ketdi. O'sha bordon orqasidan oq eshak mingan, novcha, sallasi qozonday, qorni eshakning yoliga, uzun ayri soqoli qornining ikki tomoniga tushgan bir odam chiqdi. «Buvaqovoq» degan shu ekan. Buvaqovoq qirg'izning oldidan o'tayotib qimizning narxini so'radi. Qirg'iz qimizni maqtab: «Bir shokosasi ikki

pul», dedi. Buvaqovoq o'n shokosasini bir pul so'radi. Qirg'iz unamadi, bag'illab berdi. Odamlar xo'p kulishdi. Buvaqovoq eshagidan tushdi, sanochlardan birining og'zini ochib qimizni tatib ko'rdi; ikkinchisini ochdi, bundan ham tatib ko'rdi. Qirg'iz ochilgan ikkala sanochning og'zini burab, mahkam ushlab turganda Buvaqovoq uchinchi sanochni nariroq tortdi-da, qimizni tatib-netib o'tirmasdan shokosaga quyib ichaverdi va har safar shokosani bo'shatganida qirg'izga qarab: «Gap bitta — o'n shokosasi bir pul!» deb qo'yardi. Qirg'iz shovqin solar, talpinar, so'kar, lekin ikkala sanochning og'zini qo'yib yuborolmas edi. Odamlar yumalab-yumalab kulishdi.

Shunday qilib, piston kasofatining sharofti bilan «xudoga shukur, bozor-shab-larga boradigan kap-katta yigit» bo'lib qolganimdan keyin vaqt bemahal ko'chaga chiqsam, bolalar bilan yashin topaloq, tutmindi, dasta, to'ppi tepish o'ynab uzoq yursam ham ayam tergamas, aksincha, behad quvonar edi. Menden begonasiraydigan bolalardan endi bir-ikki o'rtoq orttir-ganimda bu mahalladan ko'chadigan bo'l-dik.

Bir kuni dadam shayton aravasini minib Qo'qonga ketgan edi, kechqurun qaytishda Olim buvaning opasi — saksonlardan oshib qolgan kampirga yo'liqibdi. Dadam qo'n-g'iroq chalmay uning yonidan shuv etib o'tib ketibdi. Uning shabadasidan seskanib ketgan kampir boshini ko'tarib qarasa, ol-

dinda odamga o‘xshagan bir maxluq oyog‘i yerga tegib-tegmasdan uchib ketayotgan-mish. Kampir shaytonlab o‘zini tashlab yuboribdi. Odam yig‘ilibdi. Kampirni uyiga zambilda olib ketishibdi. Dadam qo‘rqanidan ko‘chaga chiqmay, do‘konga ham bormay qo‘ydi. Uch kun deganda kampir o‘lib qoldi. Dadam tergov va Olim buvaning g‘azabidan qo‘rqib cho‘p-ustixon bo‘lib qoldi. Ayam yig‘idan boshini ko‘tarmas edi. Kampirning yettisi o‘tgandan keyin Olim buva dadamga kishi qo‘yib: «Mayli, usta xafa bo‘lmasin, opamning kuni bitgan, qazosi yetgan ekan, xudoning irodasi, lekin bundan keyin shayton arava minmasin, shu shayton arava olib kelgandan beri Yaypan-dan fayz ketdi», debdi.

Dadam ertasigayoq shayton aravani Qo‘qonga eltid sotib keldi, Olim buvaga uchrab uzr-ma’zur aytdi; unga ikkita o‘n ikki qadoqlik ketmon, bitta bolta yasab berdi. Chol dadamni hol-joniga qo‘ymasdan bu narsalarning pulini beribdi.

Shu bilan tinchigan edik, oradan bir haf-ta o‘tar-o‘tmas yana bir voqeа yuz berdi.

Dadam ertalab do‘konga ketayotganida yo‘lakda paranjilik bir xotinni ko‘ribdi. Paranjining orqa etagiga bir shox yantoq ilashib borayotgan ekan, dadam xotinga yetib olib yantoqni bosibdi. Yantoq yerda qolib, xotin dadamga qayrilib qarabdi-yu, ketaveribdi. Bu xotin Olim buvaning erga tegib ketgan qizi ekan, paranjisiga ilash-gan yantoqdan bexabar, «usta menga te-gishmoqchi bo‘lib paranjimni tortdi», de-

gan xayolga boribdi-da, bu gapni otasiga aytibdi.

Olim buva ertasiga ertalab yo'lakda shovqin soldi:

— Ho' shayton arava! Ho' kelgindi! Bu yoqqa chiq! Chiq deyman bu yoqqa!

Cholning bunaqa shovqin solganini emas, balandroq tovush chiqarganini ham hech birimiz eshitmagan edik. Dadam cho'chib ayamga qaradi. Uning ham rangi o'chib ketdi. Dadam yo'lakka tomon yugurdi. Men ham chopdim. Yo'lakda o'ng qo'lini yengidan chiqarib olgan Olim buvani ko'rib tanimadim: meni hamisha bolam-bo'tam deb suyadigan, shirinso'z, yuzidan tabassum arimaydigan chol qani? Uning o'rnida ko'zlari qinidan chiqay deb turgan, rangi soqolidan ham oqroq, vujudi titrab, uzun soqoli silkinayotgan dahshatli bir odam turardi. Dadam ro'para bo'lishi bilan uning og'zidan haqorat yog'ildi, ikki gapni birida «kelgindi it» deb, qizidan eshitgan gaplarini dadamning yuziga soldi, yana haqorat qildi. Dadam boshini quyi solganicha nuqlu:

— Otaxon, avval gapga qulq soling, — der, shundan bo'lak gap aytса chol kelib musht soladiganga o'xshardi.

Chol do'g'ayib keldi.

— Hozir ko'rpangni ko'tar, it kelgindi! — dedi va po'sht-po'shtlab hovlimizga, taxta bo'lib qotib qolgan va kishidan qochishni ham unutgan onamning yonidan o'tib, uyga otildi.

Hovlidan uning shovqini eshitilib turardi.

Dadam hamon «otaxon, otaxon» deya uning ketidan ergashdi. Olim buva uydan bir quchoq ko'rpa ko'tarib chiqib ko'channing o'rtasiga uloqtirdi. Odam yig'ildi. Hech kim Olim buvaga taskin-tasalli bermasdi, aksincha kimdir baqirib:

— Shayton arava minadigan odamdan yaxshilik chiqmaydi, ur bo'yniga! — dedi.

Olim buva boshini quyi solib eshik oldida turgan dadamning yonidan o'tarkan, qo'lini paxsa qilib baqirdi:

— Mening qizimni ko'chada sanqib yurgan qanjiq deb o'ylaganmiding? Ho'it! Qaytib yuzingga qarasam xotinim uch ta-loq! — dedi-yu, hovlisiga kirib ketdi.

Dadam ko'rpalarni otyo'lakdan olib hovliga kirdi. Ayam boshini devorlarga urib, sochlarini yilib yig'lar edi. Dadam boyagi yantoq voqeasini aytib, ayamni yupatmoqchi bo'ldi:

— Cholning qulog'iga hozir gap kirmaydi, og'ziga so'z olib qo'ydi, mayli, keyin biladi, uyalib qoladi, — dedi.

Ayam birdan yig'idan to'xtadi.

— Siz uyaling, bir mo'minning xotiniga ko'z olaytirgani siz uyaling! — dedi.

Dadam unga bir xo'mrayib qaradi-da, indamadi, indamay ko'chaga chiqib ketdi.

Dadam kechki payt qaytib keldi, Qo'shariaq degan mahalladan uy topib, eshak-arava olib kelibdi. Ko'ch-ko'ronimizni eshak-aravaga ortib Qo'shariqqa ko'chdik.

Qo'shario mahallasi guzardan ancha nari, ko'cha ikkita katta-katta ariq o'tadi-gan daraxtzorga borib taqalgan, biz ijaraga olgan hovli shu daraxtzordan beriroqda ekan. Hovlini ko'rib ayam suyunib ketdi: bir tup kattakon tut, pachaqroq bo'lsa ham ayvon, to'qqiz yog'ochlik vassabo'yra yorug' uy...

Namozgarga yaqin ko'chada bolalar chug'urlashib qolishdi. Chiqdim. Bolalar mening uchun yangi «Oq terakmi, ko'k terak» o'ynashayotgan ekan. Bu o'yinda bolalar orada yigirma-o'ttiz qadam masofa qoldirib ikki safga tizilishar, qo'l ushlashib turishar, safning boshlig'i qarshi safga qarab: «Oq terakmi, ko'k terak, bizdan sizga kim kerak?» derkan; qarshi tomonning boshlig'i «falonchi kerak» deganda nomi aytilgan bola safdan chiqar ekan-u yugurib borib o'zini jon-jahdi bilan qarshi safga urar ekan; shunda safni uzolsa g'olib bola mag'lub safdan bir bolani yetaklab kelar, safni uzolmasa o'zi shu safda qolib ketar ekan. Men Olim buva mahallasida bolalar qatoriga kirib qolganim uchun dadil borib safga qo'shildim. Qanchadan qancha bolalar qarshi safni buzib bola olib keldi, qanchadan qanchasi safni buzolmay qolib ketdi. Orziqib kutdim: meni ham «kerak» desa, men ham yugurib borib safni buzsam, bola yetaklab kelsam... Biroq meni hech kim «kerak» demadi. Bu bolalar mening nomimni bilmasligi esimga kelmabdi.

Bolalar charchab o'yin buzilganda nariги томоннинг бoshлиг'i — hammadan ko'проq shovqin solib yelib-yugurgan bola meni payqab oldimga keldi, menga boshdan oyoq razm soldi-yu, birdan:

— Kelgindi! — deb urgani qo'l ko'tardi.

— O'zing kelgindisan! — dedim ehtiyotdan orqaga chekinib.

Bola bir irg'ib mening kallamga qo'yib yubordi. Men javob qilolmadim, qarasam, boshqa bolalar ham urmoqchi bo'lib, ilonni ko'rgan chumchuqday atrofimda chug'ur-lashib turishibdi. Shu payt bizni kuzatib turgan kichkina salsa, uzun malla to'nli novcha bir chol:

— Qo'yinglar, bolalar, tegmanglar, kelgindi bo'lsa o'zi bo'libdimi, xudo qilgan, — dedi.

Bolalar darrov tarqalishdi. «Kelgindi, kelgindi it», degan gapni Olim buvadan eshitganimda buning haqoratdan tashqari yana odam hazar qiladigan ma'nosi ham borligini bilmagan ekanman, cholning bu gapi boshimdan kirib, tovonimdan chiqib ketdi.

Hovliga kirdim. Bu gapni ayamga aytmadim, ichimga soldim. Shundan keyin ko'chadan, bolalardan ham, odamlardan ham ko'nglim qoldi. Ayam tuqqandan keyin dardga chalinib, «uy qizi» bo'lib qolganim ham chandon malol kelmadи.

Ayam O'lmasoyni tuqqanidan keyin tez o'ng'arilmadi, uzoq yotib qoldi. Qo'shni xotinlar non yopib berishar, kir-chirga qarashar edi. Ro'zg'orning boshqa ishlari mening bo'ynimga tushdi: uy va hovlini

har kuni ikki mahal supuraman, dalaga chiqib ko'targanimcha o'tin orqalab kelaman, dadamga ovqat pishirgani qarashaman, idish-tovoq yuvaman, suv tashmalayman, O'lmasoyning latta-puttasini yuvaman...

Ayamni har kuni yoki kun osha peshinga yaqin dard tutadi: avval xo'p chanqaydi, keyin qo'llarining tomiri tortishadi. Ayam panjasini yozish emas, hatto og'zini ocholmas, jag'i qotib qolar edi. Dadam tabib olib kelmoqchi bo'lganda ayam ko'nmadi: «Hovlimizda ziyon bor, hammasi shundan», dedi. U bir kuni kechqurun darchadan tashqariga qarab yotgan ekan, tutning ostidagi devorning raxnasidan hovlimizga bitta qora echki oshib tushibdi, tushibi-yu, tushgan joyida g'oyib bo'libdi. Ayamning nazarida qora echki jin bo'lishi kerak, kasalligining boshini shundan ko'rardi. Dadam Qur'on, avrod sotib olib uning yostig'i ostiga qo'ydi. Bularning hech biri foyda qilmadi — dard tutishini qo'ymadi. Birov dadamga: «Ucharmaxsumga o'qiting, nafasi o'tkir», debdi. Bu odam juda zo'r, duoning kuchi bilan qulf ocha-digan azayimxon bo'lib, aytilgan joyga bir zumda yetib borgani uchun «Ucharmaxsum» deb nom chiqargan ekan. Dadam borib shu azayimxонни оlib keldi. Ucharmaxsum haqiqatan yelday kelib uyga kirdi, yuziga doka tutgan ayamdan beriroqqa cho'kkalab, beshiktervatar singari tebranib mayin tovush bilan o'qiy ketdi. Maxsum kichkinagina, ozg'in, siyrak soqoli-yu, qop-qora cho'tir yuzidan yoshini chamalab

bo‘lmaydigan, lekin og‘zida biron ta ham tishi yo‘q, ko‘zlari yumaloq va ravshan bir odam edi. Maxsum besh-olti marta keldi. U kelmagan vaqtarda men uyiga borib duo yozilgan qog‘ozlar olib kelardim. Ayam Maxsum bir kelishda to‘qqizta qori bola bilan keldi. Bular ayamning ikki tomoniga o‘tirib uzoq o‘qishdi, dam solishdi, keyin bilishimcha, bular ayamni «chilyosin» qilishgan, «chilyosin» uzoq yotgan kasalni yo u yoqli, yo bu yoqli qilar ekan, hayriyat, ayamni bu yoqli qildi. Ayam bir-ikki haftadan keyin biroz o‘ng‘arilib o‘rnidan turdi.

Ayam o‘rnidan turganidan keyin mahalladan bir qancha xotin-xalaj taomilga ko‘ra, har biri topgan-tutganini ko‘tarib «sichqon surdi»ga kirishdi, o‘zlari oshovqat qilishdi. Bularning ko‘pchiligi xushchaqchaq xotinlar ekan, semiz bir xotin ayamning qo‘lini ushlab lo‘lichasiga rom ochdi:

*Ho azizlar, avliyolar,  
Avliyolar, anbiyolar!  
Mag‘ribdan desammikan,  
Mashriqdan desammikan...*

Uning qiliqlariga hamma, xususan ayam kulaverib qotib qoldi. Ayamning bunaqa kulganini hech qachon ko‘rmagan edim.

Yosh bir juvon mahalladagi hamma erkaklarga laqab qo‘yib hammaning ichagini uzdi: «Madamin-talmov, bu odam hamisha talmovsirar ekan; G‘ani-salang, bu odam juda novcha bo‘lib, salanglab yurar ekan;

Nurmat-tajang, bu odamning hech to‘g‘ri gapi yoq, nima desa xunob bo‘lib aytar ekan». Juvon bularning qilig‘ini ham qilib ko‘rsatdi. Juvon dadamga «Chinoq» deb laqab qo‘ydi, hammadan ham shu kulgi bo‘ldi: ayam shuncha yil turib dadamning qulog‘i kemtik ekanini ko‘rmagan ekan.

Hamma kulishdan charchab jim bo‘lganda haligi semiz xotin meni payqab qoldi-yu, yoniga chaqirdi, boshimni silab:

— Ayang tuzalib qoldi-ku, xotinlarning ichida nima qilib o‘tiribsan, ko‘chaga chiqsang bo‘lmaydimi? — dedi.

Men indamadim, bolalar meni uradi, kelgindimiz, deya olmadim.

— Bozorboshiga ot o‘yin kelgan emish, ot o‘yinini ko‘rganmisan? — dedi xotin yana.

Men yana indamadim. Boyagi yosh juvon tiqilinch qildi:

— Gapisang-chi! Tiling bormi?

Men nima deyishimni bilmasdim. Semiz xotin ikki qulog‘imdan ushlab peshonasini peshonamga niqtadi.

— Gapirasanmi, yo‘qmi?

Ayam Olim buvaning tashqisida turgan vaqtlarimizda meni ko‘chaga chiqarmaganini, bu yerda ro‘zg‘or ishi bo‘ynimga tushib «uy qizi» bo‘lib qolganimni, u yerda ham, bu yerda ham hech kim men bilan gaplashmaganini unutib:

— O‘zi shunaqa, indamas, «ichimdagini top» bola chiqdi, — dedi.

Semiz xotin bilagimdan mahkam ushladi.

— Gapirasanmi, yo‘qmi? — dedi va

o‘rnidan qo‘zg‘aldi.— Hozir ishtonimga qamab qo‘yaman!..

Men uning qo‘lidan chiqib qochdim. Xotinlar xo‘p kulishdi. Bular chiqib ketguncha ko‘cha eshigi bo‘sag‘asida o‘tirdim.

Bir necha kundan keyin Nursuqdan dadam orttirgan oshnalarining xotinlari ham «sichqon surdi»ga kelishdi. Bular ham mening indamasligimni payqashdi, biri: «Ustaning zap o‘g‘li bor ekan-u, so-qov ekan», debdi. Bular ketgandan keyin ayam bu gapni dadamga kuyib-pishib gapirdi.

Kuz kirdi. Dadamning ishi ko‘payib ketdi shekilli, bir kuni ertalab: «Shogird topgunimcha bir-ikki kun qarashmasang bo‘lmaydi», deb meni do‘konga olib ketdi va damga soldi. Men har kuni dadamga o‘xshab saharda borib xuftonda qaytmasam ham, kun yorishganda borib qorong‘i tushmasdan qaytar edim. Kuni bo‘yi damning arqonini tortaman, qo‘yvoraman, tortaman, qo‘yvoraman... Men bilan hech kimning ishi yo‘q, gapirish kerakmas, damdan har qancha zeriksam ham shunga xursand edim.

Bir kuni popukli gilam do‘ppi kiygan, barvasta va sersoqol Dodarxo‘ja degan bir qorateginlik o‘shanaqa popukli gilam do‘ppi, yalang‘och badaniga olacha to‘n kiygan yalang oyoq o‘spirin bolani boshlab keldi. Bu kishi o‘n ikki yildan beri Ortig oqsoqol deganning juvozini haydar, bola uning ukasi, oti Kulala ekan. Kulala Qorategindan besh yasharligidan kelgan,

juvozzonada katta bo‘lgan, avvallari akasi bilan ko‘chama-ko‘cha yurib yog‘, kunjut holva sotgan, keyin bir temirchida dam-kash bo‘lgan ekan. Akasi: «Kulalaga hunar o‘rgating, menga boshqa narsa kerakmas», dedi. Shunday bo‘lsa ham dadam unga oylik tayin qildi. Kulala suyunib damni qo‘lim-dan oldi. Lekin bundan xursand bo‘lganim yo‘q: yana uyda bo‘laman, ayam yana urishib, ba’zan yig‘lamsirab meni gapga sol-moqchi bo‘ladi. Men endi «indamas» degan ta’nadan qutulish uchun odamdan, hatto ayamdan ham mumkin qadar qochadigan bo‘lib qoldim. Bu hol ota-onamni katta tashvishga solib qo‘ydi. Ayam ko‘p yig‘lab bezor qilganidan keyin dadam meni o‘scha Ucharmaxsumga eltib o‘qitdi. Maxsum menga xo‘p dam solganidan keyin tupugidan yalatdi. Shundan keyin yana ham indamas bo‘lib qoldim, bir so‘z aytmoqchi bo‘lsam, bundan keyin nima deyishimni o‘ylab, bor so‘zni ham unutar edim.

### «ZINGER»LI BOY

Bir kuni Kulala do‘kondan halloslaganicha kelib: «Opa, yetti yarim tanga pul berarmishsiz, usta akam «Zinger» oladilar» dedi. Ayam «Zinger» nima ekanini surish-tirmay uyga kirib, lattaga o‘ralgan bir ho-vuch tanga-chaqa olib chiqdi, o‘zi pul sanashni bilmagani uchun Kulalaga tutdi. Kulalaning hovliqishidan «Zinger» qiziq narsa bo‘lsa kerak, degan xayolda uning ketidan chopdim.

Chorrahaning do‘konimizga qarshi bur-chagida ayvonlik ko‘k do‘kon bo‘lib, buni «lapka» deyishardi. Bu lapkaning oldiga tumonat odam yig‘ilgan, ayvonga qo‘yil-gan sandal ustida qop-qora, qo‘ng‘izga o‘xshagan, lekin u yoq-bu yog‘i yaltiroq bir narsa turar edi. Hamma unga hayrat va shubha, xavotirlik va maroq bilan qarar, jur‘at qilgan kishilar unga ko‘rsatkich bar-mog‘ini sekin tegizib, asta-asta chertib ko‘rar edi. Lapkadan shaharlik, qaytarma yoqa kamzul kiygan bir kishi dadamni ergashtirib chiqdi. Kulala bir irg‘ib ayvonga chiqdi-da, qo‘lidagi pulni dadamga uzatdi. Dadam pulni olib boyagi kishiga berdi. U kishi sandalning bir chekkasiga o‘tirib, tizzasida bir nimalar yozdi.

G‘ovur, har xil gap.

- Shapka tikadigan mashina!
- Voy pangvosh-ey, poshsholik go‘s-xo‘rmas, shapka tikadigan mashinani qo‘lingga berib qo‘ymaydi!
- Ityoqa ko‘ylak, bo‘g‘ma kamzul tikadigan mashina!
- To‘g‘ri, qulog‘ini bursang bas, gazlamasi ham ichida!

Shaharlik kishi tizzasiga qo‘yib yozgan qog‘ozini dadamga berdi-da, sandalning ustida turgan rang-barang qiyqimlardan bir nechtasini olib mashinada bir-biriga uladi, tikkani qanchalik pishiq ekanini ko‘rsatish uchun qiyqimlarni bir-biridan uzmoqchi bo‘ldi. Quroq yirtildi-yu chokidan so‘kilmadi. Odamlar: «O‘ha!» deb yu-borishdi. Kimdir yaqinroq borib:



— Qoyilman! Ayil tiksa ham bo‘ladi-mi? — deb so‘radi.

— Bo‘ladi, to‘qim yamasa ham bo‘ladi! — dedi shaharlik kishi, keyin xaloyiqqa yuzlanib, mashina qanday savdo bo‘lganini aytib berdi.

Mashinaning bahosi qirq sakkiz tanga, uchidan yetti yarim tanga naqd to‘lansa, olti oy muhlat bilan nasiyaga berilar ekan.

Dadam mashinani ko‘tarib, pastda tur-gan Kulalaga uzatdi. Shu damgacha tek turgan xaloyiq birdan gurilladi. Odamlar bir-birini turtib, itarib olg‘a, endi mashinani emas, dadamni ko‘rgani intilar, unga birov hayrat, birov hasad, birov havas bilan qarar edi. Kulala mashinani yelkasiga qo‘ydi, ikkovimiz g‘izillaganimizcha uyga ketdik. Orqamizdan bolalar duv ergashdi.

Temirchi ustanning «Zinger» olganligi darrov dovruq bo‘lib ketdi. O‘sha zamoniyoq shu atrofdagi xotin-xalaj uyimizga yopirilib kirishdi. Bularning ichida indamasligim uchun menga ta’zir bermoqchi bo‘lgan semiz xotin ham bor edi. «Zinger»ni bilar ekan, eski dasturxonadan men-ga birpasda ko‘ylak tikib berdi. Men hammani hayratga solgan ko‘ylakni kiyib darrov ko‘chaga chiqdim. Atrofimda bolalar chug‘urlashar, kelgindi ekanimni ham unutib, hammasi: «Zingeringni bitta ko‘rsat», deb yalinar edi. Men bolalarning yaliganidan o‘zimda yo‘q suyunib chopqilla-ganimcha uyga kirdim va qaldirg‘ochday chug‘urlab, ayamga qayta-qayta:

— Bolalar, zingeringni ko'rsat deyishayapti, — dedim.

Ayamga «Zinger»ni o'rgatayotgan semiz xotin yalt etib menga qaradi.

— Voy, tiling chiqib qolipti-ku! — dedi.

Ayam ham hayron bo'lди, keyin suyundi.

— Maxsum pochchamning nafaslaridan o'rgilay, o'sha kishiga o'qitgan edik, — dedi.

Uyalib ketdim. Ko'ylagimni yechib qo'ydim. Anchadan keyin ko'chaga chiqdim. Bolalar tarqab ketishibdi.

Bir-ikki kundan keyin «Qayquvotlik Nodirxon to'ra ham «Zinger» olipti», degan xabarni eshitdik.

U yoqda Nodirxon to'ra, bu yoqda usta Abduqahhor!..

Sal kunda dadam og'izga tushib ketdi. Dadam mahallada «Zingerli boy» deb nom chiqardi, men buni bolalardan ham eshitdim.

Biroq bu xursandchilik uzoqqa bormadi. Kulala bir kuni «Zingerli boy shayton arava minib odam o'ldirgan», degan gapni topib keldi. Shundan keyin gap chiqaveribdi. Ayam ham har kuni kechqurun dadamning kelishiga bir dilsiyohlik topib qo'yar edi: «Namoz o'qimaydi», «mahallaga kelganidan beri biron marta is chiqargani yo'q», «mahallaga qo'shilmaydi», «Zinger» olgunicha hirsday bo'lib qolgan o'g'lining qo'lini halollasa bo'lmaydimi?...»

Ota-onam katta tashvishga tushib qoldi. Ayam yig'lar, dadam ichidan qirindi o'tsa ham unga taskin-tasalli berar edi. Da-

damning aytishiga qaraganda, Olim buva endi opasining xunini da'vo qilmaydi, chunki o'zi «xudoning irodasi» degan. Lekin boshqa gaplarda jon bor edi. Ota-onam bularning hammasini meni sunnatga yotqizish bilan bosmoqchi bo'ldi. Yanagi hafta bir pud guruch damlab meni sunnatga yotqizishdi. Ota-onam bunchaligini kutmagan bo'lsa kerak, imom boshliq butun mahalla to'yga kirganda «xayriyat» deyishdi. Osh ustida «Zinger»dan gap ochilganda mahallamizning imomi «Zinger» tikkan kiym namozlikka yaramaydi», debdi.

Dadam «Zinger»ni eski qopga o'rab tadirning tagiga tiqib qo'ydi, bomdod, shom va xufton namozini machitga chiqib o'qiydigan bo'ldi.

Shu bilan tinchib qolgan edik, yana tashvish chiqib qoldi.

Bir kechasi saharga yaqin O'lmasoy yig'laganda ayam uyg'onib qarasa, yo'lanni to'sib osilgan sholchaning oldida shopday bo'lib bir kishi turganmish, ayamning uyg'onganini ko'rib devordan oshib ketibdi. Yana bir kuni ertalab qarasak, tutning ostiga devordan ikkita guvalak ko'chib tushibdi. Uyimizda o'g'rining qo'liga ilingudek hech narsa bo'lmasa ham juda vahima bo'lib ketdi. Bir-ikki kecha dadam bolta ko'tarib hovlini aylanib yurdi.

— Katta boylarni poshsholik qo'riqlaydi, — dedi dadam, — Miroqil paxtafurushning uyini o'g'ri bosganda ellikboshidan tortib mingboshigacha xoda yutgan, bu yog'i shahardan tergovchilar kelgan edi.

Chakana «Zingerli boy»ni chakana o‘g‘ri bossa kim uzatgan oyog‘ini yig‘adi?

Dadam qayoqdandir kattakon, men zo‘rg‘a ko‘taradigan qora to‘pponcha topib keldi; to‘pponcha buzuq bo‘lsa kerak, kechasi eshik va darchani zich yopib, chiroqda tuzatdi, zig‘ir yog‘i bilan moyladi, kechalari boshiga qo‘yib yotadigan bo‘ldi. Ayam o‘g‘ridan ham ko‘ra to‘pponchamiz borligini birov bilib qolishidan qo‘rqrar, uning nomini aytish kerak bo‘lib qolsa, «to‘pponcha» emas, «moshina-qo‘shiq» der edi. Dadam bir kuni ayamni urishib berdi:

— Unaqa demagin, tag‘in «moshina-qo‘shiq» ham olipti, degan gap chiqmasin!

Har nechuk «Zinger» tufayli bolalar orasida obro‘yim oshib ketdi, bolalarning o‘yiniga qo‘shiladigan, o‘shalar qatori chug‘urlab, shovqin solib yuguradigan bo‘ldim.

Biroq, Yappandan Qo‘qonga ko‘chadigan bo‘lib qoldik.

Anjir xazon bo‘lay deganda Qo‘qondan amakim keldi. Amakimni ilgari ko‘rganim esimda yo‘q, u kishi dadamday cho‘qqisoqol bo‘lsa ham unga qaraganda novcharoq, barvasta bo‘lib, ko‘rsatkich barmog‘ini dambadam burnining yonidan yuqoriga surib dimog‘ini tortib qo‘yadigan odati bor ekan.

Amakim usta Abdurahmon qizi Savrinisoni o‘z qo‘lida o‘sgan shogirdi Azimga bermoqchi, bu yerga kelishdan maqsadi Yaypan bozoridan arzonroq guruch va zig‘ir yog‘i olish va shu bilan birga Girmon bilan urush boshlanganini aytib, bizni shaharga ko‘chgani da‘vat qilish ekan.

Urush boshlanganiga bir yarim oycha bo'libdi. Buni amakimning o'zi ham o'tgan juma kuni eshitibdi: ellikboshi juma namozidan chiqqan odamlarni to'xtatib: «Bekorchi temir-tersaklaring bo'lsa machitga keltirib tashlanglar, poshsholikka kerak», debdi. Amakim sekin: «Poshsholik buni nima qiladi, muncha nazari past bo'lmasa?» deb so'rasha, ellikboshi «Girmon bilan urush boshlanib qoldi, temir-tersakdan o'q yasaladi», deb javob beribdi.

Biz urush nima ekanini bilmasak ham amakimning: «Hammamiz bir joyda bo'laylik», deganidan ko'nglimizga g'ulg'ula tushdi.

Dadam ertasiga bozor kuni amakimga kerakli narsalarni olib berdi. Amakim shu kuni kechki payt Qo'qonga jo'nar oldida ayamga tayinladi:

— To'uda o'zing xizmat qilmasang bo'lmaydi, ovsining tamom bo'lgan... shoshilishimning boisi ham shu, bechora qizining to'yini ko'rib o'lsin, — dedi.

Ayam hammadan ham «Zinger» dahnazasidan qutulishiga xursand edi.

Yanagi haftaning o'rtalarida butun ro'zg'or va do'konimizning asbob-uskunasini bitta aravaga ortib Qo'qonga jo'nadik.

## HUR QIZ

Qo'qonga tush mahalida kirib keldik. Ko'chalarda odam ko'p, xuddi Yaypanning bozor kuniga, yo'q, hayitga o'xshaydi. Jangur-jangur izvoshlar, arava, gumbur

soyavon aravalalar ko‘p, onda-sonda eshak yoki odam qo‘shilgan eshak-aravalalar ham ko‘rinib qoladi. Ko‘chaning ikki beti to‘la lavka, do‘kon; temirchilar, miskarlar taraqlatgani-taraqlatgan. Yasanib nag‘ma chalib ketayotgan bir bolani ko‘rib qoldim. Bir joyga kelganimizda xuddi azaga kelgan bir hovli xotin baravariga uvvos tortib yig‘laganday vahimali bir tovush eshitildi. Men hayron bo‘lib qolgan edim, dadam: «Qo‘rqma, zovut, Mirrabbiyboyning zovuti, odam chaqiryapti», dedi.

Amakimning hovlisi Qipchoqariq degan mahallada, tollarning ostiga ko‘milgan anhor bo‘yidagi pastqam hovlilardan biri ekan. Yarmini kattakon tol qoplab yotgan hovlida bizni boshdan oyoq oppoq kiyingan bir kampir bilan ozg‘in, rangi zahil, lekin qoshi-ko‘zi qop-qora, sariq ko‘ylak va qizil jeletka kiygan bir qiz qarshi olishdi. Kampir dadamning onasi, qiz amakimning qizi Savriniso ekan. Kampir dadamni quchoqladi. Qiz ayamning ko‘ksiga boshini qo‘yib yig‘ladi, keyin yuz-ko‘zini artib meni quchoqladi, o‘pdi. Ikkovi bizni tandir va o‘choq qurilgan bostirmaga, undan qorong‘iroq uyg‘a boshlab kirishdi. Bu uyda amakimning og‘ir betob xotini yotgan ekan. Betob ozib cho‘p bo‘lib ketgan, chaqchayib turgan ko‘zlaridan odam qo‘rqr edi. Savriniso meni hovliga olib chiqdi, ro‘paradagi yangi uyning zinasiga o‘tqazib gapga soldi, jeletkasining cho‘ntagidan ikkita parvarda olib berdi, keyin: «Hozir G‘afforjon maktabdan keladi, birga o‘ynaysiz», dedi-yu,

qaytib ketdi, anchadan keyin yana chiqdi, qo'limga bir bo'lak sovunak holva berdi.

Shu orada G'afforjon kelib qoldi. Men uni qo'lidagi kitobidan tanidim. G'afforjon menga qayrilib ham qaramay, kitobini so'rige uloqtirdi-yu, borib tolning kallagidan bir nima olmoqchi bo'ldi. Savriniso borib uning qulog'iga bir nima dedi. G'afforjon bag'illab berdi. Savriniso yana bir nima degan edi, G'afforjon yerga o'tirib, oyoqlarini tipirchilatib yig'i boshladi. Savriniso mening oldimga qaytib keldi. G'afforjon uzoq yig'ladi, sidirg'asiga emas, dam olib-dam olib, biron narsaga alahsib qolsa, yig'lashini unutib, yana eslab yig'lar edi.

Uydan kampir chiqdi, G'afforjoni ko'rib, xuddi bir kor-hol bo'lganday uning oldiga yugurib bordi, boshini silab gap so'radi.

— Dadamni aytib kelgin, desam shunaqa qilib o'tiribdi, — dedi Savriniso.

Kampir baqirib berdi.

— Qo'shnining bolasini yuborsang bo'lmaydimi! — dedi va yengidan bir nimalar olib G'afforjonga berdi-da, aldabsuldab ko'chaga chiqarib yubordi.

Savriniso hovliga suv sepib, so'rige joy qildi. Men nima qilishimni bilmay ko'chaga chiqdim. Muyulishdagi ko'prik boshida bolalar turishgan ekan, yaqin bordim. Bular mendan yotsirashmadi. Gaplashib ketdik. Biroq ko'p o'tmay, bular mening har bir so'zimdan kula boshladi, biri «qishloqi» deb qo'ydi. Men, masalan, «do'kan», «non», «bola» deb o'rganganman, bular

«dikon», «nun», «bala» deyishar ekan. Shundan keyin menga ro'yxush berishmadi. Shunda G'afforjondan: «Bu bola bizning qarindoshimiz», degan gapni shuncha kudim, aytmadi, bolalar qayoqqadir ketayotganda menga «yur» ham demadi.

Qaytib keldim. Amakim ham kelibdi. Savriniso o'choq boshida, boshqalar so'rida gaplashib o'tirishgan ekan. So'z to'y haqidada borayotgan edi.

— Onasi ham shunga ilhaq bo'lib ko'z yumolmayapti, — dedi kampir nafasi titrab, — qachon oldiga kirsam: «To'y qachon, ko'zim ochiqligida qizimning to'yini ko'rib qolay», deydi. O'zimning ham shar-tim ketib, partim qolgan... Vaqtida odamlarga o'tqazib qo'yganim bor, to'yanaga kim nima olib kelishini bilmasam ham, har nechuk, umidim katta, o'z qo'lim bilan bergenanimni o'z qo'lim bilan olay...

Kechasi Savriniso onasining yonida, kampir bilan amakim va G'afforjon yangi uyda, biz hovlidagi so'rida yotdik. Otamonam xiyla vaqtgacha shivirlashib yotishdi.

— Savrinisoning Azimga hech ham ko'ngli yo'q ekan, — dedi ayam, — boy suvxonada meni quchoqlab zor-zor yig'ladi.

Dadam ayamni urishib berdi.

— Qiziqmisan o'zing, dunyoda qaysi bir qiz ko'ngli bo'lganga tegipti? Qaysi bir qiz ko'ngli bo'limganga tegmapti? Tushirindida yig'lamasdan aravaga chiqqan kelin bormi?

Ertasiga kechqurun ikkala ammam ke-

lishdi. Ayam shularning oldida amakimga so'z qotdi:

— Savriniso o'n oltiga endi to'ldi, shu ishni biron yil bo'lsa ham paysalga solinsa bo'lmasmikan? — dedi.

Bu gap dadamga ham ma'qul tushdi shekilli, so'zga og'iz rostlaganida amakim shovqin solib berdi:

— O'zing necha yoshda erga tekkan-san?! O'n to'rtda eding! Nima qilasan Savrini qaritib!

Kampir ming'illadi.

— Abdurahmon uzil-kesil gapni aytib qo'ygan, bu to'g'rida bir nima degani hech kimga so'z qolgani yoq!

To'y kelasi oyning sakkizi, juma kuniga tayinlandi. Ertasiga Savriniso yo'lakda dadamning oyog'iga yiqildi, tovush chiqarmay kuyinib yig'ladi. Dadam uni yupatdi, «hammaning ham boshida bor», degan gaplarni aytdi.

Men bir kuni Savrinisoning azob-uqu-batlariga sabab bo'layotgan Azimni ko'rish uchun amakimning do'koniga bordim. Azim moylabi endi sabza urgan, peshanasi tor, ko'zлari katta-katta, bo'yi pastroq bo'lsa ham har yelkasiga to'rttadan odam sig'adigan bir yigit bo'lib, dadamning aytishiga qaraganda, «bosqonchimisan bosqonchi, bosqonni boshidan oshirib urishni Qo'qonda shu rasm qilgan» ekan. U duduq, xiylagina duduq bo'lishiga qaramay sho'x, xushchaqchaq, yaxshigina askiya ham qilar ekan. Kulala askiyada yengilganida uning damini qaytarish uchun: «Siz

mening otimni aytguningizcha onam yana bitta Kulala tug‘adi» deb shaxsiga tekkanda, Azim xafa bo‘lish o‘rniga qotib-qotib kuldi.

Amakim Yaypanga borganida bizga uy ijaraga olib qo‘yishni va’da qilgan edi, olib qo‘ymabdi. Shuning uchun uy topilguncha, balki to‘y o‘tguncha biz shu yerda turadigan, dadam o‘zi do‘kon ochguncha amakim-ga qarashadigan bo‘ldi. Bu orada men siqilib qoldim; ko‘chaga chiqib bolalarga qo‘shilolmayman; G‘afforjon maktabdan kelganidan keyin quloqni qomatga keltirib nuql nay puplaydi, chalolmaydi, faqat puplaydi, bundan zeriksa, ko‘chaning u yuzidagi botqoqqa borib baqa o‘ldiradi. Menga e’tibor qiladigan, qo‘li tekkanda so‘z qotadigan birdan bir odam Savriniso bo‘lib qoldi.

Savriniso bir kuni kampirdan javob so‘rab meni Ko‘mir bozorida turadigan kichik ammamning uyiga olib bordi. Ammam qizi Mukarram ikkovimizning qo‘limizga pul berib, rohatijon yegani yaqin G‘ishtko‘prikka yubordi. G‘ishtko‘prik Ko‘mir bozoridan ancha narida ekan. Biz Ko‘mir bozorida qanorlarda ko‘mir ortilgan tuyalarni, undan nari har xil yaltiroq narsalarga to‘la baqqollik do‘konlarini tomosha qilib bordik; G‘ishtko‘prikning ikki tomonidan zarang kosa tutib tilanayotgan pes-moxovlar, oldiga mayda tosh uyib rom ochayotgan folbinlarni oralab, ko‘prikning u tomoniga o‘tdik. Yangi do‘konda o‘tirgan jikkakkina chol oldidagi

muzni qirib likopchalarga soldi-da, ustiga qoshiqcha bilan shinni oqizib qo‘limizga berdi. Rohatijonni qoshiqchaning uchida olib uzoq yedik.

Qaytdik. Kelib qarasam, Savriniso yig‘-layverib shishib ketibdi, lekin yig‘laganini bildirmaslik uchun meni gapga soldi, ikki gapning birida kular edi.

Ertasiga ikkala ammam kelishdi, kampir uchovi uzoq gaplashganidan keyin paranji yopinib qayoqqadir ketishdi. Ikkala ammam nima uchun kelganini, kampir uchovi qayonna borganini shu kuni kechasi ayamning dadamga aytgan gaplaridan bildim: uchovi shu mahallalik Bandi eshonga borib ilm-u amal qilishibdi, Savrinisoni Azimga isittirishibdi. Shundan keyin, bilishimcha, Savriniso kampirning ziqnovi bilan, jo‘mragiga paxta tiqilgan sopol obdastadan suv ichadigan, faqat kampirning qo‘lidangina ovqat yeydigan, amal ko‘milgan ko‘cha eshigi ostonasidan nari hatlamaydigan bo‘ldi.

To‘y kuni yaqinlasha boshladi. Savriniso nuqul meni quchoqlab tovush chiqarmay yig‘lar edi.

Yangi oy chiqdi. Seshanbadan boshlab G‘afforjon ikkovimiz uzoq-yaqindagi qarindoshlarimiz, tanish-bilishlarimizni to‘yga xabar qila boshladik, katta ammamizni aytgani Oyimqishloqqa bordik. Ammamiz bir do‘ppi yong‘oq berdi. Yong‘oqni G‘afforjon ikkovimiz bo‘lishib oldik. Men o‘z tegishimni keltirib Savrinisoga berdim. Savriniso yuz-ko‘zimdan o‘mdi, katta uy-

ning zinasiga o'tirib, amirkon kovushini yechdi-yu, poshnasi bilan yong'oqni chaqib, bittasini o'zi yesa, ikkitasini mening og'zimga soldi. Yong'oq tamom bo'lganidan keyin Savriniso boshimni tizzasiga olib, silab bir kuy maqomiga tebranib o'tirdi. Chakkamga bir tomchi iliq yosh tomdi. Stansiyada parovozlar bir-biriga navbat bermay qichqirar edi. Savriniso o'ychan, lekin beixtiyor tovush chiqarib gapira boshladi:

— Poyezd meni chaqiryapti... Chaqir! Qattiqroq chaqir, boraman! Meni uzoq-uzoq yurtlarga olib ket!

Qayoqdandir paydo bo'lgan amakimning baqirgan tovushi eshitildi.

— Qayoqqa olib ketadi! — dedi va Savrinisoga tomon otildi.

Men arang qochib qoldim. Amakim dahshat ichida o'zini uyga urgan Savrinisoning ketidan otilib kirdi. Savrinisoning avval «Dadajon!» degan chinqirig'i, keyin mu-shukday vag'illagani, nihoyat, ingragani eshitildi-yu, jim bo'lib qoldi. Bu jimlikda kampirning tovushi eshitildi.

— Hoy, bolam, Abdurahmon, evida! Po'pisa qilgin, qo'rqtigin, nainki shunaqa ursang!

Men derazaning oldida dag'-dag' titrab turardim. Qorong'i uydan ayam chiqdi, mening rang-qutim o'chganini ko'rib yugurib keldi, qumg'ondan suv olib yuzimga sepdi, gap so'radi. Men javob berishga ulgurmey ichkaridan amakim chiqdi va onamga «kir» deb ishora qildi-yu, oyog'i-



dan tushib qolgan bir poy kavushini kiyib ko'chaga chiqib ketdi.

Onamning ketidan uyga kirdim. Savriniso taxmonning oldida mukka tushib o'zini bilmay yotar edi. Ayam taxmondan ko'rpa tortib tushirdi, joy soldi, qisqa-qisqa nafas olayotgan Savrinisoni ko'tarib yotqizdi. Ayam ko'targanda Savriniso eshitilar-eshitilmas ingradi.

— Vahima qilma, o'lmaydi, kechgacha tuzalib qoladi, — dedi kampir boshidan tushib ketayotgan ro'molini peshanasiga surib. — Ovsiningga aytmay qo'ya qol!..

Kampir chiqib ketdi.

Savriniso kechgacha ham o'ziga kelmadi, aksincha, isitma chiqardi. Ayam uning yonidan jilmadi. Men goh derazadan qarayman, goh eshikka bosh tiqaman, Savriniso ko'zini ochishini, meni chaqirishini kutaman, undan ham ko'ra birdan: «Va-a, ham-malaringni aldagani edim» deb o'rnidan turib ketishini xohlar edim.

Shomdan keyin dadam bilan amakim kelişdi. Dadam Savrinisoning yonida birpas o'tirgandan keyin yelkasiga sekin turtdi. Savriniso ko'zlarini xiyol ochdi, lekin osma chiroqning xira shu'lasida dadamni tanimadi, sinchiklab qarashga darmoni yetmadi shekilli, ko'zini yana yumdi. Dadam tash-qariga chiqdi. Eshik oldida qilmishiga o'kinib, boshini quyi solib turgan amakim imo bilan: «Qalay?» deb so'radi. Dadam indamay zinadan tushib ketdi.

Yarim kechaga borib Savriniso og'irlashib qoldi. Hech kim, hatto kampir ham

kechasi bilan ko'z yummadi. Voqeadan va hozirgi ahvoldan Savrinisoning onasi xabardor bo'lib qolmasin uchun hamma oyoq uchida yurar, shivirlab gaplashar edi. Saharga yaqin amakim ona-bolaning qo'sh-mozor bo'lishidan qo'rqi shekilli, xotinini bir bahona bilan qo'shnisi — yaqinda qazo qilgan Abdurazzoq yamoqchining uyiga eltib qo'ydi. Savriniso o'sal ekan shekilli, dadam chuqur xo'rsinib ayamga: «Bechora tugab boryapti, ko'zlarini ko'rdingmi, dunyoga to'ymayotibdi», dedi.

Savriniso o'sha mahalda uzilgan ekan.

O'lik yuvilib tobutga solingandan keyin azaga kelgan xotinlar orasida: «Qizning o'ng biqini momataloq bo'lib yotihti, zarb yegan ekan» degan gap o'rmalab qoldi. Buni fahmlagan fahmladi-yu, fahmlamagan fahmlamadi, yopiqliq qozon yopiqligicha qolaverdi.

Tobut ko'tarilganda amakim ikki-uch qalqidi-yu chalqanchasiga ketdi. Odamlar uni uyiga olib kirib yotqizishdi. Amakim shu yotganicha Savrinisoning yettisiga ham, yigirmasiga ham turolmadi.

Savriniso dafn qilinib, ikki kun o'tgach, onasini Abdurazzoq yamoqchining uyidan olib chiqishdi. Kampir yig'lab turib xudoning irodasi, peshana, taqdiri azal haqidagi uzundan uzoq daromaddan keyin Savriniso to'satdan qazo qilganini unga aytdi.

Teri-yu suyakdan iborat bo'lib qolgan bemor ko'zlarini katta ochdi, oppoq tilini zo'rg'a chiqarib, qonsiz lablarini yalagan bo'ldi, ko'zlarini yana yumdi, kipriklari

yaltiradi, uning kuygani, yig'lagani, faryod chekkani shu, bundan ortiqqa madori yoq edi.

O'zini bilmay yotgan bemorga kampir tasallি bergan bo'lди.

— Bola bechora qiz ketdi, u dunyoda hurlarga qo'shilib ketadi...

Kunlar o'tgan sayin bu xonadonga yana bir musibat qora ko'lanka sola boshladi: yuvg'ichining gapi asta-sekin o'rmalab mirshabboshining qulog'iga yetadiganga o'xshab qoldi. Men buni dadamning usta Homidjonga aytgan gaplaridan bilib qoldim:

— Bu gap mirshabboshining qulog'iga yetsa yomon bo'ladi, o'risning zakuni qat-tiq, Yaypanda bir qassobni arava urib o'ldirganida Qo'qondan yigirmatacha ter-govchi bordi, ikki kun o'likni joyidan jildirgani qo'ymadi, butun bozorboshi uch hafta so'roq berdi.

Usta Homidjon vahmak odam ekan, bu gapni eshitgach, cho'chigan xo'rozday bo'ynini cho'zib, og'ir-og'ir kiprik qoqdi. Dadam ikkovi hamon og'ir yotgan amakim-ga sir bermay ko'chaga chiqadi, uyga kira-di, shivirlashadi... Usta Yunus, usta Aroqul deganlar kelishdi. Uzoq maslahat qilishdi. Kampir bularning hech biridan qochmasa kerak, gapga aralashib, hech kimga so'z navbati bermasdi:

— Oldini olaman deb isini chiqarib qo'ymanglar, xudo xohlasa, bu gap mahalladan tashqariga chiqmaydi, mahallada o'g'limning dushmani yo'q...

Shunday bo'lsa ham bular, chamamda, zakon biladigan biron odamning taskintasallisiga muhtoj edi. Shunday odam mahallaning o'zidan chiqib qoldi. Temirboy baqqol degan bundan uch yil burun birov bilan zakonlashib sayozgacha<sup>1</sup> borgan ekan. Usta Homidjon shu odamning qo'yniga qo'l solib ko'ribdi. Bu odam voqeadan, dadamlar tortayotgan tashvishdan xabardor ekan, gapni ko'paytirmay: «Da'vogar bo'lmasa kimning kim bilan ishi bor?» depti.

Bu borada da'vogar yo'q edi.

Savrinsoning qirqi o'tgandan keyin Azim duduq yo'qolib qoldi. Qidirilmagan joy qolmadi. O'sha kuni birov uni Shaldiramoqda g'altakarava surib ketayotganini ko'ribdi. G'altakaravada gullik qoraslas ko'rpa, qizil lo'labolish, yana allanimalar bor ekan. Ko'rgan kishi: «Yo'l bo'lsin, Azimboy» desa, Azim: «Oyim o'ttiz bo'ldi», degan emish.

Butun hovlini to'ldirib turgan Savriniso ekan, hammayoq huvillab qoldi. Savrinisoning zinada o'tirib amirkon kavushining poshnasi bilan yong'oq chaqqani, taxmonning oldida mukka tushib yotgani, odamlarning yelkasida lapanglagan tobut ko'z o'ngimdan sira ketmas edi.

Bir kuni shom paytida anhorning ko'prigidan oyog'imni osiltirib jimgina o'tirgan edim, yonimga G'afforjon kelib o'tirdi.

— Bir yili dadam meni Shohimardonqa olib borgan edi. Shohimardonning yo'lida

<sup>1</sup> Sayoz — sudyalar syezdi.

bitta tog‘ bor, shu yerdan o‘tishda «Qirq qizlar-u!» deb chaqirsang tog‘ning ichichidagi hur qizlar «huvv» deb javob berishadi. Savriniso opam shu hur qizlarga qo‘silib ketdi. Katta enam shunaqa deyaptilar. Shohimardonga boramiz. Dadam olib boradi.

Koshki edi o‘sha tog‘ga men ham borsam, bor tovushim bilan hur qizlarni chaqirsam, hur qizlar, shularning ichida Savrinisoning ham «huvv» degan tovushini eshitsam...

Amakim biroz o‘nglangandan keyin dadam ayamning ko‘z yoshlariga rahm qilib shu mahalladan hovli topdi. Bunga juda suyundim, chunki bu yerda amakimning ko‘zlaridan, soqoli, qop-qora qo‘llari, hatto jag‘i uzilgan kovushidan ham qo‘rkar edim.

Biz Oq domla deganning tashqisiga ko‘chadigan bo‘ldik. Hali darmonga kirmagan amakim va uning bemor xotiniga ayam qatnab, Abdurazzoq yamoqchining dastyor bo‘lib qolgan qizi Omina doimiy turib qaraydigan bo‘ldi.

## XUDO

Oq domlaning tashqisi bir vaqtlar tashqi bo‘lib, keyinchalik hovlisining yarmidan ko‘pini yangi mehmonxona egallagani, uy buzilib, o‘rniga juvozxona solinadigan bo‘lgani uchun qarovsiz qolgan, hozir jinnixona qilib qo‘ylgan, domla shu yerda jinnilarni o‘qib tuzatar ekan.

Oq domla peshanasi, ko‘z ostlari, bir chekkasi va butun bo‘yni oppoq pes, biroq

nafasidan jinni shifo topadigan bo‘lgani uchun xalq Pes domla degani og‘zi bormay, Oq domla derkan. Biz ko‘chib keladigan bo‘lganimizdan keyin uyning oldidagi xariga zanjirband qilib qo‘yilgan ikki jinni yangi otxonaga olib chiqilibdi.

Dadam uyning shikast-rextini tuzatdi, hovlini yantoq va qora sho‘radan tozaladi.

Ko‘chib kelgan kunimiz ertasiga ertalab otxona tomondan g‘alati bir o‘kirik eshitildi. Dadam ishga ketgan edi, ayamning hay-haylashiga qaramasdan yugurib yo‘lakka chiqdim. Otxonaning oldida norg‘ul bir yigit ustunga bog‘lab qo‘yilgan ikki jinnini gavron bilan navbatma-navbat urmoqda, domla esa kichkina gilamchada cho‘kkalab, boshini quyi solganicha duo maqomiga tebranib, har zamon-har zamonda jinni-larga dam solmoqda edi. Jinnilarning biri yigitga orqasini berib jim, hatto gavron tushganda ham seskanmasdan taxt turibdi, ikkinchisi esa har gavron tushganda tuyaday o‘kirayotibdi. Gavron sinib tamom bo‘lgandan keyin domla yuziga fotiha tortib o‘rnidan turdi va gilamchasini qoqib qo‘ltig‘iga qistirdi-da, bitta-bitta qadam bosib uyiga kirib ketdi. Ma’lum bo‘lishicha, domla har kuni bomdoddan qaytganida jinnilarni mana shu xilda urdirib o‘qir ekan.

Qayrilib qarasam orqamda rang-quti o‘chgan ayam turibdi. Ayam kechqurun dadamga voqeani aytib: «Bu yerdan ko‘chamiz», deb turib oldi.

Boshqa hovli hadeganda topilavermadı. Qo'qonning bo'ri bo'lib uliydigan va mushuk bo'lib vag'illaydigan kuz shamoli boshlanib ketdi. Uyimizning oldida ayvon bo'l magani uchun eshik sal ochilsa shamol uyni ko'tarib ketguday bo'lar edi.

Jinnilarning dod-faryodi, jinnilardan ko'chadigan jin vahimasi ustiga yana uyning bu qadar noqulayligi qo'shilgan bo'lsa ham, ayam boshqa hovliga ko'chishdan aynib qoldi, dadamga: «Mayli, qishni shu yerda chiqaraylik, u yog'i xudo poshsho», dedi; «Dadangga ayt, ko'chmaymiz, shu yer yaxshi», degan mazmunda menga ham gap o'rgatdi. Keyin bilsam, amakimning uyida xizmat qiladigan odam bo'l magani uchun kampir biznikida turmoqchi, bunga hozir uyimizning torligi va noqulayligi monelik qilib turgan ekan.

Birinchi qor uchqunlab turganda shu mahallalik Muqim buva deganning tash-qisiga ko'chdik. Katta yo'l bo'yi, uzun yo'lakning o'ng tomonidagi hovlichaning bir yog'i — qorong'i va pachaq bo'z do'kon, bir yog'i — mehmonxona. Dadam hovlichaning yarmidan ikki tomonga ikkita ustun o'rnatib, chiy tortib qo'ydi.

Muqim buva to'zg'oqday oppoq do'koniga saharda kirib ketganicha kuni bo'yi, ba'zan kechalari ham shiliqqa-shiq, shiliqqa-shiq bo'z to'qiydi, ba'zan: «Xudoga shukur!» degan tovushi eshitilib qolardi. Uning xotini — o'ziga o'xshagan oppoq To'xta xola ko'chib kelgan kunimiz osh qilib yo'qlab kirdi. U ham musofirni «xudo

qilgan baxti qora» deb bilar ekan. Uning so'ziga qaraganda, kishining musofiratda to'kkani ko'z yoshlari oxiratda etagiga dur-u gavhar bo'lib tushar ekan.

To'xta xola ham farzand dog'ini ko'p ko'rgan, yetti qiz, to'rt o'g'lidan faqat ikkita qizi qolgan, biri To'xlimerganga, biri Avg'onbog'ga tushgan ekan. To'xta xolaning musofirga shafqatidan ham ko'ra farzand dog'ini ko'p tortganligi uni ayamga yaqin qilib qo'ydi. Shundan bo'lsa ham To'xta xola uyimizga kam kirar, kuni bo'yi va kechalari ham charx yigirar edi, chilla kirib,sovuuq zaptiga olganda, kampir «temirchining archa ko'miridan bozillab turgan sandal»iga isinib olgani ko'proq kiramidigan bo'ldi.

Bir kechasi amakim ikki xufton kechroq G'afforjoni olib keldi va xo'rsinib, hamma kutib turgan gapni aytdi: «Xudo omonatini oldi», dedi. Dadam ikkovi chiqib ketdi. G'afforjon onasining o'lganini payqamagan ekan, yotib uxladi. Ertalab azaxonaga ayam ham ketdi. Men uning borishini sira istamasdim, amakim ko'z o'ngimdan ketmas edi.

Tushga yaqin dadam bizga ovqat keltirib berdi, kechqurun kampirni olib keldi; kampir kasal ekan, sandalning chetidan joy qilib berdi-yu, yana ketdi.

Erta yotdik. Kampir sandal ko'rpani o'zining ustiga tortdi. G'afforjon ikkovi-mizga joy soldim. Uxlab qoldik. Bir mahal G'afforjon uyg'onib suv so'radi. Qorong'ida kampirning vag'illagan tovushi eshi-

tildi: «O‘l! Og‘zingni ochib yot, chanqo-g‘ing bosiladi!» dedi. Men yetimga rahmim kelib, suv keltirib berdim.

Ayam azaxonada bir haftadan ortiqroq qolib ketdi, lekin har kuni peshinda kam-pirga osh qilib bergani kelardi. Kampirning do‘ppidekkina qozonchasi bor ekan, ayam shunda osh damlardi. Oshni kampirning o‘zi suzib, birovga manzirat ham qilmay, yakka o‘zi yerdi. Men-ku suqlanadi-gan bola emas, dadam birovning qo‘lidan bitta yong‘oq ham oldirmay o‘stirgan, lekin shuncha erka va tantiqligi bilan G‘afforjon ham g‘ashlik qilmas, aftidan, shunga ko‘nikkan edi.

Shu-shu kampir bilan G‘afforjon bizniki-da qolib ketdi.

Kampir har kuni, shomdan keyin G‘af-forjon ikkovimizni ko‘chaga chiqarmay namozlik va har xil duolar o‘rgatardi; go‘r azobi, qiyomat, farishtalar, shayton va boshqa ko‘k jonivorlaridan gapirardi. G‘af-forjon ko‘pincha erkalik, tantiqlik qilib bu gaplarga chandon qulq solmasdi, lekin men qulq solmagani kampirdan hayi-qardim. Kampir aytgan jonivorlarni sal kunda ko‘z oldimga keltiradigan bo‘ldim: farishta — kattakon parvona, hur — qanotli Sarviniso, shayton — tuyoqli, kallasi xo‘rozning tojiga o‘xshagan odam, ar-voh — yuradigan kafanli o‘lik, jin — bir oyoqli arvoh, alvasti — odamsimon qora ho‘kiz... Bir kechasi kampir xudo nimalarni qaysi kunlarda yaratganini aytib berdi. Qaysi kuni nimalarni yaratgani esimda qol-

masa ham, kunlar haqida tasavvur qoldi: shanba — parpasha paranji rangida, yakshanba — qoramtil qizil, dushanba — ko'k, seshanba — qop-qora, chorshanba — kulrang, payshanba — sariq, juma — havorang.

G'afforjon so'fi Badal eshonning xonaqosida ochilgan jadid maktabida o'qir ekan, onasi o'sal bo'lgandan keyin dadasi maktabga yubormay qo'yibdi, onasining yigirmasi o'tgandan keyin mакtabni kampir esga soldi. Zotan, amakim G'afforjoni mulla qilish emas, kampirning qulog'i va jag'ini yarim kun bo'lsa ham tinchitish uchun maktabga bergen ekan.

Maktab Galaboqqollikda, bu yerga uzoq'i bilan uch-to'rt yuz qadam kelsa ham, G'afforjon hali biron marta ham o'zi borib kelmagan, avvallari uni goh Savriniso, goh Azim olib borib olib kelarkan, endi bu vazifa mening zimmamga tushdi.

Har kuni ertalab kampir vag'illaydi, G'afforjoni, ba'zan hammamizni qarg'aydi. G'afforjon yig'i-sig'i bilan maktabga otlanadi, ko'chaga chiqqandan to maktabiga yetgunimizcha nay puflaydi. Bir kuni xonaqo eshididan kirganimizda G'afforjon qo'lini orqasiga qilib hovlida aylanib yurgan cho'qqisoqol, piyozi chakmon va chaqmoqi telpak kiygan bir kishini ko'rib to'xtadi va shivirlab: «Domla, Abduvahob domla, hozir meni uradi», dedi. Domla bizni ko'rni, ko'rsatkich barmog'i bilan imlab chaqirdi. G'afforjon harchand qo'rqscha ham yugurib bordi. Domla meni ham chaqirdi. Men ham bordim. Domla avzoyi-

dan G'afforjonne uradigan bo'lsa ham, begona bola oldida urgisi kelmadi shekilli, urmasdan, nega kechikkanini so'radi, uning onasi o'lganini eshitib boshini siladi, bir nimalar deb ko'nglini ko'tardi. G'afforjon, kaltak yemaganiga suyunib, yugurganicha hujralardan biriga kirib ketdi. Domla meni gapga soldi, talaffuzimdan qishloq bolasi ekanimni bildi shekilli, qaysi qishloqdan ekanimni so'radi. Men «Ko'chmanchimiz» deyolmadim, qizarib ketdim shekilli, ikki yonog'im lovillab ketdi. Uyalganimni ko'rib domla boshqa gap so'ramadi. Yugurganimcha xonaqodan chiqib ketdim. Peshinda G'afforjonne olib ketgani kelganimda G'afforjon domla menga nima deganini so'radi, javobimni eshitib: «Domla qishloq bolalarini yaxshi ko'radi, naymanchalik Meliboy degan bolani pul olmay o'qitadi», dedi. Yana bir kuni o'sha Meliboy degan bolani o'z ko'zim bilan ko'rdim: olacha guppi to'n, qunduzsiz telpak kiygan bo'liqqina bola ekan. Ko'p afsus qildim, Abduvahob domla gap so'raganda, falon qishloqdanman desam, ehtimol, meni ham mакtabga olib bepul o'qitar edi... Biroq domлага yana ro'para bo'lgani tortindim. Qani endi men ham erka-tantiq bo'lsam, ko'p gapirsam, behuda sho'xliklar qilsam-u kampir mendan bezor bo'lsa, dadamga aytib maktabga berdirsa! Indamasligim, qobillegim koni ziyon bo'ldi.

Bir kuni G'afforjonne maktabga qo'yib kelsam, ayam o'choq boshida dam-badam burnini etagi bilan artib, tovush chiqarmay

yig‘lab o‘tiribdi, kampir sandalning chetida doka ro‘molini yelka aralash boshiga tash-lab, xuddi ko‘rshapalakka o‘xshab bukcha-yib, tez-tez tasbeh o‘girayotibdi. Kampir jussasiga, hol-ahvoliga butkul mos kelmay-digan qattiq va vahimali tovush bilan onamga vag‘illadi.

— Tur, chiqib qorni kura! Yig‘lama de-yapman, huv ko‘z yoshing o‘z boshingni yesin!

Ayam o‘pkasini tutishga harakat qildi:

— Qor tinsin, undan keyin kurarman...

Kampir yana vag‘illadi:

— Qor qachon tinishini — xudoning ishini qayoqdan bilasan, arvak!

«Arvak» deganda mening ko‘z oldimga cho‘p-ustixon, rangi oppoq bola kelar, ayamning ozg‘in va rangi oppoq ekan xayolimda ham yo‘q edi, darrov qaradim, haqiqatan ham ayam nihoyatda ozg‘in va rangi oppoq ekan.

Janjal bir piyola choydan chiqibdi. Amakim bundan bir hafta burun kampirga qadog‘i falon pullik bir yumaloq toza famil choy keltirib bergen, kampir uni yostig‘ining tagida asrab yolg‘iz o‘zi ichib yurgan ekan. Choy shu bugun tugabdi. Kampir bu choyning maqtovini yana eshitish, qanday choy ichib yurganini, Abdurahmon Abdu-qahhorga qaraganda mehribonroq ekanini aytib, kelini oldida maqtanish uchun shu choydan ayamga bir piyola beribdi va ichib bo‘lganidan keyin «Qalay?» deb so‘rabdi. Ayam choyning xushbo‘yligini, ta’mini kampirning o‘zidan eshitgan, bu maqtovga

o'zidan ham bir nima qo'shish maqsadida xushbo'yligi va ta'mi ustiga qorinni ham to'ydirar ekan, demoqchi bo'lib: «Xuddi bir kosa go'ja osh ichkanday bo'lidi» debdi, shunday depti-yu, kampirdan baloga qolibdi: «Ana sen bezotsan, ana sen bunaqa narsalarni qayoqdan bilasan, nainki, shundoq choyni go'jaga o'xshatsang!..» Shundan boshlangan gap ayamning ro'zg'or tutishiga kelib taqaldi:

— Sen bolaginamning birini ikkita qiladigan xotin emassan! Uyda baraka yoq! Shu zamonda chirog'ning shishasi yorilsa kim darrov yangisini oldiradi, qog'oz yopishtirib tutavermaysanmi! Ustingga xotin olib bermasam men ham yurgan ekanman! Qo'ydirvoraman!

Imonsiz kampir ukam O'lmasoy ikkovi-mizni ham qo'shig'iga qo'shdi: «Sendan bo'lgan bola nima bo'lar edi, itdan bo'lgan qurbonlikka yaramaydi...» dedi. Bo'ynimga osilgan tavqi la'nat — «kelgindi», «ko'chmanchi», «musofir» degan so'zlar ham bir bo'ldi-yu, kampirning bu gapi ham bir bo'ldi.

Shu g'alvadan keyin kampir pishirib yejish, chaynab yutish mumkin bo'lgan hamma narsani sandiqqa solib qulflab oldi, hatto jo'n choyni ham yostig'inining tagiga qo'yib, kerak bo'lganda bir chimdim beradigan bo'ldi. Kampir har ishdan bir ishkak topar, har bahona bilan ayamni urishar, qarg'ar, dadamga chaqib urdirar, dadam so'ziga qulooq solmasa: «Ona rozi — xudo rozi, xotin topiladi, ona topilmaydi!» deb o'zi ham yig'lar edi.

Men G'afforjoni maktabga olib borganimdan va olib kelganimdan keyin ham kunni mumkin qadar To'xta xolaning uyida o'tkazishga tirishar edim. To'xta xola oldimga jiyda, o'rik va boshqa topgan-tutganini qo'yari, gappa solar, ba'zan qiziq-qiziq ertaklar aytib berar edi. Men unga juda el bo'lib qoldim, bir kuni charhining charmagi sinib qolganda, yangi charmak yasab berdim. Ayam kampirning vag'illashi, qarg'ashidan nariroqda turishimni xohlasa kerak, To'xta xolaning uyida ekanimda hech qachon chaqirmas edi.

Bir kuni kechki payt Jarbuloqdan ayamning uch-to'rt yildan beri ko'rishmagan akasi keldi. Dadam ishdan kelib mehmon bilan ko'rishdi-yu, uyda go'sht bo'lmasa kerak, G'afforjon ikkovimizga uch miri berib, go'sht keltirgani buyurdi. Kampir qarab turgan ekan, G'afforjon ikkovimizni chaqirib qo'limizdan pulni oldi va dadamni chetga tortib qo'lini paxsa qildi.

— Uch miriga bersa kovushday go'sht beradi-da, nima qilasan go'shtni, go'shtsiz kichiri qilib qo'yaqolsin! Qatiq bilan yesa kichiri ham yaxshi bo'ladi, — dedi.

Ayam buni eshitib qoldi. Nazarimda mehmon ham eshitdi. Kampir ovqatgacha ham, ovqatdan keyin ham qovog'ini ochmadi, nihoyat, mehmonning oldida bir dilsiyohlik qilish muddaosida bo'lsa kerak, G'afforjoni tergadi.

— G'afforjon, bugun maktabingda necha varaq kitob o'qiding?

G'afforjon hayron bo'lib qoldi.

— Varag‘ o‘qiganimiz yo‘q...

Kampir vag‘illadi.

— Varaq o‘qimagan bo‘lsang, nimani o‘qiding? Domlang o‘qitadimi o‘zi? Mustafoning nechta teshigi bor?<sup>1</sup>

G‘afforjon «Mustafo»ning yozilishini bilsa ham «teshigini» sanamagan ekan, bilmadi.

— Jadid shu-da, Mustafoni o‘qitmaydi, — dedi kampir va jadidni odam deb o‘ylar ekan, qarg‘ab ketdi. — Xudoyo og‘zidan qoni kelsin! Mustafo ko‘r qilsin!...

Kampir shaqillar, G‘afforjon ho‘ngrar edi. Hammaning dili siyoh bo‘ldi.

Mehmon ketdi, ayam yolakka chiqib yig‘ladi. Yotar mahalida kampir qilmishiga vaj ko‘rsatgan bo‘ldi.

— O‘gay aka hech qachon akalik qilmaydi, senga gap o‘rgatib uyingni buzadi. Bundan tashqari akang yuzida farishtasi yo‘q odam ekan! — dedi.

Ayam uning gaplariga gap qaytarmadi. Dadam ham indamadi. Kampirga ayamning: «Xo‘p, akam bundan keyin kelmasin» demaganidan ham dadamning indamagani ko‘proq alam qildi shekilli, shovqin solib, «erini minib olgan kelinning dastidan» dodladи va arazlab o‘scha zahotiyoy amakimning uyiga ketmoqchi bo‘ldi, dadam qo‘ymadi.

<sup>1</sup> *Mustafo* — Muhammad payg‘ambarning sifatlaridan biri bo‘lib, eski arab alifbesida «Mstfi» shaklida yozilar, haqiqatan oldingi to‘rt harfning «r» singari teshigi bo‘lar edi. Kampir savodsiz bo‘lsa ham bu so‘zning yozilishini ko‘rgan, teshigini sanab yodida saqlagan ekan.

Bir kuni ayam payt poylab turib damga yig'ladi.

— Yana ko'zimga qora echki ko'rinyapti. Jinnixona bo'lsa ham Oq domlaning tashqisi yaxshi edi, har nechuk domla, duo, ins-u jin yolamasdi...

Dadam uni urishib berdi.

— Ahmoq bo'lma. Oq domlaning o'zi kasal bo'lib yotgan emish! — dedi.

Men suygan bandasiga kasallik yuboradigan, bolalarni o'zi berib o'zi oladigan, odamlarga jonni omonat beradigan, bizni ko'chmanchi, kelgindi, musofir qilgan va qilish-qilmishi odamlarga ranj-alam yetkazishdan iborat bo'lgan xudoning shakl-shamoyilini, aft-angorini, soxt-sumbatini sira ko'z oldimga keltirolmash edim, borbora «xudo» deyilganda boshiga yelka aralash doka ro'mol tashlab, sandalning chetida ko'rshapalakday bukchaib o'tiradigan kampir ko'z oldimga keladigan bo'ldi.

Bir yoqda «ona rozi — xudo rozi», bir yoqda ayamning nohaqdan to'kadigan ko'z yoshlari, dadam ikki o't orasida qolib qiy-nalsa kerak, do'konda ish juda kamligidan nolishiga qaramay keyingi vaqtarda uyga yarim kechalari keladigan bo'ldi. Bir kechasi G'afforjonning injiq-tantiqligidan va kampirning shang'illashidan bezor bo'lib, sovuq va qor yog'ib turganiga qaramasdan ko'chaga chiqdim, amakimning do'koniga bordim. Do'konning eshigi yopiq. G'ishtlik machit, Boyta ko'priordan keladigan tanishbilish ustalar va ularning shogirdlari tutab

yonayotgan kattakon to'nka atrofiga tizilishgan, kitobxonlik bo'lmoqda edi. Kitobni xira osmachiroq ostida o'tirgan dadam o'qimoqda edi. Mening kirib bir chekkada o'tirganimni hech kim payqamadi. Dadam mulla ekanini shunda bildim. Kitob nihoyatda qiziq, tovlamachi Dalla degan bir xotinning qilmishlari hikoya qilinar edi.

Kitobxonlik tamom bo'lgandan keyin bular gaplashib qolishdi. Men uyga borib voqeani ayamga aytdim. Ayam dadamning mulla ekanini bilar ekan. Uning aytishiga qaraganda, dadam kitobni juda yaxshi ko'rар, kamoli yaxshi ko'rganidan tushiga kirgan, tushida Hasti Xizr bir kitobdan bir-ikki xat o'qitgan, keyin o'sha varaqni yirtib olib dadamga yegizgan, shundan keyin dadam mulla bo'lib qolgan ekan. Dalla hikoyasidan esimda qolganlarini aytib bergen edim, ayam juda ham qiziqib quloq soldi, keyin dadam kelganda o'pkaladi:

— Uyga bevaqt kelasiz desam joningizing huzurini topib olgan ekansiz-da... — dedi.

Ayam bu gapni shunday bir ohangda ayt-diki, shu bilan: «onang to'kadigan zaharni bitta o'zim yutib o'tiribman», demoqchi ekanini hatto men ham fahmladim. Dadam o'zini fahmlamaganga soldi.

— Diqqatman, diqqatman! Chilla o'tib borayapti, ishning barakasi yo'q. Qishloq yaxshi edi, — dedi.

Ayamning jon-jahoni yorishib ketdi.

— Urush deb shaharga ko'chgan edik,

qani urush? Qishloqqa keta qolaylik! Saharda suvdan boshqa hamma narsani sotib olamiz, qishloqda undoq emas edi...

Bu gapdan kampir xabardor bo'lib hovlini boshiga ko'tardi, ayamni yulmoqchi bo'ldi.

— Kelin deganni xudoyi taolo ona-bolani bir-biridan judo qilishga yaratgan! Ilm-u amal bilan bolamni o'zingga qaratib olgansan!

Kampir supurgining ustiga o'tirib, shapalog'ini chaparasta qilib ayamni xo'p qarg'adi. Kampir har safar qarg'ish duoga qo'l ko'targanida ayam yig'lar, uning qarg'ishlari darrov bizga tegadiganday chinqirib, O'lmasoy ikkovimizni bag'rige bosar edi. Dadam harchand xunob bo'lsa ham, onasiga qarshi biron so'z aytmas edi.

Kunlar g'urbat bilan boshlanib g'urbat bilan tugar edi. Shu orada O'lmasoy kasal bo'lib qoldi-yu ko'chish to'g'risida boshqa gap ochilmadi. Kampirning jag'i biroz tiyildi.

Bolasining kasal bo'lishidan yurak oldirib qolgan ayam nima qilishini, o'zini qayyoqqa urishini bilmay, fe'li tez bo'lib, dadamga, hatto kampirga ham shovqin soladigan bo'lib qoldi. Kampir bolaning kasal bo'lishiga birdan bir sabab ayamning «kasofat»ligi deb bilsa ham qo'shnoch toptirdi. Qo'shnoch kelib O'lmasoyni xipchin bilan savalab ko'chirdi, qora tovuq so'yib qonaldi. Bandi eshon har kuni saharda avrod o'qir ekan, ayam har kuni saharlab O'lmasoyni ko'tarib avrodga boradigan bo'ldi; bir

kuni qo'limga bir obdasta suv berib, meni ham olib bordi.

Bandi eshonning katta hovlisi liq to'la xotin-xalaj. Sovuq bo'lishiga qaramay, hamma ro'para kelgan joyga o'tirib jimgina qulq solmoqda. Yarmidan yuqorisi oynavandlik baland ayvonning damida Bandi ehson juda ham yoqimli tovush bilan avrod o'qimoqda edi. Tong yorishgandan keyin eshon avrotdni tugatib fotihaga qo'l ko'tardi. Hamma gurillab yuziga fotiha tortdi. Shundan keyin har kim topgan-tutgанини гавдалик бир кампирга топширіб тарқалди.

Shu kuni kechga borib O'lmasoy ko'zini ochdi. Hammamiz suyundik. Ayam saharda O'lmasoyni ko'tarib yana avrodga ketdi. Men G'afforjonni maktabga qo'yib kel-dim-u kampirning dod-faryodi ustidan chiqdim: ayam avroddan O'lmasoyning o'ligini olib kelibdi... Ayam eshikning yondorisiga suyanib, ikki qo'llab jag'ini ushlaganicha tek turar, amakim unga bir nimalar deb tasalli bermoqda edi.

Odam yig'ildi, qavm-qarindoshlar kelishi-di. Peshinda mahalla odamlari joynamoz yopilgan zambilni ko'tarib ketishdi.

Shu bilan uyimiz xuddi qabristonday jimjit bo'ldi-qoldi. Kampir, hatto G'afforjonning ham tovushi chiqmas edi.

Qish chiqdi. Devorlarning kavagida qurbaqalar qurillab, tom va devorlarda musichalar hu-hulab qoldi.

Qishloqqa ko'chish haqida ayam bo'lak og'iz ochmagan bo'lsa ham, dadam shuning

harakatida yurgan ekan shekilli, bir kuni xushxabar topib keldi:

— Dunyoda hali ham jannati odam ko‘p, Qudashga ko‘chamiz, hovli-joy, do‘kon ham tayyor, dedi.

Amakimning qudashlik To‘raqul vofurush<sup>1</sup> degan bir tanishi bor ekan, shu odam dadamning qishloqqa ko‘chish niyati borligini bilib: «Bizning Qudashga ham temirchi yarashadi, ko‘chib boradigan bo‘lsangiz yo‘lingizga poyandoz solamiz», debdi va uy-joy, do‘kon va’da qilibdi. Dadam Qudashga borib uy va do‘koni ko‘rib keldi.

Ko‘chishimiz aniq bo‘lib qolgandan keyin kampir G‘afforjonne olib amakimning uyiga ketdi. Ko‘chishimizdan bir kun oldin ayam ikkovimiz kampir bilan xayrlashgani bordik. Kampir yangi uyda hamon boshiga yelka aralash doka ro‘mol yopinib, ko‘rshapalakday bukchayib o‘tirgan ekan. Ayam shod-xurram bo‘lsa ham siniq tovush bilan xayrlashdi: «Biz bilan ketmas ekansiz-da», dedi. Ayam bu gapni til uchida aytayotganini bilib tursam ham, «unaqa dema», degan ma’noda sekin biqiniga turtdim.

Shunday qilib o‘rik gulini to‘kkanda Qo‘qondan Qudashga ko‘chdik.

## TO‘RAQUL VOFURUSH

Yaypan ko‘chalari keng, lapkasi, oto‘yini bor, tollarda bedana, ko‘cha bo‘yi va bozor-boshidagi do‘konlarda kaklik sayraydigan

<sup>1</sup> Kosiblarning molini ko‘tara oladigan savdogar.

obod qishloq edi. Qudash ko'chalari tor va egri-bugri, biron ta do'kon bo'lmasa ham ko'zimga Yaypandan yaxshiroq ko'rindi. Yo'l bo'yidagi devorsiz, devori qulagan, nuragan bog'lar, qing'ir-qiyshiq uylarni quchoqlab yotgan chorborg'lar qiyg'os gulga kirgan, butun qishloq kattakon bog'ga o'xshardi. Kulala yurib ketayotgan aravanning orqasidan sakrab tushdi, yo'l bo'yidagi guldan tushib qizargan o'rikning shoxini egib g'o'ra oldi, aravaga yetib olib go'rani hammamizga ulashdi. G'o'ra chigitdan katta emas edi, lekin yeganimda hammayoqni bahor hidi tutib ketdi, butun bahor shu chigitdakkina g'o'raning ichiga qamab qo'yilganday tuyuldi.

Hamma dalada bo'lsa kerak, odam ko'rinnmaydi. Hammayoq jimjit, faqat qushlar chug'urlaydi, arava g'ijirlaydi, ot tap-tup qadam tashlaydi, so'liq shiqirlaydi. Kattakon qayrag'och ostidagi chimko'prikan o'tib chapga qayrildik, qumloq ariq bo'yidan borib, tok chirmashib chiqqan, chumchuqlar chug'urlashib qulqoni qomatga keltirayotgan qari terak ostida to'xtadik.

To'raqul vofurushning hovlisi baqaterakning ostidagi yangi darvoza, uning o'zi yo'q, bizning kelishimizni qo'shniisiga aytib qo'ygan ekan.

Biz turadigan uy aslida yangi otxonaning yarmi bo'lib, yo'lakka darcha qo'yilgan, qolgan yarmiga ko'cha tomondan eshik ochilib do'kon qilingan ekan.

Yukimiz tushirilayotganda Kulalaning akasi Dodarxo'ja keldi. U qishda Ortiq oq-

soqolnikidan ketgan, Qudashga kelib, bu yerda ham juvoz haydar, ko‘chama-ko‘cha yurib yog‘ sotar ekan; «qishloqqa temirchi keladi» degan gapni eshitib, vofurushdan surishtirib qarasa, biz ekanmiz. Dodarxo‘ja kechgacha qarashdi. O‘choq, mo‘ri qurildi, dam, sandon o‘rnatildi. Uyga poxol to‘shaldi.

Kechqurun novcha, oriq bir chol xuddi ikki-uch joyidan bukilib, sinib ketishidan xavfsiraganday ehtiyot bilan qadam bosib keldi. Uning burni xuddi bir narsadan jirkanganday jiyirilgan, og‘zi yarim ochiq, dimog‘i bilan gapirar edi. U do‘konga kirib dadam bilan so‘rashdi, keyin yo‘lakdan borib o‘rtta eshikka kirib ketdi-yu, birpasdan keyin patnisda to‘rtta non, choy olib chiqdi. Vofurush uzoq o‘tirmadi, yonidan bog‘ichiga ikkita ko‘zmunchoq taqilgan qora hamyonni oldi, ko‘zdan pana qilib yonboshida pul sanadi-da, dadamga bir nechta ko‘k qog‘oz uzatdi.

— Bilaman, kamxarjsiz, bizga saksonta o‘roq yasab bersangiz bas, — dedi va chiqib ketdi.

Dadam juda xursand bo‘lib ketdi, pulni sanamasdan belbog‘ining qatiga tiqdi.

Vofurush ketgandan keyin Dodarxo‘ja boshini likillatdi.

— Pulni oldingiz, usta, bo pand yemang! Bu odam sof ajdaho! O‘likning yog‘ini, tirikning tirnog‘ini yeydi bu!

Dadam kulib qo‘ya qoldi.

Lekin Dodarxo‘ja bilib aytgan ekan. Vofurush har kuni, kun osha ertalab yoki

kechqurun og'zi yarim ochiq va burnini ji-yirganicha do'konga kirib keladi, shoshib: «Usta, mayda pulingiz bo'lsa berib turing» yoki «Kulala bizga falon narsa keltirib bersin, keyin surishib ketamiz», deydi. Uning so'ragani arzimagan narsa bo'lgani uchun «yo'q» deb bo'lmas, berilgandan keyin qaytarib olish noqulay bo'lgani uchun hisobga kirmas edi. Dadam shundan bezor bo'ldi shekilli, vofurushning buyurtmasiga yetadigan ko'mir, temir bo'lsa ham, shaharga tushib bor puliga ulgurji ko'mir, temir olib chiqdi va vofurushni ko'rganida kamxarjligidan noliydigan bo'ldi. Vofurush haqiqatan «keyin surishib» ketiladigan uchun hech narsa so'ramaydigan bo'ldi, lekin boshqa yo'lga o'tib oldi: do'konga teztez kelib «darrov bittagina» tesha yo doskalla, yo boshqa biron narsa yasab berishni so'raydigan bo'ldi. Dadam xunob bo'lar, lekin uning so'rovini qaytarolmas, Kulala miyig'ida kulib: «O'likning yog'i-yu, tirikning tirnog'i», deb qo'yar edi.

Dadam vofurushning saksonta o'rog'ini berish, shu bilan birga arpaga o'roq tushguncha yana ko'pgina o'roq yasab qo'yish uchun azondan xuftongacha do'kondan chiqmay qo'ydi; og'ir ishda Kulalaga teztez dam berish uchun meni damga soldi. Men ham shular qatori ishlab, kuni bo'yi dam bosardim.

Dadam saksonta o'roq ustidan bo'nak olganida kuniga yasaydigan o'rog'inining bir qismini vofurushga berib, qolganini o'zi soitishni ko'zlagan ekan, biroq vofurush har

kuni kechqurun burnini jiyriganicha do'-konga kirib, bor o'roqni olib ketaverdi.

Dehqon arpa, beda, bug'doyni o'rib olish uchun bu kunlarda faqat o'roq so'rар, boshqa hech qanaqa ish ko'tarib kelmas edi. Vofurush bir kuni kechqurun kelib tayyor o'roqlarni chiptaga o'rayotganida dadam yotig'i bilan arzini aytdi:

— Bo'nakka bergen pulingiz ko'mir bilan temirga ketib qoldi, choy-chaqaga birikkita o'roq tashlab ketmasangiz bola-chaqa qiynalib qoldi.

Vofurush, og'zi yarim ochiq, burnini jiyriganicha dadamga qarab qoldi-yu, an-chadan keyin dimog'i bilan:

— Yana besh-o'n tanga pul beraymi? — dedi.

— Yo'q, qulluq, — dedi dadam, — avval qarzni uzay... Har kuni bir-ikkita o'roq tashlab ketsangiz bas...

Vofurush o'roq o'ralgan chiptani chilvir bilan mahkam bog'lar ekan, to'ng'illadi:

— Unda qandoq bo'ladi?.. Unda sakson-ta o'roqni qachon olaman-u qachon sotaman? O'roqdan menga bir nima qoladigan bo'lsa mavsumida qoladi, mavsumidan keyin ustiga bir nima qo'yolmayman! O'zingiz o'ylang, insof qiling! Men sizga ko'k qog'ozlarni sharaqlatib sanab berdim, qo'lingiz mo'may pul ko'rди. Bozor menga ko'k qog'oz bermaydi, xudo bersa tomizadi, xolos. Men tomganini yalayman.

Dadam hazilga oldi:

— Nima qilay, ko'k qog'ozingizni qaytarib beraymi?

Vofurushning achchig'i keldi.

— Lafzingizdan qaytasizmi? Odamga puldan ham, moldan ham ko'ra lafz kerakdir deyman! Mayli, lafzim yo'q, odam-garchiligidan tagi teshik, desangiz shunga qarab gaplashamiz!

Dadam indamadi, lekin bunaqa indamalik indagandan yomonroq edi. Vofurush keyinchalik: «Bir ochga, bir yalang'ochga tegma», deb o'ylagan bo'lsa kerak, har kuni bittadan o'roq tashlab ketadigan bo'ldi.

Shundan keyin dadam xuftondan keyin ham ishlab, o'zimiz uchun o'roq yasaydigan, Kulala vofurushga tegishli o'roqlardan «urib» bozor kunlari sotib keladigan bo'ldi. Biroq vofurush Kulalani bozorda tutib olibdi, bir-ikki shapaloq urib, qo'lidiagi uchta o'roqni tortib olibdi. Kulala yig'lab keldi. Dadam indamadi, lekin bir qoshi baland, bir qoshi past bo'ldi. Bu uning nihoyatda darg'azab bo'lgani alomati edi.

Kechqurun rang-quti o'chgan Dodarxo'ja keldi, Kulaladan bir-ikki og'iz gap so'rudi-yu, qo'lidan ushlab, yo'lakdan dikanglatganicha o'rta eshikka tomon olib bordi, eshikni qoqdi. Vofurush tovush berdi, anchadan keyin kelib eshikni ochdi va Dodarxo'janing avzoyini ko'rib dang qotib qoldi. Dodarxo'ja Kulalani bo'ynidan ushlab itarib yubordi. Kulala vofurushning oyog'i ostiga yiqildi.

— Ur, dayus! — dedi Dodarxo'ja Kulalani ko'rsatib, — bo bir ur, o'ldir!

Vofurush jon talvasasida beixtiyor:

— Usta! — deb baqirdi.

Dadam uning tovushini albatta eshitdi, lekin kelmadi.

Dodarxo'ja vofurushning yoqasidan ushlab bir siltadi. Vofurush do'mbaloq oshib ketdi, keyin darrov o'rnidan turdi, yana: «Usta! Ho musulmon odam bormi!» deb baqirdi. Dadam yugurib keldi, vofurushga hamla qilmoqchi bo'lgan Dodarxo'jani ushladi, urishib ko'chaga tomon surib ketdi. Vofurush darrov uyiga kirib, eshigini zanjirlab oldi.

Vofurush ikki kun ko'rinnadi. Uchinchi kuni ertalab dadamni amin chaqirtirdi. Amin dadamga dashnom beribdi: «Qari odamni urdiribsiz, bu safarcha ma'zur ko'ramiz, lekin bundan keyin qadamingizni bilib bosing, qishloqning darvozasi bor» debdi, dadamning bir og'iz gapiga ham quloq solmabdi. Ma'lum bo'lishicha, Dodarxo'ja qishloqdan badarg'a qilinibdi, otqorovul uni Qo'qon yo'lining yarmigacha eltib qo'yibdi.

Dadamning qilmishini amin bu safarcha «ma'zur» ko'rgan bo'lsa, vofurush ham ma'zur ko'rarmikan? Dadam tashvishga tushib, boshqa hovli va do'kon qidirib qoldi. Biroq «qari odamni», yana To'raqul buvani urdirgan kelgindiga hech kim boshpana berishni xohlamas, mojarro to'g'risida-gi gapga quloq solmas edi.

Dadam yig'ilib qolgan o'roqlarini olib juma kuni Yaypan bozoriga ketdi. Uning maqsadi faqat o'roq sotish emas, Yaypan-dan hovli, do'kon so'roqlash edi.

Kulala do'konni ochib o'tirdi. Men kel-

ganimizdan beri dam bosib bolalarga qo'shilmaganim uchun o'zim yakka o'ynab ketdim, tuproq ko'chalarni, qumloq anhor bo'ylarini kezdim, kimsasiz bir bog'ga kirib yarim do'ppi javpazak pesa<sup>1</sup> terib chiqdim, anhor ko'prigidan oyog'imni osiltirib o'tirib pesa yeb o'tirganimda birdan ko'nglim to'ldi-yu, ko'kragimdan yig'i o'rniga bir kuy otilib chiqdi, kuy ko'kragimdan o'zining so'zlarini yetaklab chiqdi: «Qayerga borsam kelgindiman... bolalar o'yinga qo'ymaydi...». Ming'illab o'tirib uxlab qolibman. Bir vaqt ko'zimni ochib qarasam, tepamda mendan ancha katta bir bola ashtarkxon gilosning shig'il meva qilgan bir shoxini pichoq bilan yo'nib turibdi. Men uyqusirab «shu o'rikning egasi bo'lsa kerak, hozir meni uradi» degan xayolda qolgan o'rikni bolaga tutdim. Bola o'rikni indamay oldi, bir-ikkitasini yedi, meni urmadidi, temirchining bolasi ekanimni eshitib, yaktagining cho'ntagidan bir hovuch qop-qora ashtarkxon gilos olib berdi. Gaplashib qoldik. Bolaning oti Xoliq ekan. O'rtoq bo'lib qoldik. Anhorni bo'ylab yuqoriga qarab ketdik. Xoliq ko'pdan beri pichog'ini charxlatishni orzu qilar, lekin akasi pul bermagani uchun bu orzusiga yetolmas ekan, men Kulalaga aytib charxlatib bermoqchi bo'ldim. Orqa ko'chadan yurib To'raqul vofurushning chorborg'iga yetganimizda, Xoliq baland devor ostidagi omburga qo'lidagi gilosning shoxini tashladi

<sup>1</sup> Javpazak pesa — chala pishgan, dumbul o'rik.

va mening hayron bo‘lib turganimni ko‘rib: «Xayri oladi» dedi. Xayri To‘raqul vofurushning xotini ekan. Men uni ko‘rgan emasman, vofurushning xotini borligini ham bilmas edim. Vofurush o‘rta eshikni ketganida tashqaridan, kelganida ichkaridan qulflab olar, xotinining tovushini ham chiqarmas ekan. Bu ariq vofurushning chorbog‘i va hovlisidan o‘tar, Xayri ariqqa savat to‘sib, Xoliq oqizgan narsalarni tutib olar ekan.

Vofurush hatto chorbog‘ eshigini ham qulflab hech qayoqqa chiqarmaydigan bu xotin nima qilib o‘tirar ekan? Shu kuni yo‘lakka kelib qulqoq soldim. Hovli jimjit, ariq bir qiyomda shovullaydi, chorbog‘ tomonda ba’zan barra ma’raydi; qayerdadir sariq so‘piyon kiyovlaydi... Birozdan keyin hovlidan tap-tup va shildiragan, jiringlagan tovush eshitildi. Eshik yonidagi yong‘oqqa chiqib qaradim. Katta hovlining bir chekkasida kichkinagina, lekin katta xotinlarday uzun oq ko‘ylak kiygan, boshiga farang durra o‘ragan bir qiz chochpopuk va bozvonini jiringlatib to‘p o‘ynamoqda edi.

Men Kulalani Xoliqning pichog‘ini charxlab berishga ko‘ndirdim va shu munosabat bilan voqeani aytib berdim. Namozgar paytida dadam Yappandan keldi. Kulala mendan eshitgan gaplarni dadamga aytayotganida vofurushning uyidan dodlagan ovoz chiqdi. Dadam, Kulala uchovimiz yugurib yo‘lakka chiqdik. Qo‘ni-qo‘shni keldi. Bir qancha erkak-ayol yig‘ildi. Birov

eshikni qoqdi. Xayri hamon dodlar, big‘il-lar edi. Kimdir vofurushning nomini atab chaqirdi. Ichkaridan javob bo‘lmadi. Xayrining goh bo‘g‘iq, goh chinqirgan tovushigina eshitilar edi. Birov eshikni ikki-uch tepdi, bo‘lmaidan keyin eshikka tarmashib chiqdi va shovqin soldi.

— To‘raqul buva, bas, bo‘lmasa bostirib kiramiz! — dedi.

Hayal o‘tmay cholning hansirashi eshitildi-yu, zanjir shiriqlab, eshik katta ochildi. Nima bo‘lib dadam hammadan oldinda turib qolgan ekan, chol eshikdan chiqa solib dadamga baqirdi:

— Ha, ha, meni yana urdirgani odam boshlab keldingmi? — dedi va hamla qildi.

Dadam orqaga chekindi.

— Men odam boshlab kelganim yo‘q, hammaning o‘z qulog‘i bor. Birovning bolasini o‘ldirib qo‘yasiz-ku!.. — dedi.

Odamlar oraga tushdi. Biroq chol hech kimga quloq solmasdan dadamga o‘shqirdi.

— Nima ishing bor, men sening xotiningni urayotibmanmi? Qizing bo‘lsa qo‘y-nimga solib qo‘y, ana undan keyin gapir! — dedi, keyin odamlarga yuzlandi: — Kim ekan u uyimga bostirib kiradigan?

Vofurush shovqin solib hammani haqorat qilavergandan keyin: «Bostirib kiramiz» degan yigit uni belidan olib uloqtirib yubordi. Vofurush yelka aralash boshi bilan tushdi. Kimdir uni turg‘izib qo‘ydi. Fovurush o‘ng chakkasini ikki qo‘llab ushlaganicha bo‘g‘iq tovush bilan voyvoylab ko‘chaga tomon yo‘naldi, eshik-

dan chiqqanidan keyin tovushi ochilib ketdi.

— Kelgindining dastidan dod! Tojiboy amin, fuqarolarindan xabar olasanmi, yo'qmi! Tojiboy amin!..

Vofurush uzoqlashgan sayin qattiqroq baqirar edi. Hamma jim bo'lib qoldi. Kimdir: «Qochaver!» deb yugurganicha chiqib ketdi. Birov xunob bo'lib, birov kulib, birov so'kinib, hamma tarqala boshladi. Ayollardan bir necha kishi vofurushning uyiga kirib ketishdi. Ko'cha eshigi oldida dadam vofurushni otib urgan yigitdan o'pkaladi.

— Chakki qildingiz, uka, mana endi men baloga qolaman, — dedi.

Yigit vofurushni chaparasta qilib so'kkidan keyin:

— Qo'rwmang, usta, qayoqqa chaqirtirsa, biz ham boramiz! — dedi. Uning so'zini bir necha kishi ma'qulladi.

Xuftondan kechroq dadamni amin chaqirtirdi. Dadam darrov chiqib boyagi qo'ni-qo'shniga xabar berdi. Mojaro ustida odam ko'p edi, lekin dadam bilan birga sakkiz kishi bordi, xolos.

Vofurushning uyiga kirgan xotinlardan biri kelib mojaroning sababini ayamga aytib berdi. Vofurush hovlining bir chekkasidan bir-ikkita mevasi qolgan gilosning shoxini topib olibdi-yu, «Buni senga kim berdi?» deb so'rabdi, Xayri «Ariqdan oqib keldi» degan ekan do'pposlary beribdi.

Dadam ko'p o'tmay qaytib keldi. Amin gapni ko'paytirmabdi, odamlarning gapiga

ham qulq solmabdi, dadamga: «Qishloqdan beto‘xtov ko‘chib keting!» debdi. Dadam Yaypanda uchrab qolgan amakimning qaynatasi usta Turdialidan besh-olti tanga qarz olib kelgan ekan, shu yerda boshini bog‘lab o‘tirgan vofurushning bo‘nagidan qolgan haqini, uyi va do‘kon ijarasini beribdi, orani ochiq qilibdi.

Usta Turdiali Buvaydida turar, Yaypanga bir ish bilan kelgan ekan, Buvaydini dadamga maqtabdi: «O‘n ikki machitlik katta qishloq, temirchi zotidan bitta o‘zim», debdi.

Shunday qilib Yaypanga emas, Buvaydiga ko‘chadigan bo‘ldik. Ertasiga ko‘chko‘ron va do‘konning asbob-uskunasini aravaga ortib Qo‘qonga yo‘l oldik. Dadam bizni amakimning uyiga qo‘yib, o‘zi do‘kon topgani Buvaydiga boradigan bo‘ldi. Yo‘lda amakim bilan kampir ko‘z oldimga kelib, meni g‘am bosdi, yashiriqcha yig‘ladim.

## BIR PALLA TARVUZNING PO‘CHOG‘I

Dadam bizni amakimning uyiga qo‘yib, uy va do‘kon topgani Kulala bilan Buvaydiga ketdi.

Ayam O‘lmasoyning go‘riga borib yig‘lab keldi.

Amakim og‘ir ishga yaramay qolibdi, ulbul charxlab, otashkurak, kapgir, o‘roqranda singari yengil-yelpi narsalar yasab kun ko‘rar ekan. Kampir haj qilish ko‘yiga tushib qolibdi, besh vaqt namozidan keyin

nuqul «baytillo» deb yig‘lar ekan. G‘afforjon hamon maktabga qatnar, nay puflar, kampir bilan birga ba’zan namoz o‘qir ekan. Bularga qaraydigan Nisobuvi amakimdan qochmay qo‘yibdi.

Xayriyat amakimning uyida ko‘p turmadik. Dadam uch kun deganda Buvayidan uy va do‘kon topib keldi.

Buvaydiga ko‘chdik.

Buvaydi haqiqatan katta va obod qishloq ekan. Uning markaziy ko‘chasi samovar, bazzoz, hunarmandlar do‘koni o‘rnashgan baland timdan boshlanardi. Undan nari ko‘chaning ikki tomoni zikh do‘kon: baqqol, attor, qandolatchi, novvoy, sartarosh, yana samovar, biz tomonda kappon... Undan nari Eshon buvaning karvonsaroyi — bozor kunlari dehqonlar ot-ulovini shu yerga qo‘yib bozor-o‘charini qilar ekan.

Karvonsaroy darvozasining chap tomonida ayvonlik yangi do‘kon, uning oldidan o‘tadigan anhor ustiga taxta qoqilgan; darvozaning o‘ng tomoni — saroydan qayrilib chiqadigan anhor ustiga ham odamning belidan keladigan balandlikda kattakon taxta so‘ri qilingan. Bularning hammasiga yetti-sakkizta azamat tol soya solib turar edi.

Hovlimiz ko‘chaning u yuzida, karvonsaroyning ro‘parasidagi machitning orqasida, shu machitning vaqfi ekan. Ayam hovlini ko‘rib suyunib ketdi. Quticha-dekkina hovli, uning ko‘cha tomoni uzun ayvon; ayvondan kiriladigan va darchasi ayvonga ochiladigan o‘n bir yog‘ochlik vas-

sajuft uy, o'ng tomonda darchasiz bo'lsa ham yorug'lik tuynukdan tushib turadigan yana bir uy. Bu uydan machitga eshikcha, chorbog'chaga eshik qo'yilgan. Chorbog'-cha katta bo'lmasa ham, ikki tup olcha, bir tup shaftoli, ikki kunda uzum, bir-ikki tup qizil gul bor ekan.

Hammamizning ham xursandligimiz cheksiz edi.

O'rashib oldik. Do'konga o't solindi.

O'roq mavsumi o'tgan, ketmon mavsumiiga hali uzoq edi. Dadam taqachilikni jinidan battar yomon ko'rsa ham, tirikchilik toshni yoradi degandek, otni qornidan bog'lab taqalanadigan dorni tikib, taqa yasashga kirishdi. Qishloq kattakon bo'lga-ni uchun bu ish ham yomon bo'ljadi, ro'zg'orimiz tebranib turdi. Biroq falokat yuz berdi: ot taqalanayotganda uning orqa oyo-g'ini dumি bilan o'rib mahkam ushlab turishi kerak bo'lgan egasining beparvoligi orqasida ot tepib, dadamning qo'lini mayib qildi. Dadam qirq kuncha ishga yaramay qoldi.

Kulalaning qo'lidan faqat charxlash, tesha tovslash keladi. Shu ham harna bo'lgani uchun ertadan kechgacha do'konni ochib o'tirardi. Ikkovimiz har xil o'yinlar o'ynaymiz; simni sandonning ustida bolg'a bilan tez-tez urib cho'g' qilamiz, yong'oq poylama o'ynaymiz, oshiqning tovva tomonini teshib qo'rgoshin quyamiz — hamisha olchi turadigan qilamiz, «kon» degan yumshoqroq toshdan soqqa yasaymiz, gurgurting dorisini paxtaga o'rab, sandonning ustida bolg'a bilan uramiz — qarsil-

lab «to'pponcha» otamiz... Ko'pincha bolalar yig'ilishadi.

Bilmadim kimdan o'rgangan ekan, Kulala bir kuni bolalarga alomat bir hunar ko'rsatdi: bir palla tarvuzning po'chog'iga ikki piyola suv quydi, suvgaga qog'oz yondirib tashladi-yu yonib turgan qog'ozning ustiga piyolani to'ntarib qo'ydi. Piyola atrofidagi suvni ho'pladi, ho'plaganda ham po'rillatib ho'pladi. Qog'oz suvning betida yonganiga, piyola suvni po'rillatib ho'plaganiga hamma hayron, hatto ba'zi bolalarning rangi o'chdi. Kulala bu hunarini faqat bir marta ko'rsatdi, bolalarning yalinishiga qaramay, qaytib ko'rsatmadi, tarvuzning po'chog'ini anhor-ga tashlab yubordi. Ertasiga kap-katta bolalar ham kelishdi. Bulardan biri tarvuz ko'tarib keldi. Kulala tarvuzni do'konga olib kirib qo'ydi-yu, bularga boshqa hunar ko'rsatdi: zulfinda osig'lik turgan qulfning kalitini olib, charxga qum bosiladigan taxtaning ustiga qo'ydi, ichida duo o'qib kalitga dam soldi. Kalitga jon kirdi, qimirladi. Hamma: «O'h!» deb yubordi. Kulala yana dam soldi. Kalit taxtaning ustida bir qarich siljidi, shundan keyin qayerni ko'rsatib «suf» desa, o'sha yerga borib turaverdi.

Hamma hayron, hamma Kulalaga vahima bilan qarar edi. Buning sirini bilish hech kimning aqliga kelmagani uchun Kulala taxtaning ostida jildirayotgan ohanraboni<sup>1</sup> hech kim payqamas edi.

---

<sup>1</sup> Ohanrabo — magnit.

Men Kulalaning «ko‘z baxshilik» qilganini dadamga aytgan edim, dadam Kulalani urishib berdi. Biroq voqeа kundan kun ovoza bo‘lib, butun mahallaga, hatto qo‘shni mahallalarga ham yoyildi. Kulalaning kalit yurgizgani «duoning kuchi bilan qulf ochgan emish»ga aylandi.

Shogirdi shunaqa bo‘lsa ustasi qanaqa ekan!

Kulala bu yoqda qolib dadam og‘izga tushib ketdi. Dadam bu ovozani qanchalik rad qilsa, unga odamlarning ixlosi shuncha ortar edi.

Ayam ko‘ziga yosh olib, dadamdan o‘pkaladi.

— Shuncha ilmingiz bor ekan, bir og‘iz aytmaysiz... Shuncha bolamizni qora yer bag‘riga qo‘ydik...

Dadam yolg‘ondan qovog‘ini solib:

— Mening ilmim o‘zimga o‘tmaydi, — dedi.

Bir kuni dadam shu yerdan orttirgan o‘rtog‘i Alilaylakning dalasiga qovun sayliga ketdi. Shu kuni peshinga yaqin ko‘cha eshigi ochilib, kattakon dasturxon ko‘targan bir bola, uning ketidan yangi safsar duxoba paranji yopingan bir xotin kirdi, bola dasturxonni ayamning qo‘liga berib chiqib ketdi. Xotin chimmatini orqaga tashlab, ayam bilan juda qadrdon dugonaday ko‘rishdi, hol-ahvol so‘radi. Uning shirinso‘zligidan va savlatidan ayam an-qayib qoldi. Juvonning egnida xonatlas ko‘ylak, boshida farang durra, ko‘kragida bozvon, bo‘ynida bir necha qator qizil mar-

jon, qulqlarida baldoq... Ayam ayvonga palos soldi, yakandoz yozdi. Juvon amirkon kavushini yechib, yakandozga chiqdi, o'tirishi bilan ikki chakkasidagi gajagini bosib-bosib qo'ydi, keyin enli o'sma tortilgan qoshlarini chimirib, g'amza bilan:

— O'tiring, ovora bo'l mang!.. — dedi va keng yengi bilan yelpindi. — Shuncha kelaman deyman, ro'zg'or o'lsin, uydan hech chiqolmayman!

Ayam choy damlab keldi. Juvon uni etagidan tortib o'tqazdi, boshqa turgani qo'ymadi.

Juvon Qo'qonning Shayxulislom guzardan Norbo'ta degan boyning qizi bo'lib, otasi poshsholikka bug'doy sotar, bu ishdan sinib abgor bo'lganidan keyin qizini buvaydilik Chilon<sup>1</sup> qoriga to'rtinchchi xotin qilib beribdi. Chilon qori uni uch-to'rt yil kaftida ko'tarib yuribdi-yu, oyma-oyiga sakkiz oydan beri qaramaydigan bo'lib qolibdi. Juvon bu yog'i Shoposhshadagi allaqaysi bir shayxdan tortib, Qo'qondagi G'ishtko'prik folbinlarigacha rom ochiribdi. Hamma rom bir joydan chiqib, juvon bu xususda o'rtancha kundoshidan gumondor ekan. Uning kuyib-pishib aytishiga qaraganda, bola ko'rmaganining sababi ham o'sha kundoshi ilm-u amal qilib pushtini kuydirgani ekan. Uning bu yerga kelishidan murodi qaytarma qildirish va kundoshining ilm-u amalini duo bilan kuydirtirish ekan. Juvon zor-zor yig'lar, ayamga yolvorar, uning

<sup>1</sup> *Chilon* — ruscha «chlen» so'zining buzilgani. Qori biron shirkatning a'zosi bo'lsa kerak.

yelkalarini silar, oyoqlariga bosh qo‘ygun-day bo‘lar edi. Ayam har ish qo‘lidan keladigan-u tarang qilgan bir alfozda:

— Mening erim temirchi-ku, — dedi.

Juvon yana yig‘ladi.

— O‘rgilay, sadaqalari ketay temirchi bo‘lsalar! Madali piyrim<sup>1</sup> ham dukchilik qilganlar!..

Juvon yana yig‘ladi, shu qadar kuyib yig‘ladiki, kechqurun dadam kelganda ayam bir munglig‘-mushtiparning hojatini chiqarishini yolvorib so‘radi. Dadam bu gapni eshitib avval kuldi, keyin qovog‘ini solib: «Agar bu gap o‘rtamizda qolsa, birovga og‘zidan chiqarmasa, mayli, suv tegmagan bitta ko‘zacha olib kelsin», dedi.

Juvon ertasiga xabar oldi, indiniga suv tegmagan ko‘zacha ko‘tarib keldi. Dadam ko‘zachadagi suvga dam solib, qaytarma qilib berdi. Juvon bu suvdan eriga choy qaynatib berishi kerak ekan.

Bir necha kundan keyin uyimizga bukchaygan bir kampir keldi. Kampir eshikdan kirishi bilanoq yerga cho‘nqayib «usta piyrim»ni duo qildi, yig‘lab kelinini qarg‘adi.

— Juvon o‘lgur o‘g‘limning til-jag‘ini bog‘lab olgan. O‘g‘lim o‘shaning chizgan chizig‘idan chiqmaydi, o‘sha kelib dasturxonga o‘tirmaguncha ovqatga qo‘l uzatmaydi. Uch yillik kelin eridan hali bir shapati yegani yo‘q. Xudoyo niyattingizga yeting, usta piyrimga aytинг, shu bolaning til-jag‘ini ochib bersinlar, bola bechora dunyo-

<sup>1</sup> Andijonlik mashhur Dukchi eshon, har xil «karomat»lar ko‘rsatib, jumladan, «o‘tsiz qozon qaynatib» dong chiqargan.

ga shundoq kelib, shundoq ketavermasin...

Bu to‘g‘rida ham ayam o‘rtaga tushdi. Dadam bu kampirning ham hojatini chiqarib, o‘g‘lining til-jag‘ini ochgani bir qaynatim choyga dam solib berdi.

Shunday qilib uyimizga xotin-xalaj serqatnov bo‘lib qoldi. Dastlabki kunlarda dadam bu ishdan o‘zini mumkin qadar tortib ayamni qistatgan bo‘lsa, keyinchalik xotinlarni ham, ayamni ham ko‘p yalintirmay qo‘ydi. Xotinlar machit tomondan keilib eshikchadan to‘g‘ri «chiltonxona»ga kiramadigan bo‘lishdi.

Ro‘zaning so‘nggi kunlari edi. Namozgar paytida ko‘chada qiy-chuv, dod-faryod bo‘lib qoldi. Dadamning ketidan men ham yugurib chiqdim. Mahallada Obid-tajang degan novcha, ozg‘in bir bangi bor edi, shu odam ko‘chaning oxirida hayqirib, xotinini urib-tepib kelayotibdi. Xotin bizning eshikdan o‘tganda o‘ng qo‘ldagi hovliga qochib kirdi. Dadam uning ketidan kirmoqchi bo‘lgan Obid-tajangning yo‘lini to‘sdi.

— Obid aka, qo‘ying, ro‘zachilik, iftorga yaqin qoldi... — dedi.

Obid-tajang to‘xtadi, qizargan ko‘zлари bilan dadamga yeb qo‘ygudek bo‘lib qaradiyu chaparasta qilib so‘ka ketdi.

— He o‘sha... kelgindi! Ko‘chmanchi! Sen ro‘zadan gapirma, sen tutgan ro‘za harom! Temirchi bo‘lib bir marta bolg‘a urganiningni ko‘rganim yo‘q, nuqlu xotinxalajga don sepasan!

Dadam indamay uyga kirib ketdi.

Keyinchalik bu gapning tagi chiqdi. Dadamning «chiltonxona»si to‘g‘risida ma-hallada gap o‘rmalab qolgan, dadam far-zand talab bo‘lib kelgan bir juvonga rost-mi, yolg‘onmi, tegishgan emish. Bu gapni ayamga Alilaylakning xotini yetkazibdi. Alilaylakning o‘zi ham xunuk bir xabar to-pib keldi: mahallaning yigitlari biron ki-shiga paranji yopintirib «chiltonxona»ga kirgizmoqchi, dadam biron nojo‘ya hara-kat qilgan taqdirda machitga sudrab chiqib, hovuzga pishib rosa urmoqchi bo‘li-shibdi.

Ayam «chiltonxona» to‘g‘risidagi gapga uncha ishonmasa ham, ehtiyotan g‘ashlik qildi.

Dadam deyarli har kuni ayamga har xil jangnomalar, «Bahoridonish» singari qiziq-qiziq hikoya kitoblar o‘qib berar edi, bir kuni qo‘liga «Kitobi bahri durar» tushib qoldi. Bu kitobdan shunday gap chiqib qol-di: «Odamzodning har yelkasida bittadan farishta o‘tiradi, o‘ng yelkasida o‘tirgan farishta uning savob ishlarini, chap yelka-sida o‘tirgan farishta uning gunohlarini yozadi...»

Ayam tortinibroq so‘z qistirdi:

— Sizning chap yelkangizga xudoyi tao-lo ikkita farishta yozsa ham kamlik qila-di, — dedi.

Dadam talmovsiradi.

— Nega, o‘g‘ri bo‘lmasam, birovning haqini yemasam?.. Namoz o‘qimayman, xo-los, xudoning o‘zi kechiradi...

Ayam yig‘lab yubordi.

— Og‘iroyoqman... Nima bo‘lishini bilmayman. Uydan farishta qochdi... Harom, hammayoq harom...

Ayam Alilaylakning xotinidan eshitgan gaplarini, o‘zining gumonlarini to‘kib soldi. Dadam avval kului, keyin bu tuhmatlarga chiday olmasdan «Kitobi bahri durar» bilan ayamning yelkasiga urdi va shovqin soldi.

— Men azayimxonmidim? Mungliq mushtiparlarning hojatini chiqaring, deb yalingan kim? — dedi, keyin ayamni urganiga pushaymon bo‘ldi shekilli, buni ko‘nglidan chiqarish uchun yumshadi. — Bir palla tarvuzning po‘chog‘idan shuncha ish chiqishini qayoqdan bilay!

Dadam Alilaylakning xotini aytgan gaplar bo‘hton, ayamning gumonlari behuda ekanini isbot qilishga kirishdi. Nazarimda, ayam uning hamma gapiga ishondi.

Oradan ko‘p o‘tmay dadam kutib yurgan ish bo‘ldi — «chiltonxona»ga bir yigit paranji yopinib kiribdi. Dadam buni payqab paranjilik yigitni duo bilan qarshi olibdi, shivirlab uzundan uzoq bir oyatni o‘qish bilan uning hojatini chiqaribdi, duo o‘qib kuzatibdi. Buni dadam do‘konda Alilaylakka kula-kula gapirib berdi.

Dadam azayimxonlikni bas qildi, kelgan xotin-xalajni «duo menga yuk tashladi», deb qaytaraverdi. Biroq «duo yuk tashlagan temirchi piyrim»ga xotinlarning ixlosi kundan kun ortar, eshikdan qo‘ymasa teshikdan kirishar edi.

Kuz juda erta va shamol-to‘polon bilan boshlandi. Ishimiz yurishib ketdi. Do‘konimiz azamat tollar ostida va ayvoni bo‘lishiga qaramay, kunduzi ham eshikni yopib, chirog‘ bilan ishlar edik. Kuzda qo‘lning orqasi, barmoqlar yoriladi, gugurt cho‘pi siqquday, undan ham kattaroq bo‘lib yoriladi. Buning birdan bir davosi qora saqich, qora saqichni o‘tga toblab yoriqqa bosiladi.

Dadam bir kechasi kitobxonlikdan keyin, yotish mahalida qora saqichni chiroqqa toblab qo‘liga bosar ekan, birdan, «Abdul-lani mактабга beraman, har qancha saqich bo‘lsa men bosib bo‘ldim», deb qoldi. Men qo‘rqib ketdim, chunki maktabning ta’rifi ni ko‘p eshitgan edim: domla behining nov-dasi bilan uradi, moshga cho‘kkalatadi, falaqqa osadi... Bir qassob yetaklab keta-yotgan echkisi yurmay tarxashlik qilganda: «Ey, jonivor, yuraversang-chi, men seni maktabga olib ketayotganim yo‘q, kushxo-naga olib ketayotibman-ku», degan ekan...

Men dadamning bu gapiga «joni og‘ri-ganda aytdi qo‘ydi-da» deb qo‘ya qoldim, chunki dadam mening temirchi bo‘lishimni xohlar, esimni taniganimdan beri o‘yin-choqlarim temirchilik asboblari bo‘lgan, «temirchilik qilib» uydagi biron buyumga ziyon yetkizsam, hatto buzib qo‘ysam ham meni hech kim qattiq urishmas edi.

Dadam do‘konga kun chiqmasdan ketar, men dam bosgani kun yoyilganda borar edim. Ertasiga do‘konga borsam, dadam

bitta patnisga oltita non, yarim qadoqcha pashmak-holva solib dasturxon qilib qo'ygan ekan, shuni ko'tarib meni yetakladiyu, machitga olib kirdi va machitimizning so'fisi hoji do'ppi kiygan Valixon so'figa: «Suyagi meniki, eti sizniki, taqsir», deb topshirdi. Valixon so'fi: «O'g'lingiz mullo bo'lsin», deb yuziga fotiha tortdi. Dadam ketdi. Men domlaning yoniga cho'kkalab birinchi saboqni oldim.

Machitning qop-qora va qorong'i hujrasi, o'ttizga yaqin bola atrofga tizilishib, har qaysisi o'z sabog'ini pishitar, hujra be-hisob chumchuq chug'urlayotgan sadaqayrag'ochga o'xshar edi. Bolalar javrashdan charchab yoki bezor bo'lib chug'ur-chug'ur pasaysa, Valixon so'fi ingichka, urishqoq jo'jaxo'rozning bo'yniday qip-qizil bo'ynini cho'zib bolalarga ko'z olaytirar, bu ham ta'sir qilmasa malla avra to'nining uzun yengini asta shimarib, uzun gavronni qo'liga olar, shunda chug'ur-chug'ur yana avjiga chiqar edi.

Ikki hafta harflar yozilgan «taxta» o'qiganimdan keyin domla: «Shanba kuni haftiyakka tushasan, dadangga ayt, haftiyak olib bersin», dedi. Juda suyundim. Dadam darrov haftiyak olib keldi. Ayam «Xudoga ming qatla shukur», deb haftiyakka bo'z-dan jild tikib berdi.

Shanba kuni oltita chapchap, to'rtta shirmon, bir qadoqchasovunak holva, mushtday-mushtday ikki yumaloq novvotni dasturxon qilib berishdi. Shu kuni haftiyakdan birinchi saboq oldim. Men haftiyak-

dan oldin «taxta» o‘qigan bo‘lsam ham, «taxta» bilan haftiyak orasida biron munosabat borligidan bexabar xatga qaramasdan domlaning aytganini takrorladim:

— Apalamza al, hevamiza ham alham, dol pishdi alhamdu.

Men bu saboqni kuni bo‘yi pishitdim, ertasiga ham shiftga qarab takrorlayotgan edim, qarasam, darchada dadam turibdi. Dadam meni imlab chaqirdi. Dadam kelgанини ко‘риб, ketimdan domlam ham chiqdi.

— Qani, o‘qi, o‘qi! — dedi dadam.

Men boyagi o‘qiganimni aynan takrorlagan edim, dadam kuldi.

— Apalamza al? — dedi va domlaga yuzlandi: — Taqsir, bu nima deyapti?

Domla menga «alhamdu»ni ikki-uch marta o‘qitib eshitdi, og‘ir-og‘ir kiprik qoqib o‘ylanib qoldi-da, nihoyat dadil:

— Bolangizning zehni o‘tkir! — dedi.

Dadam yana kuldi:

— Bolamning zehnini bilmayman, lekin vaqtida o‘zlarining zehnlari qalay edi?

Domla gangib qoldi.

— Nima edi... g‘alatmi? O‘qiganimizni o‘qitamiz, esdan chiqqan bo‘lsa ajab emas...

— Yo‘q, taqsir, esingizdan chiqqan emas, vaqtida uqmasdan o‘qigan bo‘lsangiz kerak. Hali ham bo‘lsa o‘qib oling: apalamza al emas, alifning ustida zabar, lomning ustida sokin bor — «al» o‘qiladi!

Dadam «alhamdu»ni to‘liq hijolab berdi-yu, meni qo‘limdan yetakladi. Domla ketimizdan: «Mening maktabimda Chilon qorining o‘g‘li o‘qiydi, Abdurahmon ho-

jining o‘g‘li o‘qiydi», yana allanimalar deganicha qolaverdi. Biz machitdan chiqib ketdik.

Do‘konga kelib dadam damning arqonini qo‘limga tutqizdi: «Mana buni ushla, o‘g‘lim, men seni o‘zim o‘qitaman», dedi va so‘fini so‘ka-so‘ka voqeani shu yerda o‘tirgan bir-ikki kishiga gapirib berdi.

Dadam va’dasida turdi: har kuni kechasi kitob o‘qiganida o‘qiyotgan satrlari ostida barmog‘ini yurgizib so‘zlarni menga ko‘rsatadigan bo‘ldi. Men ko‘zimga jo‘nroq ko‘ringan so‘zlarni boshqa vaqtarda ko‘mir bilan eshikka, devorga yozib yurar edim. Shunday qilib men o‘qishni harf tanishdan emas, so‘z tanishdan, so‘zlarning yozilishi va o‘qilishidan boshladim. Qayerda «alqissa», «xachir», «savdogar», «No‘shervon», «payg‘ambar», «jang» degan so‘zlarni ko‘rib qolsam, darrov o‘qib tashlar edim.

Valixon so‘fi dadamdan bir-ikki kun arazlab yurdi-yu, oradan o‘tgan gap tarqalib ketsa maktabdorlik nonidan benasib bo‘lishdan qo‘rqdi shekilli, bir kuni do‘konga keldi.

— Usta, o‘g‘lingizni damga solar ekan siz, maktabdan to‘g‘rilikcha chiqarib olsangiz ham bo‘lar edi-ku. Xo‘p, bo‘lar ish bo‘ldi, endi shu gap oramizda qolsin, — dedi.

So‘fi otasining davlatida o‘qib olmagani, tirikchilik og‘ir ekani, machitning butun vaqfini imom, qolaversa mutavalli yeb, so‘figa faqat yalatganidan hasrat qildi. So‘fi faqat azon aytish-u, hol-baqudrat

maktab tutishnigina bilar, maktab qo‘lidan ketsa so‘filikdan keladigan daromad tirik-chilikka urpoq ham bo‘lmas ekan. Dadam yopig‘liq qozon yopig‘liq qolishiga so‘fini ishontirib jo‘natdi.

Biroq dadam meni maktabdan nima uchun tortib olgani allaqachonlar tarqal-gan, mening o‘zim maktab bolalardan bir qanchasiga aytgan edim. Oradan ko‘p o‘tmay bolalarning yarmi maktabdan ketib qolibdi. So‘fi bir kuni do‘konimizga yana, lekin bu safar go‘yo dadamga achingan bo‘lib, aslida esa do‘q-po‘pisa bilan keldi.

— Dunyoda kim ko‘p, g‘alamis ko‘p. Kecha bir-ikki g‘alamis imomga arz qilib qoldi: «Temirchi namoz vaqtida taraqlata-di, ba’zan sizning «Ollohu akbar» de-ganiningizni eshitmay qolamiz», dedi. Men hammasini jerkib tashladim, imomga tu-shuntirdim...

So‘fi shu bilan «tilingni tiysang tiyga-ning, yo‘qsa bu yerdan ko‘chirib yuborish ham qo‘limdan keladi», demoqchi edi. Dadamning achchig‘i keldi.

— Taqsir, temirchilik Hasti Dovuddan qolgan hunar, bu ham savob ish. Hazrati Ali sohibqiron bir kofir bilan yetmish botmonlik zanjir tortishganlarini, kofirni sudrab musulmon diniga kirgizganlarini bila-sizmi?

So‘fi shoshib:

— Bilaman, bilaman! — dedi.

— Bilsangiz, hazrat Ali kofir bilan tortishgan yetmish botmonlik o‘scha zanjirini temirchi yasab bergen!

So‘fi o‘zini dono va bilimdon ko‘rsatish uchun:

— Yo Bahovaddin! Gapimiz bir joydan chiqqanini qarang, imomga men ham xuddi shundoq degan edim-a! Bemalol ishlayvering, bemalol taraqlatavering, o‘zim bor... Mening bir yog‘im mingboshi dodxoh, bir yog‘im yuzboshi... Yuzboshi har hayit meni yo‘qlab turadilar, mana shu hoji do‘ppini o‘sha kishi bergenlar... — dedi.

Soxta g‘amxo‘rlik ostida do‘q-po‘pisa, mingboshi, dodxoh va Buvaydining manman degan, hatto mansabdorlarga ham so‘zi o‘tadigan yuzboshi haqidagi bu gaplarning zamirida o‘sha muddao — dadamning tilini tiydirish, tarqab borayotgan maktabni tutib qolish muddaosi bor edi.

Oradan bir-ikki hafta o‘tar-o‘tmas maktab butkul tarqab ketdi. Bolalarning bir qismi timdan nari katta machitdagi, bir qismi to‘g‘onboshilik bir otinoyi ochgan maktabga ketib qoldi. Bu hol so‘fining dadamga adovatini oshirib yubordi. So‘fi har qayerda har vaj bilan dadamning payini qirqa boshladi.

Kuz shamol-to‘polon bilan boshlangan bo‘lsa ham hademay havolar qayta isib ketdi. Bu g‘animat kunlarni qo‘ldan bermaslik uchun dehqonlar shudgor qilishga, yer ag‘darishga shoshilar, yerni tizza bo‘yi va undan ham chuqurroq ag‘dargani olti, sakkiz, hatto o‘n-o‘n ikki qadoqli yangi ketmonlar buyurishar edi.

Bir hafta juma kuni ham ishladik. Shun-

da so‘fi namozdan keyin uch-to‘rtta namozxonni chekkaga tortib ig‘vo qilibdi: «Bu kelgindi o‘zi namoz o‘qimaydi, buning ustiga mo‘minlarning qulog‘ini qomatga keltiradi, ko‘chirib yuborish kerak», debdi, ularni dadamga qarshi qayrab solmoqchi bo‘libdi. Biroq uning qutqusiga hech kim qulq solmabdi, chunki temirchi faqat dehqonga emas, besh vaqt namozni kanda qilmaydigan, ertadan kechgacha tasbeh o‘girishdan bo‘shamaydigan xudojo‘ylarga ham kerak, shular ham yerdan chiqqanni yeysi, kiyadi. Dadam Alilaylakdan bu gapni eshitib kulib qo‘ya qoldi. Lekin Alilaylakning qoni qaynab ketdi. So‘fi yana sasiyvergan ekan, Alilaylak bir kuni so‘fini xilvatga tortib, to‘qmoqday mushtini uning iyagiga tirabdi: «Ustani tirikchilik qilgani qo‘yasanmi, yo kekirdagingni sug‘urib qo‘lingga beraymi», debdi. So‘fi yalinib-yolvorib uning qo‘lidan zo‘rg‘a qutulibdi, lekin to‘g‘ri borib yuzboshiga arz qilibdi, «Alilaylak bir kelgindi temirchini deb meni urmoqchi bo‘ldi», debdi. Yuzboshi bu gapni mingboshiga aytib, qozixonada Alilaylakni o‘n olti darra urdiribdi.

Alilaylak gap yer edi, shu chorshanba — darra yegan kuni ertasi uning navbati ekan, gapga dadamni ham aytidi. Jo‘ralar o‘n to‘qqiz kishi ekan. Alilaylakning darra yegani, shu munosabat bilan Valixon so‘fi to‘g‘risida so‘z bo‘libdi. Jo‘ralar so‘fining dadamni bu yerdan ko‘chirtirish niyati borligini, buning sababini eshitib darg‘azab bo‘lishibdi. Birov so‘fi yuzboshining

yuvindixo‘ri, yana birov mingboshining voqeanavisi<sup>1</sup> ekanini aytibdi. Butun kecha shu haqda gap bo‘lib, so‘fining adabini berish to‘g‘risida har xil takliflar bo‘libdi, birov «so‘fini haytovga solish kerak» debdi — «haytov»ga solinadigan kishini aldab mehmonxonaga olib kirilar, hamma «haytov» deb shovqin solayotganda bir necha kishi uni bosib, dodlaganiga qulq solmay, soqolmo‘ylovini qirib tashlar ekan; birov, kaltakesak yedirib so‘fini pes qilish kerak, pes bo‘lsa so‘filikdan bekor bo‘ladi, debdi; birov, so‘figa eshakning miyasini yedirib jinni qilish kerak, debdi; birov uni «chirog‘poya» qilishni taklif qilibdi, «chirog‘-poya» bo‘lgan kishi qishloqdan qochib ketishga majbur bo‘lar ekan.

Bu gaplar, albatta, qiziq ustida, bundan tashqari o‘n olti darradan hanuz to‘lg‘anayotgan kishining yuziga qarab aytilgan gaplar, agar so‘fi boshqa biron qilmishi bilan jo‘ralarning g‘ashiga tegmaganda, ehtimol, qolib ketar edi.

Shu orada Valixon so‘fining jag‘ini ochadigan bir hodisa yuz berdi.

Bir kuni Buvaydining manman degan boyi — juvozkundaga o‘xshagan yum-yumaloq yuzboshi ko‘chadan piyoda o‘tib ketayotib do‘konimizga tomon bir qaradi-yu, to‘satdan burildi, ayvonga kirdi; devorga suyab qo‘ylgan ikkita jodini ko‘zdan kechirdi-da, bittasining kundasiga shap-palab:

<sup>1</sup> Voqeanavis — ayg‘oqchi, agent.

— Usta, mana shunisini bizning hovliga eltib tashlagin! — dedi.

Uning bu gapi, ayniqsa sensiragani dadamga qattiq malol keldi shekilli, bir qoshi past, bir qoshi baland bo‘ldi-yu, burilib ketayotgan yuzboshining ketidan:

— Odam yuboring, chaqasini tashlab olib ketsin, — dedi va ishini qilaverdi.

Men qo‘rqib ketdim: bu odam yuzboshi ekanini — so‘fini har hayit yo‘qlaydigan, unga hoji do‘ppi bergan o‘sha yuzboshi ekanini dadam bilib turib shunday dedimi yo bilmasdani gapirdimi?

Yuzboshi birdan to‘xtadi, qayrildi, qu loqlariga ishonmaganday dadamga qaradi da, to‘rlagan kalta bo‘yni qizarib ketdi. U bir nima demoqchi bo‘ldi-yu demadi, burilib ketaverdi.

Yuzboshi shunda aytadigan gapini aytib, hordig‘ini chiqarib olsa ham bo‘lar ekan, kuni bo‘yi bu alamni ko‘ksidan chiqarol mapti, kechqurun timning tagidagi samovarda karillab o‘tirib, bir bahona bilan dadamni xo‘p so‘kibdi.

— Tub joy itdan ko‘ra, musofir itning qutirgani yomon bo‘ladi! — debdi.

Shunda yuzboshiga choy quyib berib o‘tirgan Valixon so‘fi dadam haqida birtalay nojo‘ya gaplarni gapirgandan keyin:

— Namoz o‘qimaydi, namozni pisand qilmaydi, bu odamni musulmon deb bo‘lmaydi! — debdi.

Yuzboshiday odam, yana so‘fi bir kelgindi haqida shunday degandan keyin, albatta bularning gapi yerda qolmaydi. Qando-

latchi — baqqol, dadamda hech qasdi bo‘lmasa ham, yuzboshi bilan so‘fining gaplarini tasdiqllovchi bir dalil ko‘rsatishni lozim ko‘ribdi, dadam shahardan nima bo‘lib izvoshda kelganini eshitgan ekan, shuni nazarda tutib:

— Bu temirchi hozirgi turishida gubernatoridan kam emas, izvoshdan tushmaydi! — debdi.

Shu bahonada yuzboshiga surkanib qolishni istagan boshqa odamlar ham topilibdi. Bulardan biri: «Usta asbobini aytganiga sotadi», debdi, yana biri «chiltonxona» to‘g‘risida qulog‘iga kirgan gaplarni bir juvoz qilib: «Qishloqni nahs bosib ketdi», debdi.

Bu gaplarni dadamga jo‘ralaridan biri goh kulib, goh xit bo‘lib gapirib berdi, o‘git maqomida:

— Qishloqning bo‘risi ham yuzboshi, tulkisi ham yuzboshi, bu bilan chap chiqishmang, o‘scha jodini uyiga eltib bersangiz bo‘lar edi, — debdi.

Shundan keyin so‘figa xudo berdi: dadamni har qayerda va har vaj bilan yomonlaydigan, har narsadan bir ishkal topib xarxasha qiladigan bo‘ldi: Jarbuloqdan dadamning jiyani kelgan edi, bu bola kim-dandir chayonning suratini chizishni o‘rgangan ekan, machitdagi hovuz atrofiga o‘rnatilgan panjaraning bir necha joyiga chayonning suratini chizibdi. So‘fi buni ko‘rib do‘konga shovqin-suron bilan keldi: «Qiyomatda chayonga kim jon topib beradi!» deb xo‘p chiyilladi; bir kuni imomning

hujrasidan uning ko'knor tuyadigan qayrog'i yo'qolibdi, shu kuni machitga Kulala kirgan ekan, so'fi to'g'ri kelib Kulalani do'pposlay ketdi.

Dadam uning xarxasha-mashmashalari-dan bezor bo'lib, Alilaylakning jo'ralaridan Parpivoy degan yigitni o'rtaga qo'ydi va so'fining hamma shartini qabul qilishga tayyor ekanini bildirib, «Men bu chala kofirni mahalladan ko'chirmay o'lsam go'-rimda tikka turaman», debdi. Kofirdan chala kofir yomon, kofirni xudo yaratgan, chala kofir shaytonning vasvasasi bilan kofir bo'lgan emish. Parpivoy bu gapni ju-da tutaqib, so'fini so'kib gapirdi.

Shundan keyin Alilaylakning jo'ralar Valixon so'fini so'filikdan bekor qilishga bel bog'lashdi.

Jo'ralar o'rtaga tashlagan choraldandan faqat eshakning miyasini berib so'fini jinni qilish ma'qul ko'rilibdi, chunki «haytov»-ga solib soqol-mo'ylabi qirib tashlansa, bu kasofat soqol-mo'ylabsiz ham azon aytaverishdan toymaydi, kaltakesak hali chiqqan emas, «chirog'poya» xatarli ekan.

Bozor kuni dadam bilan Alilaylak bitta cho'loq eshakni sotib olishdi, Bastomi qu-miga eltib, tunuka qutichada miyasini olib kelishdi. Kulala daladan ko'kat terib keldi. Bundan ayam o'qchib-o'qchib sakkizta somsa yasadi. Parpivoy so'fini samovarga olib kirib, kuz ko'katidan bo'lgan «dori somsa»ni oldiga qo'yibdi. So'fi ikkita choy bilan sakkizta somsani paqqos tushirib, uzun duo qilibdi.

Dadam bu ishni qilishda zarracha tap tortmagan bo'lsa ham, so'fining somsa yeganini eshitib rangi o'chdi, peshingacha qo'li ishga bormadi, nazarimda, so'fining azon aytish o'rniغا hangrashini, hangrabcho'chchanglab machitdan chiqib kelishini kutar edi. Kulala ikkovimiz ham shunday kayfiyatda azonni orziqib kutardik.

Yo'q, so'fi peshingi azonni, chamamda, odatdagidan ko'ra pastroq, lekin tutilmadan aytdi. Dadam beixtiyor machitga tomon qaradi. Bu qarashda xayriyat va shu bilan birga norozilik ma'nosi yotar edi.

So'fi namozgarda ham adashmadi. Shomga yaqin Alilaylak va uning jo'ralaridan besh-olti kishi do'konga kelishdi, hammasi ham imo-ishora bilan dadamdan: «So'fi qalay?» deb so'rashdi. Dadam kulib bosh chayqadi.

Oradan bir hafta o'tdi. Dadam har kuni azonga diqqat bilan quloq solar, oxirda xunob bo'lib: «Adashmayapti, xumpar!» deb qo'yari edi.

Shundan keyin Parpivoy boshliq sho'x jo'ralardan uch-to'rt kishi boshqalar bilan maslahatsiz-nesiz Valixon so'fini «chirog'-poya» qilishibdi: so'fini yarim kechasi tutib, og'ziga hoji do'ppisini tiqishibdi, oyog'ini osmonga qilib, timning ustuniga mahkam bog'lashibdi-da, orqasiga sham o'rnatib yoqib ketishipti. So'fi shu alfovza sahargacha «chirog'poya» bo'lib turibdi...

Buni eldan burun ko'rgan samovarchi tugayotgan shamni sug'urib tashlabdi, qo'rquv va qiyonoqdan o'lar holatga yetgan so'fini yechib olibdi va uyga eltib qo'yibdi.

«Chirog‘poya» qilganlar, albatta, so‘fi qishloqdan qochib ketadi, deb o‘ylashgan, biroq dadam bilan Alilaylak juda katta tashvishga qolishdi: so‘fi qishloqdan qochib ketsaku xo‘p, qochib ketmasa, yuziga charm qoplab: «Meni Alilaylak bilan temirchi usta shu ahvolga soldi», deb yuzboshiga, mingboshiga arz qilsa nima bo‘ladi?

Dadam so‘figa yon berish va shu bilan uni insofga keltirish maqsadida boshqa mahalladan uy qidiribdi.

## ODAM ZAVODI

Uy tezda topilavermadidi. Toleyimizga Valixon so‘fi uzoq yotib qoldi. Buning ustiga uning tilini tiyadigan bir hodisa ro‘y berdi.

Narigi mahalladagi Olim-sarkor deganning bog‘ida ko‘k shapka kiygan zindambir<sup>1</sup> to‘ralar turishar edi. Bular yer-suv ishlariqa qarashsa kerak, anhorga ola tayoq o‘rnatib, odamlarning aytishiga qaraganda, suv o‘lchashar, dehqonlarning yeriga qora nomerlar qoqishar edi. Bular to‘qima-savat izvoshni shaldiratib do‘konimiz oldidan tez-tez shaharga o‘tishar edi. Bir kuni mana shu shaldiriq izvoshning oldingi o‘qi sinib qolibdi. O‘scha zindambirlardan biri yosh bir barina bilan izvoshning o‘qini yamatgani do‘konimizga kelishdi. Dadam bularga «eshak» qo‘yib berib, o‘zi o‘qni izvoshdan olishga kirishdi. Zindambir

<sup>1</sup> Zindambir — yer o‘lchovchi.

o‘tirmay dadamga qarashdi. Barina meni gapga soldi. Uning menga bergen savollariga dadam tushunganicha javob berib turdi-yu, barina uyimizni ko‘rmoqchi bo‘ldi shekilli, dadam menga imo qildi. Men uni hovlimizga boshlab bordim.

Farzand dog‘ini ko‘ra-ko‘ra jonida jon qolmagan ayam oy-kuni yaqinlashgan sayin hali tug‘ilmagan bolaning o‘lib qolishidan vahimaga tushar, goh oshkora, goh pinhoniy yig‘lar edi. Barina ayam bilan qo‘l berib so‘rashdi, uyimizni, turish-turmushimizni ko‘rdi, hatto sandalga o‘tirdi. Ayam uning imo-ishora bilan bergen savollariga imo-ishora bilan javob berar, qornini ko‘rsatib yig‘lar edi. Barina bir nimalar deb uning qornini, boshini siladi, keyin, ayam aytmoqchi «durbin»ga solib ko‘rdi. Barina durbinda ko‘rganidan keyin nima der ekan, deb ayam vahima ichida tin olmay ko‘zları javdirab turar edi. Barina uning qorniga shappalab «yaxshi» deb qo‘ydi. Keyinchalik bilsam barina ayamning suratini olgan ekan-u, ayam «ichimni durbinda ko‘rib», «yaxshi» dedi deb suyunib yuribdi.

Biz do‘konga chiqqanimizda dadam o‘qni yamab izvoshga qo‘yayotgan ekan. Barina zindambirga goh kulib, goh achinib bir nimalar dedi. Zindambir dadam bilan gaplashdi. Orada «doktorxona» degan gap ko‘p aylanib qoldi.

Bular Qo‘qonning Ko‘mir bozori mahallasida doktorxona ochilganini aytib, ayanni o‘sha yerga olib borishni maslahat berishibdi.

Mahallada obro'yimiz oshib ketdi. Nazarimda dadam deb duv-duv gap bo'lib ketdi. Shundan keyin mahallada «temirchining to'ralardan oshnasi bor ekan», «temirchining uyiga barina kebdi, endi Valixon so'fi tugul undan kattarog'idan ham qo'rmas ekan». Shu munosabat bilan Alilaylak, uning jo'ralaridan bir necha kishi qulluq bo'lishga kelishdi.

Dadam ayamni o'sha doktorxonaga olib borishga jazm qildi. Barina ichini durbinda ko'rib «yaxshi» deganida shunchalik suyungan ayam, albatta, doktorxonada tug'ishga darrov rozi bo'lidi.

Ish qistov bo'lishiga qaramay, dadam bir necha kundan keyin Qo'qonga borib doktorxonani, uning shart-sharoitini ko'rib, bilib keldi. Doktorxona haqiqatan Ko'mir bozorida, kichik ammamning uyiga yaqin ko'chaning ichida ekan. Bu haqda ammandan ham, uning eri taqachi usta Mo'mindan ham tayinlik bir gap chiqmabdi. Lekin usta Mo'min, shu mahallalik allakim degan bir musulmon etikdo'zning o'risdan olgan xotini doktorxonada tilmoch, deb eshitgan ekan. Dadam shu etikdo'zga uchrabdi. Dadamning mo'ljaliga ko'ra, yigirma besh so'm pul bo'lsa hamma xarajatga yetar ekan.

Dadam ko'zini chirt yumib, Alilaylak va uning jo'ralaridan qarzga yigirma besh so'm yig'ib oldi. O'sha kun yaqinlashganda Qo'qonga jo'nadik.

Biz kichik ammamning uyiga tushdik. Ertasiga amakim bilan kampir keldi. Biz-

ning nima maqsadda kelganimizni eshitib, kampir dod-faryod ko'tardi.

— Nechuk ekanki mening nevaram o'risning qo'lida tug'ilar ekan! Voy, nevaraginamning qulog'iga kim azon aytadi!

Qani endi dadamning tushuntirib, aldab aytgan gaplari kampirning qulog'iga kirsa! Nihoyat, dadam tutaqib ketdi.

— O'risga nima qipti! O'risni men yaratibmanmi! — deb shovqin soldi.

Amakim bularni murosaga keltirdi.

— Mayli, bolaning qulog'iga azonni Abduqahhorning o'zi aytadi, — dedi.

Bu narsa, haqiqatan, dadamning esiga kelmagan ekan.

Dadam bu haqda doktor bilan gaplashibdi. Doktor ko'nibdi.

Shanba kuni ayamni doktorning o'zi keilib ko'rди, dushanba kuni doktorxonaga yotqizdkik. Dadam ikki kecha-yu kunduz doktorxonanining eshigi oldida o'tirdi, men dadamga non, tunuka choynakda choy eltib turdim. Uchinchi kuni ertalab doktorxonadan sariq soch, ko'kko'z yosh bir barina chiqib quvnoq tovush bilan:

— Usta Abdulkaxxar! Baranchik! — deb yubordi.

Dadam irg'ib o'rnidan turdi. Ichkariga otildi. Men ham kirdim. Boyagi barina dadamni ayam yotgan uyga boshlab kirdi. Ayam kechasi tuqqan ekan, to'rdagi yaltiroq sim karavotda, oppoq ko'rpa-yostiq orasida faqat boshi ko'riniib yotar edi. Doktor xotin dadam ikkovimizni ayamning chap tomonidagi kichkina sim karavot

oldiga boshlab bordi va oq ro'yjachaning bir chekkasini ko'tardi. Uning ostida buvak-ukacham ko'zlarini chirt yumib, qovog'ini solib yotar edi. Dadam bolani qo'liga oldi va qulog'iga azon aytdi.

Uch kundan keyin ayamni ko'rgani ko'plashib keldik: ammam, uning qizlari — O'lmasoy, Mukarramxon... Ayam o'zida yo'q xursand, umrida hozirgiday xushchaqchaq bo'limgan, bir aytib o'n kular edi.

— Men boshda qo'rqqan edim, odam tortinsa to'lg'oq qochadi... Yo'q, bular tortinadigan ish qilishmadid. Bechora marjalar meni yosh boladay oq silovga solib cho'miltirishsa bo'ladimi! Kula-kula o'libman. Marjalar ham xo'p kulishdi.

— Marja emas, barina degin! — dedi dadam.

— Yo'q, doktor xotinni barina der ekan, qolgani hammasi marja! Tilmoch xotin ayt-di. Men ham marja emishman. Kula-kula o'libman.

Ukamga shu yerning o'zida ot qo'yadi-gan bo'ldik. Ammam «Ko'paysin», «Tur-g'un» degan nomlarni aytgan edi, dadam unamadi.

— Qo'y, irim-chirimdan hech narsa ko'rmadim, Umarali qo'yamiz, — dedi.

Umarali Alilaylakning jo'ralaridan norg'ul, baquvvat bir yigitning oti edi.

Uch kundan keyin doktor ayamga javob berib, dadamga: «Izvoshda olib keting, uyda biron hafta yotsin», debdi.

Dadam bizni Buvaydiga izvoshda olib

ketdi, lekin qishloqning kiraverishida izvoshdan tushib, uyimizgacha bir chaqirimdan ortiqroq yo'lni piyoda bosib ketdik, chunki guzardan izvoshda o'tish, kattalar ni pisand qilmaslik bo'lar, xalqning nazari da esa pulimiz oshib-toshib yotganini ko'rsatar, bundan tashqari yana «bu odam gubernatoridan kam emas, izvoshdan tushmaydi» degan gaplarga sabab bo'lar edi.

Qo'ni-qo'shni ayollar chaqaloqning hech bo'lmasa kichik chillasi chiqishini ham kutib o'tirmasdan dasturxon qilib, ayamni ko'rgani kirishdi. Bular, nazarimda, lozimandan ham ko'ra, ko'proq doktorxonada tug'ilgan bolani ko'rgani kirishar, hammasi nazarimda, undan o'rislik belgilarini qidirishar edi. Buning ustiga ayam doktorxonada, ko'rgan-bilganlarini juda oshirib gapirdi: mashinaga solib cho'miltir gan, mashinada ko'rgan, mashinada ovqat pishirgan, mashinaga yotqizib tug'dir gan...

Bir kampir yoqasini ushladi.

— Yo qudratingdan, paxtani zovutga soladi deb eshitgan edim, endi odam zovuti ham chiqipti-da!.. — dedi.

Ayamning odam zavodida tuqqani Yappanda «Zinger» olganimizday og'izga tushib ketdi.

## TESHIKTOSH

Valixon so‘fi hamon kasal, do‘konimizga to‘ra kelgani, uyimizga barina kirgani obro‘yimizni oshirib tinchgina ishlar edik.

Ketmon ishlatilaversa yeplib ketadi, yarimta bo‘lib qoladi, ishga yaramaydi. O‘rtacha dehqon xo‘jaligida bahordan kuzgacha besh-oltita ketmon ishdan chiqadi. Yangi ketmon falon pul, ishdan chiqqan ketmonni tiklash, ya’ni peshlatish ikki baravar arzon tushadi. Dehqon yangi ketmon sotib olmay, bo‘sh vaqtida eskisini peshlatib qo‘yadi. Shuning uchun qish kirishi bilan temirchiga ish yog‘iladi.

Dadam chapdast ustalardan bo‘lib, bir kunda o‘n oltitaga yetkazib ketmon peshlar edi. Dadam ketmonni tez va yaxshi peshlashi ustiga xat bilishi, nazarimda bozorboshidagi usta Turdialining nonini yarimta qilib qo‘ydi: peshlangan ketmon bir-biridan farq qilmasa ham dehqon o‘z ketmonini olgisi kelar. Usta Turdiali ketmonni olishda unga har xil belgilar qo‘ysa, dadam po‘lat qalam bilan ketmonning yelkasiga egasining otini yozib qo‘yar, dehqon xat bilmasa ham bunga juda qiziqar, xursand bo‘lar edi.

Buvaydining «to‘ngak ko‘chiradigan shamollari», qattiq sovuq olib keldi. Har o‘pqini bir jahon sovuqday mayda shakar qor yog‘di. Sovuq kundan kun zabitiga olib, daraxtlarning shoxi bulduruqdan egildi. Musichalar tap-tap tushib o‘laverdi. Shogirdimiz Kulala do‘konda yotolmay, Chi-

lon qorining qarollari bilan uning og‘ilida yotib yurdi. Biz kunduz kuni do‘konning eshigini berkitib, chirog‘ bilan ishlardik.

Mana shu kunlarning birida ko‘chadan xotin kishining chinqirib dodlagan tovushi eshitildi. Hammamiz yugurib chiqdik. Bozorboshi tomondan dumi qisiq qora bir itni quvlab kelgan olomon «To‘s!» «Ur!» deganicha o‘tib ketdi. Odam yig‘ildi. Muzlab, afti burishib yotgan anhordan nari ko‘chaning o‘rtasida yosh bir juvon yotar edi. Kimdir: «Iya, Babarning xotini-ku!» dedi va qo‘rquvdan, og‘riqdan behush bo‘lib yotgan juvonning yuziga sariq qiyig‘ini yopib qo‘ydi. Juvonni ko‘tarib uyga eltgani bolalarning kuchi yetmas, kattalar esa nomahram edi. Kimdir Babarni aytib kelgani chopdi. Juvonning quymichi va boldiridan oqqan qon qorni qizartirib, bug‘lanib turar edi.

Hayal o‘tmay Babar yetib keldi va xotinini dast ko‘tarib uyga olib ketdi. Bolalar, birimiz suvgaga olib chiqilgan ko‘zaning sinig‘ini, birimiz juvonning kavushini, yopinib chiqqan to‘nini olib uning ketidan ketdik. Babar Hatam samovarchining xizmatkori bo‘lib, xotini bilan xo‘jayingining tashqisida turar edi. Babar xotini ni avaylab sandalning chetiga yotqizdi. Xotini hushiga kelib ingradi. Qo‘shni xotinlar kirib kelishdi. Bulardan shaddod bir kampir Babarning qiyig‘ini yechib oldi, ikkiga bo‘ldi.

— Is bosib bog‘lash kerak, darrov is top! — dedi.

Babar tovdondan, vassa, bo'yra, shipdan is yig'ib kampirga berdi. Kampir yaralarga is bosib bog'ladi. Juvon anchadan keyin ko'zini ochib vhima ichida:

— Quturgan it edi shekilli? — dedi.

Kampir unga tasalli berdi.

— Quturgan bo'lsa nima, ering Teshik-toshga olib boradi. Teshiktoshdan ikki marta o'tsang ko'rmaganday bo'lib ketasan, — dedi, keyin o'zi bormagan, ko'rmagan bo'lsa ham, Teshiktosh haqida gapirib berdi. — Teshiktosh uzoq. Bachqirdan ham nari, bulut suv ichadigan daryoning bo'yida. Ovchilar shu daryoda bulut ovlashadi, suv ichgani tushganda otib olishadi. Har o'q uzilganda supraday-supraday bulut uzilib tushaveradi...

— Oboraman, xudo xohlasa oboraman! — dedi Babar.

O'n kundan keyin Babar xotinini Olqordagi ammasinikiga olib ketdi, shu ko'yi o'zi ham zim-g'oyib bo'ldi. Oradan o'n kuncha o'tgandan keyin bozor kuni qulqlarini oq qiyiq bilan bog'lab olgan Babar ikki yelkasisida obkash, qo'shulqlarda qatiq, chambaraklardagi kosa va shokosalarda qaymoq, xalta va xaltachalarda qurut, suzma ko'tarib do'konimizga kirib keldi. U bozorga o'tib ketayotgan ekan, dadam bilan salomlashgani, undan ham ko'ra sovuq o'tib ketgan oyoqlarini isitgani qayrilibdi. Uning cho'ziq yuzi xiyla so'ligan, katta-katta ko'zlari kirtaygan, qo'llari kir, kiyim-boshi bir ahvolda. Aftidan, kuni-tuni g'am-ko'yish bilan bo'lib, o'ziga qarash ham yuragi-

ga sig‘mas ekan. Kulala oq tarashadan gulxan yoqib berdi, oldiga ikkita jirish non, bir siqim jiyda qo‘ydi. Uning aytishiga qaraganda, xotini kechalari bilan ingrab chiqar, Babar uni tezroq Teshiktoshga olib borib, azobdan qutqarish uchun pul yig‘ar ekan. Olqordagi sigirlik, lekin bozorga qatnolmaydigan odamlar qatiq-qaymog‘ini va bozor-o‘charini Babarga topshirib, uning xizmati badaliga hol-baqudrat bir nima berishar ekan. Babar hozirning o‘zida ro‘zg‘ordan orttirib sakkiz tanga naqd pul qilib qo‘yibdi, yana besh-to‘rt tanga orttirsa, xotinini olib beto‘xtov Teshiktoshga jo‘nar ekan.

Babar isinib, non-jiyda bilan qornini to‘yg‘azib, xuddi qari odamday ham-mamizni duo qildi, qatiq-qaymoqlarini ko‘targanicha bozorga tushib ketdi.

Bozor qaytish mahalida kimdir: «Babar o‘g‘irlik qilib qo‘lga tushdi», degan xabarni topib keldi. Bu aqlga sig‘maydigan gap edi. Dadam voqeani bilib kelgani meni bozor boshiga yubordi.

Bozorda odam siyrak. Timdan beriroqdagagi ko‘chib ketgan miskarning do‘konii oldida odam, ko‘proq bolalar to‘planib turishibdi. Qudrat cho‘loq degan poyaki odamlarga kuyib-pishib gap ma’qullayotibdi. Bozorni aylanib yuradigan poyaki voqeadan boshdan-oyoq xabardor ekan.

Babar oxirgi ikki xurma qatig‘ini sotib, xaridor xurmani bo‘shatib kelguncha qaymoq bozoridagi katta tolning tagida turgan ekan, kappon tomondan hayqiriq, «Ushla-

ushla!» degan tovush eshitilibdi. Bir guruchfurush xaridordan pul olayotganda birov pulga chang solib qochibdi. O'g'ri ning sherigi bo'lsa kerak, guruchfurushni o'g'ri qochgan tomonga emas, qaymoq bozoriga tomon yo'llabdi. Es-hushini yo'qotib qo'ygan guruchfurush to'g'ri kelib Babarning yoqasidan ushlabdi. Qo'rqib ketgan Babar guruchfurushni dast ko'tarib, boshidan oshirib tashlabdi. Guruchfurush o'rnidan tura solib jon achchig'ida dod solibdi va yana Babarga yopishmoqchi bo'libdi. Babar bir urib uni ag'daribdi. Voqeadan bexabar xalq o'zidan katta va sallali odamni urayotgan Babarni ushlabdi, otqorovulni chaqiribdi. Otqorovul uni ko'chib ketgan miskarning do'koniga qamab qo'yibdi. Hozir amin kelib uni so'rashi kerak ekan.

Aminni chuvalib ketgan sallasini qo'ltilq lab olgan guruchfurushning o'zi topib kel di. Amin Babardan gap so'ramay-netmay boshiga, yelkasiga bir necha qamchi urdi.

— Qani pul?

Babar nima bo'lganini, nima bo'layotganini tushunolmay garang bir ahvolda guppi to'nining cho'ntagidan bir siqim chaqa-tanga olib aminga uzatdi. Amin pulni olib guruchfurushga berdi. Guruchfurush pulni olib, Babarga o'shqirdi:

— Qolgani qani?

Babar oxirgi ikki xurma qatiqning pulini so'rayotibdi, deb o'yladi shekilli, xuddi uzr so'raganday:

— Hali olib keladi, xudo ursin agar... — dedi.

Sovuqqa chidolmay yer tepinib turgan amin otqorovulga ko'z qisdi.

— Yana birpas tur, sherigini aytsa-aytgani, bo'lmasa dalaga olib chiqib otib tashla!

Babarning ko'zlar javdirardi:

— Meni nimaga ottirasiz, amaki, ottirmang... Xotinimni quturgan it qopgan, juda yomon qopgan, ishonmasangiz odam yuboring, uyda yig'lab yotibdi... Teshik-toshga olib boradiganman... Meni ottirmang, ishingiz bo'lsa buyuring. Hatam akadan so'rang, men ishdan qochadigan yigit emasman... Xotinim yig'lab yotibdi.

Amin chiqib ketdi. Guruchfurush tash-qariga chiqib Babar bergan pulni sanab ko'rdi, pul mo'ljaliga biroz to'g'ri keldi shekilli, otqorovulga bir miri choychaqa uzatdi:

— Qolganini undirsangiz yana bir miri beraman, — dedi-yu ketaverdi.

Otqorovul Babarga baqirdi:

— Shericingni aytasanmi yo otib tashlaymi?

Babar tushunolmadı.

— Mening sherigim yo'q, Olqordan bitta o'zim ko'tarib kelganman...

Otqorovulning jon-poni chiqib ketdi, uni turtib-tepib do'kondan olib chiqdi-yu, «otib tashlagani» Eshonbuvaning karvonsaroyiga tomon haydab ketdi. Bolalar duv ergashdi. Babar yo'l bo'yi yolvordi:

— Jon aka, meni otib tashlamang, xudo xayr bersin... Xotinimni it qopgan, uyda yig'lab yotibdi...

Men do'konga yugurib kirib voqeani ayt-dim. Kulala bilan dadam ham chiqishdi.

Otqorovul Babarni saroyning to‘ridagi teshikdan dalaga olib chiqdi. Bolalargina emas, birtalay katta odamlar ham yig‘ildi. Otqorovul miltig‘ini o‘qladi, «Aytasanmi, yo‘qmi?» deb bir-ikki o‘shqirganidan keyin bir necha qadam orqaga chekindi-yu, Babarning kallasini qoraga olib o‘q uzdi. Babar o‘q kelib tegishini kutib bo‘lsa kerak, og‘zini, ko‘zlarini katta ochib, qimir etmay turar edi. Otqorovul orqasida turgan odamlarga yuzlandi.

— Yopiray, bunaqa battol o‘g‘rini umrimda ko‘rgan emasman, ustidan oshirib o‘q uzibman-u kiprik qoqmaydi-ya!

Otqorovul Babarni eltib yana qamab qo‘ydi.

Ertasiga Babar to‘g‘risida xunuk bir xabar eshitdik. Bu xabar rost ekan, tafsilotini otqorovul gapirib berdi.

Otqorovul Babarni gapga solib ko‘ribdi, uning begunoh ekanini bilgach, qo‘yib yuborgani ijozat so‘rab xuftondan keyin aminning uyiga boribdi. Amin mingboshinikiga ketgan ekan. Mingboshinikiga shahardan mehmonlar kelgan, ziyofat avjida ekan. Otqorovul mehmonxonadagi xizmatkorlar bilan o‘tirib qolibdi. Ziyofat saharga yaqin tugabdi. Otqorovul yo‘lda Babar to‘g‘risida gapirgan ekan, amin «Iya, esdan chiqibdi-ku», deb jadallabdi. Kelib gugurt chaqib qarashsa, Babar dildirab, burchakka tiqilib o‘tirgan emish. Uning ahvolini ko‘rib amin «ayb o‘zingda» deganday shovqin solibdi:

— Eshik qulf emas-ku, chiqib ketaver-madingmi?

Babar tishi tishiga tegmay zo'rg'a:  
— O'zingiz qamab qo'ydingiz-ku,  
poshsholik odamisiz, — debdi.

Amin eshikni katta ochib yuboribdi.  
Babar dildirab, do'kondan sekin chiqibdi,  
keyin birdan yuguribdi; yiqilibdi, o'rnidan  
zo'rg'a turib yana chopibdi... Kim biladi,  
sho'rlik, nima uchun Hatam samovarchi-  
ning samovariga kirmabdi, nima uchun  
biron eshikni taqillatib tong otguncha bosh-  
pana so'ramabdi, «bemahalga qolganimdan  
xotinim xavotir bo'lib ko'chaning boshida  
o'tirgandir», deb o'ylagan bo'lsa kerak!

Ertalab yo'lovchilar Olqorning kirave-  
rishidagi yakka baqaterak ostida cho'qqa-  
yib o'tirgan bir odamni ko'rishibdi; ertalabki  
quyoshning nurida erib to'kilayotgan  
bulduruq boshiga, yelkasiga tushsa ham qi-  
mir etmas emish. Borib qarashsa Babar  
ekan! «Nima qilib o'tiribsan», deb birov  
yelkasidan tortgan ekan, Babar ag'anab  
tushibdi, bechora sovuqqa qotib o'lib qol-  
gan ekan.

Bilmadim, oradan qancha vaqt o'tdi  
ekan, Olqordan bir dehqon ketmon peshlat-  
gani keldi. Dadam undan Babarning xotini-  
ni so'radi. Dehqon anchadan keyin  
xo'rsinib javob berdi:

— Bechora erining g'amida jinni bo'lib  
goldi... Yomon jinni bo'ldi, o'zini urib,  
tishlab, ne azobda o'ldi...

Uni quturgan it qopganidan bu odam  
bexabar ekan...

## OQPOSHSHONING ARZANDASI

Valixon so‘fi o‘n kuncha goh o‘zidan ketib, goh o‘ziga kelib, ko‘ziga allanimalar ko‘rinib, alahlab yotdi-yu, keyin og‘ir kasalga chalinib, ikki oy deganda o‘rnidan turdi.

Qish o‘tdi, bahor o‘tdi. To‘ralardan oshnamiz borligini eshitgan bo‘lsa kerak, Valixon so‘fi bizga xarxasha qilmay qo‘ydi; jabr ko‘rganligi haqida hech kimga arz qilmagan bo‘lsa kerak, chunki bir jihatdan, «chirog‘poya» og‘izga oladigan gap bo‘lmasa, ikkinchidan, to‘ralar oldida mingboshi-yu yuzboshi ham qo‘l qovushtirar edi.

Bundan tashqari yozda yurt notinch bo‘lib qoldi.

German bilan urush boshlanganligi xabarini biz Yaypanda ikki oydan keyin, o‘shanda ham tasodifiy suratda eshitgan bo‘lsak, oqposhsho urush ishlariga musulmonlardan mardikor oladigan bo‘lganini uch kunga qolmay eshitdik.

O‘n to‘qqiz yashardan o‘ttiz bir yashargacha hammani olarmish!

Buvaydi bo‘lisiga besh ming o‘n ikki kishi tushibdi!

Bu kunlar dehqonchilikda qizg‘in ish pallasi bo‘lishiga qaramay, har kuni namozgarga yaqin ko‘chalar, guzar gavjum, timning tagidagi ikkita samovarga odam sig‘ishmaydi. Bosinqi go‘vur: «E, Xudo!», «Zolimga o‘zing insof ber!» degan nidorlar...

Dadam har hafta-o'n kunda temir, ko'mir keltirgani Qo'qonga tushib turardi. Umrida shaharni ko'rmagan ko'pchilik dehqonlar uni dunyodagi hamma gapdan xabardor, deb o'ylashar, shuning uchun do'konimiz oldidan odam arimas edi.

Bu kunlarda dehqonlarning o'zлari ham gapning uyasi bo'lib qolishdi.

— Mardikorlikka olingen odamlarni zavodga solib ko'zini ko'kartirar emish. Odamni bu eshididan kirkizib zavodni bir bo'kirtirsa, narigi eshididan ko'zi ko'karib, nonni teskari tishlab chiqaverarmish.

— Mardikor o'lsa o'ligini sandiqqa solib tikka ko'marmish!

— Mardikor kasal bo'lsa oyog'idan osib, og'zidan mo'miyo olarmish.

— Qof tog'ida bir mergan ov qilib yurgan ekan, qarasa kalladay keladigan bir tosh pastdan yuqoriga yumalab ketayotgan emish. Mergan toshni olib gubirnatirga eltid beribdi. Gubirnatir uni oqposhshoga yuboribdi. Oqposhsho toshni yorib qarasa, ichidan oppoq panja chiqibdi. Poshsho kulibdi, panjani taxtining poyasiga qo'yib, qilich bilan qiyma-qiyima qilib tashlabdi.

Bunaqa mish-mishlarning son-sanog'i yo'q edi.

Qishloq kattakon azaxonaga o'xshab qoldi: bosinqi g'ovur, oh-voh, ko'z yoshi. Hamma kutadi, hademay, o'lik chiqishi, butun qishloqni boshiga ko'targan qiy-chuv, yig'i-sig'i, dod-faryod ichida tobut ko'tarilishi, ya'ni mardikorga olingen kishilarning ro'yxati e'lon qilinishi kerak.

Biroq, ro'yxatdan darak yo'q. Yurt og'alari bo'l mish mingboshi, Chilon qori, katta machitning imomi Sharofiddin maxsum, yuzboshi, Abdurahmon paxtafurushlar maslahat qilishgani qilishgan. Bulardan birontasi ko'cha yo guzarda ko'rilmaydi. Odamlar bularni uylaridan ham topisholmaydi.

Birdan duv-duv gap bo'lib qoldi: «Hamma xatga tushgan ekan, yuzboshi Toshkentga dilg'irom yuborib, paxta ekkan chorakorini so'rab olibdi, o'rniga shahardan mardikor olib beribdi». Hali ro'yxat e'lon qilinmasdan turib, «Men ham paxta ekkan edim», deya mingboshining ostonasiga bosh urgan dehqonlar, «Mening bolamni, mening erimni chorakor, qarol qilib oling, o'la-o'lgunicha xizmattingizni qiladi, qulingiz bo'ladi», deb yuzboshining oyog'iga yiqilgan ayollarning hisobi yo'q edi. Bir tomonda yig'i-sig'i, bir tomonda g'ovur, hayqiriq, qarg'ash...

Bu orada «ko'zni ko'kartirish», «oppoq panja» va boshqa mish-mishlar o'rniga chin xabarlar tarqala boshladi: Xo'jandda xalq g'ulu ko'taribdi, toshkentliklar «biz mardikor bermaymiz», deb mahkamaga borishibdi, falon joyda xalq mingboshining uyiga o't qo'yibdi, falon qishloqda odamlar aminni alamon qilishibdi...

Nihoyat, yurt og'alari hamma mahalladan ellikboshi bilan imom va obro'li kishilardan bir-ikkitasini chaqirib, yig'in qilishdi. Yig'inda katta machitning imomi mulla Sharofiddin yurt og'alari vakolati bi-

lan va'z aytibdi, «Amri podshoh vojib» degan gaplardan keyin: «Mardikorlikka xohlagan odam boradi, xohlamagan bormaydi, o‘rniga odam beradi», debdi. Bu gap har bir xonadondagi, butun qishloqdagi aza ni to‘yga aylantirib yuboribdi. Biroq bu xursandchilik ko‘pga bormadi. Olinadigan mardikor jo‘natiladigan kun aytilgach: «Xohlamagan odamning o‘rniga kim boradi va buning evaziga nima so‘raydi?» degan savol hammaning giribonidan tutdi.

Mahallada «Poshsholik jinni» deb atala digan Ro‘zigov degan ovsar bir yigit bor edi. Qachondir Buvaydiga kattaroq bir to‘ra kelganda Ro‘zigovga yarim tanga siylov berib, yelkasiga qoqib qo‘ygan ekan, shundan beri uni poshsholik jinni deb atashar ekan. Uning jinniligi shundan iborat: jini suymagan itni pichoqlab tash laydi, qatiqdan qo‘rqadi, vaqt chog‘ bo‘l gan vaqtarda hamisha shu ashulani aytadi:

*Olma bersam olmaysan,  
Behi bersam olmaysan,  
Qaysi boyning qizisan?..*

To‘ra yelkasiga qoqqandan beri Ro‘zigov qorin ochsa ro‘para kelgan eshikni qoqib ovqat so‘rar ekan. Mardikorlikka o‘z ixtiyoril bilan borishga xohish bildirgan kishi faqat shu bo‘ldi. Uni Chilon qori ukasining o‘rniga yuborgani shoshib pishib yetmish besh so‘mga sotib oldi. Undan keyin odamning narxi yuz, sal kunda ikki yuz, hatto uch yuz so‘mga chiqdi. Kimdir yetti yuz ham so‘rabdi.

Yurt og‘alari yana qishloqning kazo-kazolarini chaqirib yig‘in qilishibdi. Yig‘inda to‘ralarning ra'yiga muvofiq shu yurt og‘alaridan iborat yuzboshi boshliq mahkama tuzilibdi. Mahkamaning vazifasi mardikor olishda poshsholikka yordam berish, shu bilan birga mardikorlikka ketadiganlar va ularning bola-chaqasiga qarashishdan iborat ekan. Mahkama nomidan yuzboshi gapirib, xalqqa achinibdi: «Odam yollagani pul topsa odam topolmaydi, mahkama xalqning bu mushkulini ham oson qilishi kerak», debdi. Uning bu gapi o‘scha tunni hayitga, tunni bozorshabga aylantirib yubordi. O‘scha kuni: «Yuzboshi buvam yaqinda mingboshi bo‘larmishlar», degan gap tarqaldi.

Mahkama mardikor puli yiqqani har mahallaga ikkitadan vakil tayinladi, xalqdan yig‘ilgan pulga odam sotib olgani shahar va bo‘lis bozorlariga kishilar yubordi.

Bizning mahalladan mardikor puli yiqqani o‘zimizning ellikboshi bilan Valixon so‘fi tayinlangan ekan, ikkovi do‘konimizga keldi. Dadam boshqa ish bo‘lmaganidan bozorchilardan tushgan pichoqlarni charxlab o‘tirar, Kulala charx tortar edi. So‘fi dadamning yuziga qaramasa ham ortiq darajada mulozimat ko‘rsatdi, hol-ahvol so‘radi, hatto menga ham so‘z qotib: «Ha, qochoql!» deb qo‘ydi. Dadam shahar aksi urgan, zakonchiroq odamligidan bexabar ekan shekilli, yangi ellikboshi gapning po‘skallasini aytdi-qo‘ydi.

— Qani usta, puldan chiqarasizmi yo

mardikorga borasizmi? Besh yuz so'm  
berganlar ham bo'layotibdi, siz uch yuz  
so'm bersangiz bas, kosib odamsiz...

Dadam uning so'zini hazilga yo'ydi:

— Oqposhsho «bolg'angni uraver, senga  
hech kim tegmaydi» degan-ku?..

Valixon so'fi kuldii.

— Biz ham shuni aytyapmiz, — dedi  
shoshib. — Mardikor pulini bering-u joyi-  
ngizdan qimirlamang!..

Dadam yana ham muloyimroq, yana ham  
hazilga taqab dedi:

— Mardikor puli xatga tushgan, lekin  
o'zi bormay o'rniqa odam beradigan kishi-  
ga chiqqan bo'lsa kerak? Men xatga tush-  
gan emasman, yolg'izqo'l kosib, bola-  
chaqalik odamman.

Ellikboshi so'figa qaradi. O'lganining  
kunidan g'azabini ichiga yutib turgan  
so'fining rangi o'zgardi.

— Hamma vaqt yurtdan o'zingizni chet-  
ga tortasiz-da, usta! Yurtga kelgan to'y  
ekan, nima qilasiz gapni ko'paytirib! Sak-  
kiz oydan beri to'shakda yotgan Odil buva  
ham xatga tushgan emas, lekin berdi, yuz  
so'm berdi! Madrayim cho'loq ham xatga  
tushgan emas, lekin qatordan qolGANI  
yo'q! Rahmatlik Norbo'taning xotini tul  
boshi bilan topganini tutib o'tiribdi!  
Kalimasini o'girib yotgan bir kasal chol,  
tug'ma bir cho'loq, bir tul xotinchalik  
emasmisiz?! Qo'ying-e! Qo'ying-e! Xudo ur-  
di-ketdi!

So'fi qo'liga tushib qolgan qayroqni  
uloqtirib yubordi.

Bular bilan gap talashish yuzboshi va boshqa baloxo‘rlarning og‘zidagi suyakka qo‘l uzatib, ularni irillatish bo‘lar edi. Bular irillasa har chog‘ dadamga og‘iz solishi, har qanaqa qilib bo‘lsa ham uni mardikorlikka berib yuborishi mumkin edi. Shuning uchun dadam yon berdi.

— Bisotimda ellik so‘m pulim bor. Yozda ish yo‘q, kuzda temir, ko‘mir kerak...

So‘fining ko‘zлari shoxsoqqaday irg‘ib chiqdi.

— Mayli o‘sani ham bermang! Yurtdan chiqdim, deb qo‘ya qoling! Yurtdan chiqing, bir paqiringiz ham kerakmas!

Yurtdan chiqish tiriklay go‘rga kirish degan so‘z. Uzoq savdolashgandan keyin dadam ikki yuz ellik so‘m berishga rozi bo‘ldi. Buning ellik so‘mi naqd, ikki yuz so‘mini uch kun ichida birovdan qarz ko‘tarib berishi kerak edi.

Dadam ikki yuz so‘m so‘rab, har yili bahorda dehqonlarga bo‘nak va qarz beradi-gan Chilon qoriga uchradi. Qarz shu choqqacha yuz so‘miga o‘n so‘m foyda bilan berilar ekan, mardikor puli chiqqandan beri tobora ko‘tarilib, yigirma, o‘ttiz, hatto qirq so‘mga yetibdi. Dadam shu mahallalik temirchi bo‘lib vaqt-bemahal foydasi tegishini, ishni arzon va ikir-chikirni bepul qilib berishini nazarda tutib, Chilon qori ikki yuz so‘mni yuziga yigirma besh so‘m foyda bilan qarz beribdi.

Dadam pulni ellikboshiga eltib berdi. Ellikboshi ikki yuz ellik so‘mni olib «qizil qog‘oz»ni yigirma so‘mga beribdi, dadam

«Nega bundoq?» deb so‘rasa, ellikboshi: «Tushgan pulni hukumat bilib qolsa «xalq boy ekan» deb o‘lponni ko‘paytiradi», debdi.

Pul yo‘q, ish yo‘q, dadam diqqat, yuragiga qil sig‘masdi.

Bir kun kechki payt dadam ikkovimiz otyo‘lakda yong‘oq o‘ynayotgan bolalarning o‘yinini tomosha qilib, muyulishdagi xarsangtoshda o‘tirgan edik, Alilaylak ke-lib qoldi. Uning ham kayfiyati yaxshi emasdi, mardikor puliga ho‘kizini sotib beribdi.

— Buning hammasi xotintaloq yuzboshidan chiqyapti, — dedi Alilaylak nafasi titrab. — Poshsholik, mardikorlikka hamma borsin, degan emas ekan, bu zang‘ar mardikor pulini hamma xonadondan olayapti, yurtning boshiga kelgan ko‘rgulikni qoshiq qilib xalqning qonini ichyapti. Qishloqni qarzga ko‘mib tashladi. Noinsof, yuz so‘mga o‘ttiz besh, qirq so‘mgacha foya da qo‘yyapti.

Alilaylakning jo‘ralaridan ko‘pi mardikor puli bergani qurbi yetmay, o‘zi boradigan bo‘libdi. Bulardan biri — Ermat degan yigit mardikor puliga yerini sotib bermoqchi bo‘lgan ekan, yuzboshi yarim baho qo‘yibdi. Yuzboshi shafe, shafeligidan kechmaguncha yerni boshqa odam ololmas ekan. Alilaylak qishloqning yigitlarini so‘ka ketdi.

— Bu zamonning yigitlari hezalak bo‘lib ketgan! Zog‘ora unday qovushmaydi! Buni yuzboshi ham, boshqasi ham biladi-da, shuning uchun hech narsadan tap tortmay

qilg‘iligin qilaveradi. Hammamiz lattamiz. Latta bo‘lmasak bu zang‘ar yuzboshining har boshiga ming balo yog‘dirmasmidik! Yarim paqir tillani o‘tda eritib, uning to‘ymas ko‘zlariga, bo‘g‘ziga quymasmidik!..

Alilaylakning tiliga chiqqan bu gaplar, nazarimda, dadamning, balki butun qishloqning dilida o‘ta dog‘langan yog‘day tutab yotar edi.

Haqiqatan shunday bo‘lib chiqdi.

Oradan bir necha kun o‘tdi. Bir kuni namozgar paytida bozorboshidan ustma-ust ikkita o‘q chiqdi. Hayal o‘tmay yana uchto‘rtta o‘q otildi, undan keyin o‘q bodroq bo‘lib ketdi. Kulala ikkovimiz ko‘chaga yugurgan edik, dadam qaytardi, urishib berdi, borib eshikni zanjirlab keldi. O‘q ovozi siyraklashdi, lekin dod ovozi eshitildi: «Voydod!.. Voydod! Yuzboshini o‘g‘ri bosdi, kelaver!» Dodlagan odamning o‘zi bo‘lsa kerak, ashula boshladи: «Oyda, yilda bir kelgan mehmonidan ayrilmasin...»

Qorong‘i tushgunga qadar goh yakkadukka o‘q, goh dod, goh ashula tovushi eshitilib turdi-yu, birdan jimidi. Shu jimganicha ertalabgacha, butun qishloq yerning qa‘riga kirib ketganday tiq etgan tovush chiqmadi. Dadam bomdodda machitga chiqib xabar topib keldi: o‘g‘rilar yuzboshini jodida uch bo‘lak qilishibdi, keyin kerosin sepib o‘t qo‘yishibdi. Keyinchalik gap chiqdi: o‘g‘ri bosganda yuzboshining shaharlik qayinsinglisi tomga chiqib yantоq orasiga yashiringan, o‘sha yerda turib o‘g‘rilarning nomini etagiga yozib olgan,

butun bo‘lgan ishni ko‘rib turgan ekan. Ummat degan bir yigit yuzboshining oldiga bir etak tilla to‘kibdi, «yegin», debdi. Yuzboshi tilladan yutolganicha yutib, oxiri yutolmay qolganidan keyin Ummat uning og‘ziga tillani zo‘rlab tiqibdi.

Peshindan keyin Kulala ikkovimiz dадамнинг ю‘qligidan foydalanib томматом тимгача бориб, тимнинг тепасига чиқиб олдик. Бу yerдан Qо‘qон ю‘ли Buvaydining kiraverishi, yuzboshining toki va uning ostida ko‘k ayvoni barala ko‘rinib turar edi.

Bu yog‘i yuzboshining darvozasigacha, u yog‘i Qо‘qon ю‘ли — ko‘chaning ikki tomoni liq odam. Butun Buvaydi go‘yo ko‘chib chiqibdi. Hamma salsa o‘ragan. Otqorovullar u yoqdan bu yoqqa chopgan, yo‘rtgan, qattiq shivirlab kimgadir dashnom bergen, safdan salgina chiqqan odamni yuz-ko‘zi demay qamchilagan...

Xiyla vaqtdan keyin Qо‘qon tomonidan bir to‘da otliq ko‘rindi. Xalq bir gurilladiyu, darrov jimidi. Allaqanday tovushlar, hayqiriqlar eshitildi. Xalq engashdi. Oqliqlar asta-sekin yaqinlasha boshladi. Oldinda oq kiyim, oq shapka kiyib, sariq pogon taqqan uchta to‘ra, ularning o‘ng tomonida o‘zimizning mingboshi, chap tomonida katta salsa o‘ragan kishilar, orqada birtalay soldat. Bular ikki tomonda engashib turgan xalq orasidan o‘tib o‘ng tomoniga, yuzboshining hovlisiga tomon burilishdi, otdan tushmay darvozadan kirib ketishdi. Xalq hamon engashganicha qimirlamay turar

edi. Biz yuzboshining hovlisiga yaqin borgani qo‘rqdik.

Xalq asta-sekin qomatini rostladi. Hayal o‘tmay «chiqdi-chiqdi» degan gap o‘rmaladi. Xalq yana engashdi. Shu ahvol namozgargacha davom etdi. Namozgargacha xalq necha-necha qomatini rostlab, necha-necha engashdi. Nihoyat, namozgarga yaqin ot-qorovullar shovqin solib, to‘ralar chiqayotganidan xalqni xabardor qildi. Xalq yana engashdi, otliq to‘ralar, ularni kuza-tib qishloq kazo-kazolari darvozadan chi-qishdi. Ularning ketidan soldatlar yigir-madan ortiq dehqonni qurshab, Qo‘qonga haydab ketishdi. Bularning orqasidan hech kim ergashmadni.

To‘ralardan biri birovni so‘roq qilayotib, yuzboshini «Oqposhshoning arzandasini edi», debdi. «Bandilarni oqposhshoning o‘zi so‘roq qilar emish», degan gap tarqaldi.

Dadam bilan Alilaylak to‘ralar kelishi xabarini eshitgan zamon Valixon so‘fining chaquvidan qo‘rqib, dadamning Tolliqdagiga bir oshnasinikiga qochib ketishgan ekan, dadam yarim kechasi keldi.

## DUKCHI ESHONNING KO‘LANKASI

To‘ralar shuncha odamni haydatib ketdiyu, go‘yo qishloqning tepasiga shapkasini ilib qo‘ydi: xalq hamon engashib turgandy, hammayoq jimjit, na biron tovush chiqadi, na oh-voh. Alilaylak aytmoqchi, «yig‘lagan ham yengiga yig‘lar» edi.

To‘ralar haydatib ketgan odamlardan biri, yo‘q, ulardan biri emas, anglashilmovchilik orqasida to‘pga qo‘silib ketgan Madrayim degan bir yigit Qo‘qondagi «Oq uy»da besh oy yotib qaytib keldi. Soldatlar bandilarni Uchko‘prikan haydab o‘tayotganda bu yigit nima bo‘lib ko‘prikning ustida turib qolgan ekan, oldingi soldatlar indashmabdi-yu, orqadagilardan biri uni to‘pdan chiqib qochmoqchi bo‘lgan bandi gumon qilib, miltig‘ining qo‘ndog‘i bilan yelkasiga bitta tushiribdi-da, bo‘ynidan itarib to‘pga qo‘sib yuboribdi. Soldat, to‘ra yo biron amaldor bir nima qilsa «nega, nima uchun» deb so‘rash hech kimning xayoliga kelmaydigan bo‘lgani uchun Madrayim to‘pga qo‘silib ketaveribdi. Turmada uni ro‘yxatga yozib qo‘yishibdi, ehtimol, bandilarning o‘zлari jo‘rttaga yozdirishgan bo‘lsa, yaxshigina ovozi bor, ba’zan o‘zi qo‘sish ham to‘qir ekan:

*Osmondagи parrandalar borib aytinglar,  
Farzandingiz Qo‘qondagi «Oq uy»da, denglar.  
Sim-sim dedim, simlar dedim,  
simlar qo‘ynimda,  
Zarra gunoh menda bo‘lsa qilich bo‘ynimda...*

Besh oy o‘tib Madrayimning butkul gunohnsizligi ma’lum bo‘lgandan keyin kulib-kulib qo‘yib yuborishibdi. Madrayim mardikorlikdan qochib kelgan va qo‘lga tushib qamalgan ikki qochoq bilan hamgap bo‘libdi. Bular mardikorlikka borilgan yurt — «sovuv do‘zax» deyishibdi, u yerdagi mehnat, tirikchilikning «maqtov»ini

xo‘p keltirishibdi: burnini, qulog‘ini, oyoq-qo‘lini sovuqqa oldirib, puchuq, chinoq, cho‘loq bo‘lganlarning hisobi yo‘q; qo‘li, oyog‘i kesilib, keliga o‘xshab qolgan sho‘rliklar ham bor ekan; ochlikdan, sovuqdan o‘lganlarning o‘ligi ko‘milmay yirtqich-larga yem bo‘lar ekan... Mardikor olinayot-gan kunlari «mardikor o‘lsa sandiqqa solib tikka ko‘marmish, oyog‘idan osib mo‘miyo olarmish» degan mish-mishlar bu gaplarning oldida hech narsa bo‘lmay qoldi.

Laylakqor urib turgan bir kun edi. Birdan bozorboshida dod-faryod ko‘tarilib qoldi. Dadam xabar olib kelgani meni bozorboshiga yubordi. Timning ostiga behisob xotin-xalaj to‘plangan, qiy-chuv, bolalar yig‘lagan... «Uying kuysin, mingboshi!» «Bolang o‘lsin, yuzboshi!» Katta machitning imomi Sharofiddin so‘riga chiqib ayol-larga xitob qildi:

— Musulmonlar! Yurt buzuqi kazzob-larning so‘ziga inonmanglar! Yarim pod-shohimiz Kuropatkin hazratlari qo‘l ostlaridan mardikorlikka ketgan farzandlari-ning holidan har kuni va har soat xabar olib turibdilar. Hamqishloqlarimiz xudo-ning panohida va podsho hazratlarining himoyatida sog‘-salomat rizqlarini terib yeb yuribdilar. Inshoollo, yaqin fursatda diyord ko‘rishamiz, Illoho, omin!!.

Hamma gurillab fotihaga qo‘l ko‘tardi. Ayollar birpas jim bo‘lib yana yig‘i, g‘uvur, shovqin-suron, qarg‘ish boshlandi.

Hech qachon shop-shalop taqib yurmagan mingboshi shop-shalopni taqib, miltiqli

uchta yigit bilan timga kirib keldi. Ayollar birpas jim bo'lishdi-yu, yana ham qattiqroq shovqin-suron ko'tarishdi.

— Uying kuygur mingboshi, erimni topib ber!

— Barqadar topmagur, bolamni topib ber!

Miltiqli yigitlarning dag'dag'asi, havoda o'ynagan qamchilar ham ayollarga kor qilmas edi. Bir xotin, paranjisi boshidan tushib ketganiga qaramay, shovqin solganicha alamonni yorib o'tdi-yu, qo'lidagi bolasini mingboshining oyog'i ostiga qo'ydi.

— Ol, o'zing boq, uying kuygur!

Uning ketidan yana bir necha xotin bolasini mingboshining oyog'i ostiga tashladi. Dod-faryod yer-ko'kka sig'mas edi. Mingboshi ikki-uch qadam orqaga chekindi, miltiqli yigitlar bolalarni olib onalariga, onalari olmagandan keyin ro'para kelgan xotinlarga tutqizishar, bolalar chirillab yig'lashar edi.

Mingboshi boshiga yog'ilib turgan qarg'ish va haqoratlardan g'azablanmad; har bir xotin orqasida yuzlarcha, minglarcha erkak-ayol turganini sezdi shekilli, ularni yaxshi gap bilan insofga keltirgani urindi, nihoyat, orqasi bilan yurib borib so'riga chiqdi.

— Shoshmanglar, quloq solinglar! — dedi, — birlamchi, g'alami odamlarning gapiga quloq solmanglar, ikkilamchi, o'zlarining bilasizlar, mardikorlikka ketganlar ko'pi bilan olti-yetti oyga ketgan, qo'sh mahaligacha bitta qolmay keladi.

— Bitta qolmay o‘ladi! — dedi bir xotin baqirib.

— O‘lmaydi... Uchlamchi, hammamiz bir musulmonmiz, bir-birimizga tikan kirishini ravo ko‘rmaymiz, men sizlarga aytib qo‘yay: poshsholik bilan o‘ynashib bo‘lmaydi, bitta o‘ynashgan andijonlik Dukchi eshonmidi? Bu voqeani bilganlardan so‘ranglar. Bilgan odam bo‘lmasa, men aytib beray: shu odam poshsholik bilan o‘ynashib, o‘zi bilan o‘n bir kishining boshini yedi — hammasi osildi!

Shu yerda boshiga to‘ncha yopinib turgan bir kampir yig‘lab:

— Rost, shundoq bo‘lgan edi, — dedi.

Mingboshi darrov uni qo‘lidan tortib so‘riga chiqardi.

— Gapiring, ona, ko‘rgan bo‘lsangiz bulauga gapirib bering! — dedi.

Kampir qo‘rqib ketdi, mingboshiga qaradi, mingboshi «gapir» deb turganidan keyin, titrab, goh xalqqa, goh mingboshiga qarab gapirdi:

— Rost, o‘n bir kishi osilgan edi... Ibrat qilgan edi... O‘n bir kishini osganda ibrat bo‘lsin, deb butun Andijondagi bolalarni yig‘ib kelgan edi... O‘shanda mening Kenjaboyim qo‘rqib shaytonlab qolgan edi.

Hali ayollarga qo‘shilib shovqin solgan, yig‘lagan bu kampir, aftidan, hozir nimaga guvohlikka o‘tayotganini o‘zi ham bilmash edi.

Mulla Sharofiddinning «yurt buzuqi odamlar», «yaqin fursatda diydor ko‘ri shamiz» degani mingboshining «g‘alamis

odamlar», «mardikorlar qo'sh mahaligacha bitta qolmay yetib keladi» deganiga to'g'ri kelgani, ya'ni ikkovining gapi bir joydan chiqqani ayollarga tasalli berdi, Dukchi eshonning vahimali ko'lankasi esa kor qildi.

Ayollar tim ostidan ketgan bo'lsa ham, hech kim uyiga kirmadi, laylakqor yog'ib turganiga qaramay, tor ko'chalarda hamon yig'i-sig'i davom etdi.

Men do'konga kelib voqeani dadamga batafsil gapirib berdim.

Qo'qon turmasidan mardikorlar to'g'risida gap topib kelgan Madrayimni shu kuni «bandi qilib, Simga olib ketishdi», degan gap tarqaldi.

## ARAFĀ

Hutning o'rtalarida kimdir Qo'qondan: «Oqposhsho taxtdan tushibdi, hurriyat bo'libdi», degan gapni topib keldi. Butun qishloq va har bir qimirlagan jonning poshshoga katta-katta da'volari, hurriyatdan behisob umid-orzular nimadan iborat ekanini hech kim aniq ayta olmasa ham Buvaydi arafa tusini oldi. Hammaning nazarida hurriyatning chashmasi — mardikorlikka ketganlarning beto'xtov, shu kuni, shu soatda qaytib kelishi, shu voqea bo'lsa hurriyatning boshqa ne'matlari kelaveradiganga o'xshadi.

Bir hafta o'tdi, ikki hafta o'tdi, mardikorlardan darak bo'lindi; aksincha, alla-qayerda yana mardikor olinayotgani haqida

ovoza tarqaldi. Junbishga kelgan, asalari-ning uyasiday g‘uvillagan qishloq yana jimjit bo‘ldi-qoldi.

Hut o‘tdi. Hamalning oxirlarida «Mardikorlarga javob bo‘libdi», degan xabar keldi. Bu xabarga endi hech kim ishonmasa ham, mardikorlarning yaqinlari, qarindosh-urug‘lari, yor-do‘satlari, hatto begona odamlar ham «sovuq do‘zax»dan eson-omon chiqib keladigan, yurtni ma’mur qiladigan «mard yigitlarning bir bo‘lagi» bilan diydor ko‘rishgani bozorboshiga, undan nari Uchko‘prikka, qolaversa, bu yog‘i Bag‘dod, u yog‘i Qo‘qon stansiyasigacha borishdi. Bu odamlarga mardikorlar uzoq yurtlaridan kelishini, bir hafta-o’n kun deganda yetib kelolmasligini hech kim tushuntirolmas edi.

Oradan ko‘p o‘tmay, mardikorlardan oldinroq sovuq bir xabar yetib keldi. Qo‘qondagi katta to‘ralardan biri: «Poshsholik o‘z izzati bilan poyezdga solib yuborgan mardikorlar keladi, izzatini bilmay, qochib ketganlar yetib kelolmasa ham ajab emas», debdi. Bu «qochib kelgan bo‘lsa yoki endi poyezdda kelsa kelgani, yo‘qsa o‘lgani», degan so‘z, buni qishloq ahli juda yaxshi tushunar edi.

Vaqtida mardikor puli qishloqning iligini quritgani uchun dehqon qishda kerakli asbob-uskunasini shaylab qo‘yolmadi.

Ko‘p xo‘jaliklarning umidi mardikorlikka ketgan kishilaridan edi, buning ham tayini bo‘lmadi. Shunday qilib, ko‘klam harom-xarish bo‘lib o‘tdi. Buning oqibati

nima bo‘lishini hamma bilar edi, shuning uchun qo‘lida g‘allasi bor dehqonlar, katta alloflar bozorga don chiqarmay qo‘ydi. Buning ustiga «hurriyatda chiqqan pul»ga odamlar shubha bilan qarashar, «hukumat loaqlal ikki taxta oq tunuka ham topolmay, qog‘oz tanga chiqargan bo‘lsa, u yog‘iga voy»<sup>1</sup>, deyishar edi.

Alilaylak bo‘g‘ilar edi:

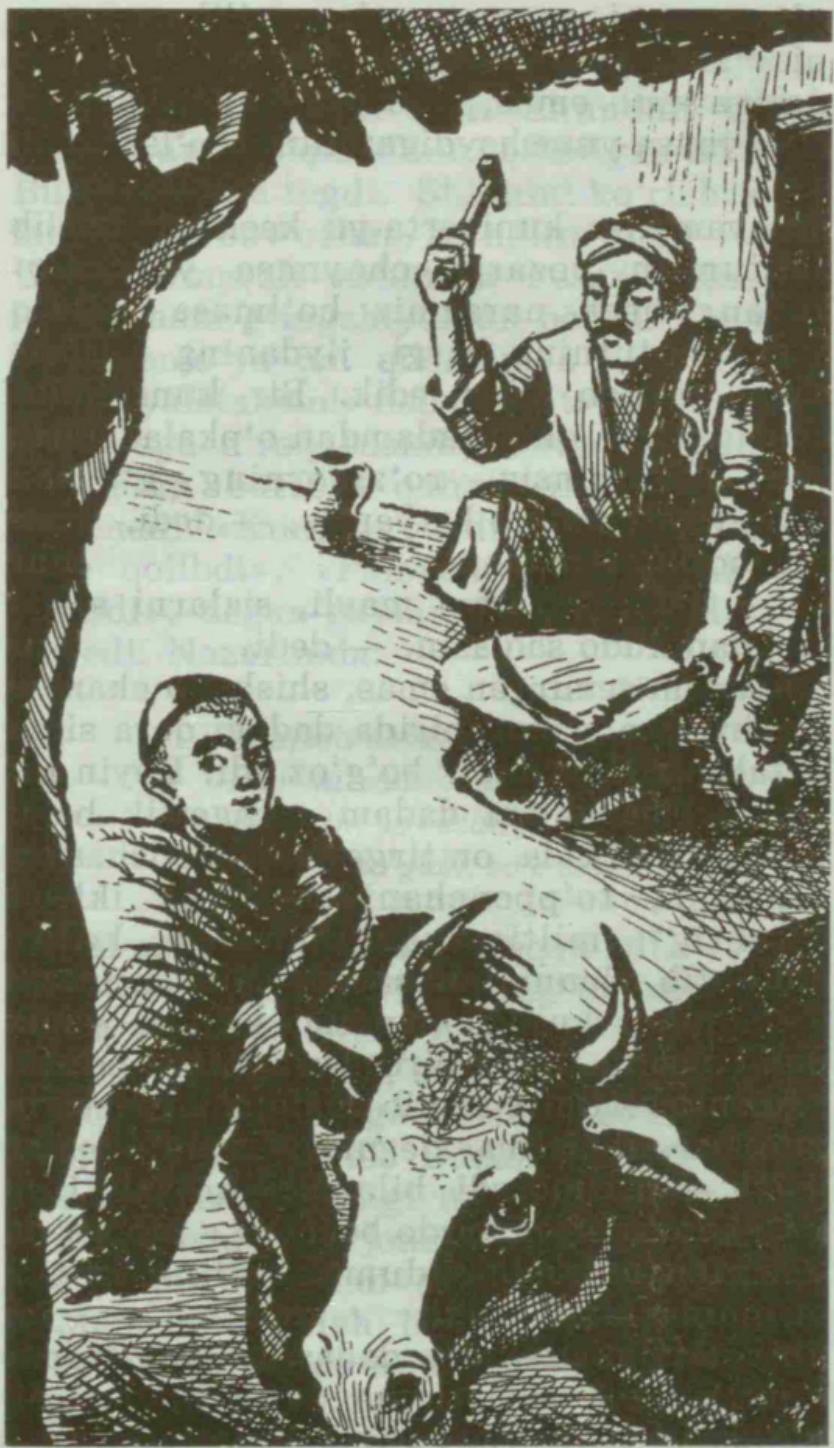
— Bu qiztaloq oqposhsho kelib-kelib ko‘klamda, yer tobiga kelib, hansirab turganda taxtdan tushganini qara! Chilon qori bilan Egamberdiboy zamon nima bo‘lishini bilmay har yili qarz, bo‘nakka beradigan pulini tishining kavagiga tiqib qo‘ydi, birovga bir miri bermaydi!

Narx-navo ko‘tarilib ketdi. Qimmat-chilik hademay pulga non topilmaydigan qahatchilikka aylandi.

Ochlik bo‘lganda dehqon kelisining kiri, tegirmonchi do‘ppisining changi bilan bo‘lsa ham nariroqqa borib oladi, lekin kosibga qiyin. Temir, ko‘mir qimmatligi ustiga odamlar hech narsa buyurmay, hech narsa so‘ramay qo‘yishdi. Ish yo‘q. Qani endi birov loaqlal bitta pichoq charxlatsa!

Dadam har ehtimolga qarshi do‘konni ochib o‘tirar, Kulala ikkovimiz bitta charxni ko‘tarib ko‘chama-ko‘cha, qishloqma-qishloq kezar edik. Biror ish chiqib qolsa, Kulala charxlaydi, men charx tortaman. Asbob og‘irroq bo‘lsa-yu, qiynalib ketsam, asbob-

<sup>1</sup> Muvaqqat hukumat tanga o‘rniga marka chiqargan edi.



ning egasi menga rahm qilib, charxni o‘zi tortar edi. Bu qilgan ishimiz badaliga pul emas, dadam tayinlaganicha «chaynasa yumshaydigan nima bo‘lsa» olar edik.

Ayam har kuni erta-yu kech irim qilib dasturxon yozar, «chaynasa yumshaydigan» hech narsamiz bo‘lmasa, quruq choy — tutning bargi, jiydaning po‘stlog‘ini damlab ichar edik. Bir kuni ayam ko‘ziga yosh olib, dadamdan o‘pkaladi:

— Beg‘amsiz, ro‘zg‘orning g‘amini yemaysiz, semirib ketyapsiz, — dedi.

Dadam kuldi.

— Men semirsam mayli, sizlarni semirishdan xudo saqlasin, — dedi.

Dadam semirgan emas, shishgan ekan...

Shu kunlarning birida dadam qora sigir yetaklab keldi. Sigir bo‘g‘oz edi. Keyin bilişimcha, sigirni dadam «zingerlik boy» bo‘lgan vaqtida orttirgan to‘pponchasiga alishgan, to‘pponchaning ustiga ikkita qo‘shtig‘ miltiqning quvurini kesib, qisqartib, illonning boshiga o‘xhash uchta dankov — kurakcha yasab bergen ekan. Deyarli har kecha birovning uyiga bosqin bo‘ladi, devorini teshib molini olib ketadi. «Bosma», «teshma» degan gaplar ko‘p eshitilar edi. Buvaydi bilan Qo‘qon yo‘lida qaroqchilar ham paydo bo‘ldi.

Qora sigirning dumiga tikilib, tut pishig‘iga yetib oldik.

Har kuni kechasi dadam bilan Kulala dala aylanib, yashiriqcha xashaki tut qoqib kelishar edi. Tez kunda bu serurug‘,

shilimshiq meva ko'ngillarga tegdi, har-chand och bo'lsak ham og'izga olgani yuragimiz bezillar edi. Shundan keyin uning suvini siqib shinni qiladigan bo'ldik. Bu ham jonga tegdi. Shinnini ko'rishim bilan og'zim suv ochar, ko'nglim aynir edi. Ukam Umarali shinnilik kosani uzoqdan ko'rsa ham g'ingshiydigan bo'ldi. Umarali biron nojo'ya ish qilsa, men uni: «Hozir shinni yalataman!» deb qo'rqtardim.

Arpaga o'roq tushdi, meva-cheva chiqdi, lekin baribir qahatchilikning dami qaytmadi. «Kunjara yebdi», «Uyida shishib o'lib qolibdi», «Falonchi qizini simlikka<sup>1</sup> beribdi», degan gaplar tez-tez eshitilib turar edi. Nazarimda:

*Shaftoli shoxi larzon,  
Har narsadan qiz arzon,  
Bahosini so'rasang,  
Qalami ko'yvak, bo'z ishton...*

degan ashula o'shanda chiqqan edi.

Toleyimizga sigirimiz tug'ib berdi. Biz tutxo'rlikdan sutxo'rlikka o'tdik. Sut, qaymoq, qatiq, yog', suzma, qurt... Ba'zan sut-qaymoqni donga alishar edik. Xiyla jonimiz kirib qoldi. Dadam ba'zan hazil-lashib ayamga: «Sigirning dumidan mah-kamroq ushla, bu jonivor bizni qilko'prikan o'tkazib qo'yadi», derdi.

Men ba'zan ish bo'lganda damgarlik, bekorchilikda do'kon poylashdan ozod

<sup>1</sup> Sim — hozirgi Farg'ona shahri.

bo‘lib, qo‘riqda sigir boqadigan bo‘ldim. Dadam har kuni ertalab yarim so‘mga tuyaning ko‘ziday zog‘ora non olib beradi, men shu ketganimcha namozgarda qaytar-dim. Qo‘riqda mendan boshqa molboqar bolalar ham bor, biz payt poylab bir-biri-mizning sigirimizni emar edik.

Hamalning o‘rtalarida javob berilgan mardikorlar javzaning boshlarida bittadan-ikkitadan bo‘lib kela boshladi.

Bularning qaytishi qishloqqa vabo oralagan kunlarga to‘g‘ri keldi.

Ko‘chamizning oxiridagi go‘ng to‘kiladi-gan maydonda bo‘yra darvoza bo‘lib, bu Abdurahmon buva degan ayolmand bir mo‘ysafid dehqonning qo‘rasi edi. Chol uch o‘g‘lini uylantirgan, beshta qizini uzatgan, sakkiz oila, bir dunyo nevara-chevara bo‘lib, qo‘rada qariyb bir mahalla odam turar edi. Bir hafta ichida mana shu qo‘radan uchta o‘lik chiqdi. Undan keyin Abdurahmon buvaning bozorboshilik jiyani qazo qildi. Uning yigirmasi o‘tmay turib Abdurahmon buvaning o‘zi vafot etdi. Qishloq bo‘ri oralagan qo‘tonday besaran-jom bo‘lib qoldi. Machitlar to‘la — hamma, hatto dadam ham namozxon bo‘lib qoldi. Bemahal qichqirgan xo‘roz, yer tirmalay-digan itlarga qiron keldi. Kimdir go‘ris-tondan qaytgan tobutni to‘nkarib qo‘yma-gan ekan, odamlar uni alamon qilib yuborishayozdi. Allaqlaysi mozorning go‘rida chilla o‘tirgan bir aziz Abdurahmon buva to‘g‘risidagi gapni eshitib: «O‘scha qo‘ra-dan chiqqan eng birinchi murdaning oyog‘i

chalmashib qolibdi, murdaning oyog‘i chalmashsa, urug‘ini tortadi» debdi. Abdurahmon buvaning uzoq-yaqin hamma qarindoshlari jon achchig‘ida oyoqqa bosishdi va o‘sha murdaning qabrini ochib, oyog‘ini to‘g‘rilab qo‘ygani qishloqning o‘rtasidagi tepalik — go‘ristonga yig‘ilishdi. Talay tomoshabin ham bor edi. Biz, bolalar daraxtlarning shoxiga, tomlarga chiqib uzoqdan qarab turdik. Yig‘ilgan odamlar orasidan yiqi-sig‘i eshitilib turgan edi, birdan g‘ovur ko‘tarildi-yu, yana tindi. Birozdan keyin yana yig‘i-sig‘i boshlandi, lekin uzoq davom etmay darrov jimidi. Odamlar astasekin tarqalishdi. Shu bilan Abdurahmon buvaning urug‘idan boshqa hech kim o‘lmadi. Oradan uch-to‘rt kun o‘tar-o‘tmas dadam «qishloqqa vabo kelgani rost shekilli, Isomiddin ellikboshini olib ketibdi», deb keldi. Shundan keyin ajal kalxat singari qishloq ustida jimgina parvoz qilib, har kuni bir, ba’zan ikki, hatto uch xonadonni qon qaqshata boshladи.

Qishloq vahima ichida, hech kim uyidan chiqmas edi. Qo‘schnimiz Hatam samovarchi qazo qildi. Janoza o‘qigani, tobut ko‘targani odam bo‘lmay, o‘lik peshingacha turib qoldi.

Mardikorlarning kela boshlashi mana shu kunlarga to‘g‘ri keldi.

Har kuni qishloqning har tomonidan yig‘i chiqadi — birov vabo yo ochlikdan o‘lgan, yo qazo qilgan biron kishining mardikorga ketgan yaqin kishisi kelgan, yo bo‘lmasa mardikordan qaytgan kishi

birovning o'limi xabarini olib kelgan bo'lar edi.

Sunbulaning oxirlarigacha ko'p hovlilar, butun-butun mahallalar huvillab boyqushxonaga aylandi. Bu hovlilarda pishgan mevalar, yegani odam bo'lmay yoki odamlar hazar qilib, to'kilgan joyida chirib, shoxida qolib ketar edi. Nihoyat o'likdan «yer to'ydi» — vaboning shiddati susaydi. Kuzning madadi bilan ochlik ham sepsildi. Odamlarga biroz darmon kirdi.

Qo'qonlik amaldor aytmoqchi «poshsholik o'z izzati bilan poyezdga solib yuborgan» mardikorlar mezonga qolmay batamom yetib kelishdi, «izzatini bilmay qochib ketganlarga» aza ochildi.

Uzoq yurtlardan kuzga yaqin yetib kelgan mardikorlar «Lenin», «Bolishbek» de gan so'zlarni olib kelishdi. Bu so'zlarning ma'nosini shu kunlari Jarbuloqdan kelgan katta ammamning o'gay o'g'li Saidakbarxon eshondan bildik.

Bu odam eshon bo'lsa ham mening tassavvurimdagи uzun soqol, sallasi katta, ko'zini yumib tasbeh o'girib o'tiradigan eshonlardan emas edi. Saidakbarxon shaharda ko'rgan-eshitganlaridan gapirib, ikki xuftongacha o'tirdik. Bu orada ayam menga «yotgin» deb ikki-uch xo'mraydi, men har safar turmoqchi bo'lib yana o'tirib qolar, ko'zimni g'ijimlab kelayotgan uyquni qochirish uchun ko'zimga sekin tufuk surkab qo'yar edim.

Saidakbarxon Lenin to'g'risida gapirib,

uning yetmish ikki firqa tilini bilishini, oqposhshoni yiqitganini, urushni to‘xtatish to‘g‘risida girmon poshshosiga ham so‘zi o‘tganini maqtadi, lekin «boy bilan kambag‘alni baravar qilaman» degan niyatidan kuldi.

— Xom sut emgan banda shu-da, bo‘yidan bir qarichgina yuqoriroqqa chiqsa, darrrov xudoyi taolonning soyasiga tig‘ uradi. Namrud ham shunday qilgan, xudoga o‘q otgan... Xudoning azmi bilan birov boy, birov kambag‘al bo‘libdi, besh panjani baravar qilib bo‘lar emishmi!

Saidakbarxon ertasiga azonda, qattiq yomg‘ir yog‘ib turganiga qaramay, Bachqir qishlog‘iga o‘tib ketdi.

Yomg‘ir peshindan keyin tindi. Besaranjom qora bulutlar orasidan oftob mo‘raladi. Ko‘chada qunishgan odamlar paydo bo‘ldi. Do‘konimiz oldiga bir necha kishi yig‘ildi. Hammaning og‘zida har xil gap, lekin bu gaplarning eng qizig‘i Lenin to‘g‘risidagi gaplar edi. Dadam Lenin boy bilan kambag‘alni baravar qilmoqchi ekani ni aytdi. Bunga birov tushunolmas, birov ishonmas edi. Alilaylak boshining orqasini qashlab turib:

— Xo‘p, — dedi, — Lenin boy bilan kambag‘alni baravar qilar ekan, qanaqasiga baravar qiladi, boyni kambag‘al qiladimi yoki kambag‘alni boy qiladimi?

Gapga aravasoz usta Nu‘mon aralashdi:

— Kambag‘alni boy qilsa ham boyga zi-yon, boyni kambag‘al qilsa ham boyga zi-

yon; har nechuk, Lenin degani kambag‘al-dan chiqqan odamga o‘xshaydi, kambag‘al bo‘lganda ham kambag‘allikning jabrini juda ko‘p tortgan odam bo‘lsa kerak.

Lenining bu niyati oqposhsho yiqilgani bilan hurriyatdan umid uzib jimjit bo‘lib qolgan qishloqni junbishga keltirdi. «Hurriyat» degan gap yana bosh ko‘tardi, lekin endi odamlarning amaldorlarga da‘vosi, hurriyatdan umid-orzulari aniq va buning mag‘zida boy-kambag‘al, amaldorlarning zulmi, boylarning jabri, norozilik yotar edi. Amaldorlarning bo‘yni qisildi, boylarda parishonlik yuz berdi. Ilgari yuzboshining o‘ldirilganligi qishloqni badnom qilgan voqeа, shu munosabat bilan to‘ralar haydatib ketgan kishilar yurtni baloga qoldirgan «kasofatlar» hisoblansa, endilikda, bu voqeа Buvaydini qishloqlar orasida mo’tabar, to‘ralar haydatib ketgan kishilardan bedom-darak ketganlari «rahmatlik», qaytganlari «azamatlar» bo‘lib qoldi. Yuzboshi uch bo‘lak qilingan o‘sha jodini kim yasaganligi tilga olinishidan dadam ilgari qo‘rqa, endi «o‘sha jodini men yasagan edim» deb keriladigan bo‘lib qoldi.

Odamlar nimanidir kutar, bu gaplar va bu hodisalar kattakon bir voqeaning arafasiga o‘xshar edi.

Butun yoz tashvish-tahlikada o‘tdi. Bir-biriga qarshi, bir-biriga qovushmagan har xil xabarlar... Kuzda dadam Qo‘qonga borib keldi. Uning sezishicha, shahar notinch, hammaning ichi to‘la gap, lekin hech kim yorilib bir nima demas ekan.

Kech kuzakda: «Toshkentga Leninning o'ng qo'li — Bolishbek kelipti» degan gap tarqaldi. Oradan bir oy o'tar-o'tmas, «Bolishbek Qo'qonga kelayotgan emish», degan xabar keldi. Hamma ko'chada, samovarlar liq to'la odam. Qishloqda tayinlik bir gap aytadigan odam yo'q, yurt og'alari ko'rinnmaydi. Chilon qori Qo'qonga ketgan ekan, «musulmonobod bo'ladi», degan gapni topib kelibdi. Hademay «bachqirlik Ergashni oq kigizga solib xon ko'tarib Qo'qonga olib ketishibdi» degan xabar tarqaldi.

Bachqir Buvaydiga yaqin qishloq, Ergash mashhur o'g'riboshi bo'lib, Sibirga borib kelganligi hammaga ma'lum ekan, hamma hayron.

— Musulmonobodni Ergash qilar emishmi?

— Oradan biroz vaqt o'tib, Qo'qonda urush boshlanib ketdi. Yong'in shu'iasi Buvaydidan barala ko'rini turar edi. Har kuni shomdan keyin hamma tomda.

Biron haftadan keyin «Ergash yigitlari bilan Qo'qondan qochibdi», degan xabar keldi.

Omon-omon bo'lgandan keyin oradan o'n kuncha o'tkazib turib, dadam amakim bilan onasi va ammamdan xabar olgani Qo'qonga borib keldi. Qo'qonda rastalar, kapponlar kuygan, ko'p joylar vayron bo'lgan, lekin shahar tinch ekan. Dadam do'konimiz oldiga yig'ilgan odamlarga shu to'g'rida gapirib berdi.

— Lekin, — dedi kulib, — o'risning yaxshisi endi kelibdi: yo'lakda to'qnash ke-

lib qolsang chetlanib yo'l beradi. Agar shu urushda Ergashning qo'li baland kelsa bormi, bilmadim nima bo'lar edi...

Alilaylak so'rab qoldi:

— Bolishbekni o'z ko'zing bilan ko'r dingmi, qanaqa odam ekan?

— Ko'rmadim, — dedi dadam, — chamamda Bolishbek bitta odam bo'lmasa kerak.

Oradan ko'p o'tmay Buvaydiga Ergash qo'rboshi yigitlari bilan keldi. Uning yigitlari Eshon buvaning karvonsaroyiga, o'zi mingboshining uyiga tushdi.

Dadam bizni o'sha zamoni Tolliqdag'i oshnasinikiga olib ketdi, chunki ichi to'la adovat bo'lgan Valixon so'fi «bu odam ko'k shapkali to'ralar bilan oshnachilik qilar edi», deb Ergashga chaqsa, holimiz nima kechishi noma'lum edi.

## «KO'ZA»LAR

Ergash yigitlari bilan o'sha kechasi Buvaydidan chiqib ketibdi. Bu xabarni bizga Alilaylak yetkazdi. Ertasiga Buvaydiga qaytib keldik.

Dadam har nechuk Valixon so'fining ko'zidan yiroqroq bo'lish uchun katta go'ristonning naryog'idagi mahalladan hovli topdi. Darrov ko'chib oldik. Hovli tor, devorlari baland, xuddi kattakon hovuzga o'xshar, buning ham to'rtdan birini ayvon egallagan edi. Ayvonga qisir sigirimiz bilan g'unajinni bog'ladik. Ayvonga ochiladigan darcha berkilgandan keyin uy

qop-qorong'i bo'lib qoldi. Ayam uyni ko'rish bilan: «Voy, lahad-ku», deb yubordi.

Dadam shu atrofdan — qishloqning chiqaverishidan do'kon qidirdi. Do'kon tezda topilavermadidi. Kulala uchovimiz charxni ko'tarib dala aylanadigan bo'ldik. Dehqonlarning o'rog'ini, pichog'ini charxlab bir xalta-yarim xalta don-dun topib kelar, shuni tamaddi qilar edik.

Ro'za kirib qoldi. Hech birimiz ro'za tutmadik.

Ayam bir kun bir shokosa bug'doyni yorma qilib nonushtaga suyuq osh pishirdi. Eshikni tambalab uyga kirdik. Ayam ovqatni suzib endi dasturxonga qo'yanida birdan gupur-gupur bo'lib qoldi: ko'cha eshigi va devorlardan oshib besh-olti kishi hovliga tushdi. Ko'cha eshigini ochib yuborishdi. Eshikdan ham bir qancha kishi kirdi. Ikkich kishi «po'sht-po'sht» deb uyga otildi va dadam bilan Kulalani sudrab hovliga olib chiqdi. Hovlida Valixon so'fi ko'zlarini shoxsoqqaday o'ynatib turar edi: «Ha, kasofating o'zingga ursin!» deb qo'lidagi ta-yoq bilan dadamning boshiga tushirdi. Qo'rquvdan es-hushini yo'qotib qo'yan ukam Umarali o'ziga kelib chinqirib yubordi. Boshiga dasturxon yopinib olgan ayam eshik oldida turib dir-dir titrar, nuqul «kasal, hammamiz kasalmiz», der va «sen ham ayt» deb meni turtar edi.

Oshni ikki qo'shquloqqa quyib, dadam bilan Kulalaning bo'yniga osishdi va ikkovingi bozorboshiga tomon haydab ketishdi.

Odamlarning g‘ovuri, bola-chaqaning shovqin-suroni ichida Valixon so‘fining hadeb: «Kasofating o‘zingga ursin!» deb baqirgani eshitilib borar edi. Do‘konimiz oldidan o‘tishda Alilaylakka ko‘zim tushdi. Alilaylak indamay odamlarga ergashdi. «Ko‘za»larni timning ostidagi samovarga olib kirishdi. Yana odam yig‘ildi, Valixon so‘fi so‘riga chiqib xalqqa xitob qildi:

— Musulmonlar, mana, ko‘rib turibsizlar, birniki mingga, mingniki tumanga!

Valixon so‘fi yurt boshiga kelgan vabo, ochlik, boshqa hamma falokatni «mana shu kasofatlar»ga to‘nkadi, so‘zini tamom qilib: «Ur ko‘zani!» dedi. G‘ovur ko‘tarildi. Bir necha kishi dadamni urgani do‘g‘ayib keldi. Men dodlab yubordim. Meni Alilaylak quchoqlab yupatdi. Kimdir betimga suv sepdi. Biroq dadamga hech kim qo‘l tekkizmadi. Alilaylak boyada dadamni urmoqchi bo‘lib do‘g‘ayib kelgan odamlarga bir nimalar dedi.

Dadam bilan Kulalani samovarning ko‘mirxonasiga qamab qo‘yishdi. Xaloyiq tarqala boshladi. Men bo‘lgan voqeani ayamga aytgani hovliga chopdim. Ayam hamon boshida dasturxon, ukamni bag‘riga bosib ko‘cha eshigi oldida o‘tirar, har bir o‘tkinchiga: «Kasal edi, hammamiz kasalmiz», deb arz qilar, yig‘lar edi.

«Ko‘za»larni shomga yaqin qo‘yib yuborishdi. Bularni kazo-kazolar «haqiqat» qilib, Kulalaning ham gunohini dadamga yuklashibdi, katta jarima solishibdi. Jarimani to‘lash muhlati juda qisqa bo‘lgani

uchun dadam ertalabdan pul topish harakatiga tushdi. Uyda qisir sigir bilan g'unajindan boshqa pulga arzirli hech narsa yo'q edi. Dadam g'unajinni qora kunga asrab, qisir sigir bilan do'konning hamma uskunasini sotdi. Ayam aytmoqchi, ikki qo'l-u bir tepa bo'ldik-qoldik. Jarima to'landi. Dadam shaharga borib biror ustaga xalifa tushishni ko'zlab qoldi.

Oradan bir necha kun o'tib, Namangan temir yo'lining qaysi bir stansiyasida jang bo'ldi. «Ergash temir yo'l stansiyasini tormor qilayotganda Qo'qondan bir poyezd askar kelib qolibdi», deyishdi. Otishma tush mahaligacha davom etdi. Urush tingandan keyin mingboshi jarchi chiqartirib, timga, hamma do'konlar va mahallalardagi uylarning eshigi ustiga oq bayroq tiktirdi. Shu kuni bolalarning dastidan hech bir oq latta qolmadi, kampirlarning doka, duda ro'moli-yu eski salladan tortib oq lattaki bor, hammasi eshiklarning ustiga, daraxtlarga ilindi.

Kechga yaqin «Bozorboshiga Bolishbek kelar emish», degan ovoza tarqaldi. Butun qishloq bozorboshiga, timga yopirilib keldi. Biz, bolalar, timning chiqaverishidagi tolning kallagiga, ustunlarga, tomlarga chiqib oldik. Namozgarga yaqin timga ellikka yaqin otliq kirib keldi. Bular hammasi miltiq ko'targan, qilich taqqan bo'lsa ham kiyimidan askarga o'xshamas edi. Kalta, ityoqa ko'ylakning ustidan enli kamar bog'lab, to'pponcha taqib olgan qop-qora va jikkakkina bir kishi so'rining ustiga

chiqib xalqqa va'z aytdi. Men uning gapini eshitolmadim, lekin «Lenin», «qonxo'r boylar» degani qulog'imga kirdi.

U so'zini tugatgandan keyin timning alaqayeridan baland ovoz eshitildi:

— Ho, oshna, Bolishbek akam qachon keladilar?

U odam yana bir nimalar dedi. Men yana uning gapini eshitolmadim, lekin ko'kragiga urib:

— Men musulmon Bolishbekman! — deganini aniq eshitdim.

Bular otlanishayotganda qarasam, musulmon Bolishbekning yonida dadam paydo bo'lib qoldi, kuyib-pishib unga uzoq gapirdi. Musulmon Bolishbek atrofida turgan odamlardan bir-ikkitasiga dadamni ko'rsatib bir nimalar dedi-yu, otlanib jo'nadi. Bular Eshon buvaning karvonsaroyidan o'tib, so'qmoq bilan Tolliqqa tomon ketishi di.

Men dadam bilan Kulalani yo'qotib qo'ygan edim, qaytib kelsam, uyda o'tiribdi. Ikkovining ham og'zi qulog'ida. Ayam ham xursand. Ma'lum bo'lishicha, dadam musulmon Bolishbekka jarima voqeasini, asbob-uskunasiz qolganini aytib arz qilgan ekan, musulmon Bolishbek yonida turgan odamlarga «Ustaning pulini kim olgan bo'lsa darrov qaytib bersin, bermasa qaytishda ichiga miltiq dori to'ldirib burnida o't qo'yaman», debdi.

Musulmon Bolishbekning bu gapi birpasda butun qishloqqa tarqaldi. Eshitgan odam kular edi.

Dadamdan olingan pulni mahalla baloxo'rlari bo'lishib olgan ekan, Valixon so'fi ko'chada folbinday oldiga qiyiq yozib o'tirib, baloxo'rlardan pulni yig'di va muloyimsupurgi bo'lib, dadamga qaytarib berdi.

Ertasiga hamma oq bayroqlarning o'rninga qizil bayroq tikildi. Qishloqda qizil gazmol bo'limgani uchun odamlar doka, duda, bo'zni ko'z og'riganda quyiladigan qizil rangga bo'yab osishdi. Qishloq attorlarida qizil rang qolmadi.

Dadam musulmon Bolishbekka arz qiliшга qildi, jarimani undirib oldi-yu, lekin bu yog'ini o'ylamabdi: Ergash qo'r-boshi qaytib kelsa, baloxo'rlar, avvalboshi Valixon so'fi o'ch olsa nima bo'ladi?

Alilaylak ham shu gapni aytdi va qishloqdan ko'chib ketishni maslahat berdi.

Alilaylakning qo'shni qishloq Oqqa'r-g'onda qarindoshi bor ekan, gaplashib kelgani dadamni olib ketdi.

## MUHAMMADJON QORI

Oqqa'rg'on qishloq emas, anjirzor ekan. Bog'lar, chorbog'larda boshqa meva ko'rinnmaydi, nuqul anjir. Biz tushgan hovli sahnida ikki tup anjir bor ekan, ochlik bo'lishiga qaramasdani hosiliga hech kim tegmabdi — oldin pishgani shoxida mayiz bo'lib, endi pishgani kindigidan sap-sariq sharbat oqib yotibdi. Buning sirini Kulala qayoqdandir bilib olibdi: hovlining egasi bulturgi vaboda bola-chaqasi bilan o'lib

ketgan ekan. Dadam Kulalani urishib berdi, chunki bu gapni ayam eshitib qolsa, ukam ikkovimizni quchoqlab dod solishi turgan gap edi.

Hovli xiyla katta, o'rtasida chog'roq gulzor, suvsizlikdan hamma gullar qurib, faqat qultojixo'roz qolibdi. Ikkita baland va yorug' uy, bir chekkada kichkina bostirma og'il. Ayam buzoqchamizni og'ilga bog'lab chiqar ekan, umrlik orzusi ushalganday yayrab: «Endi bu yerdan ko'chmaylik, dadasi. Siz ham qadamingizni bilib bosing, birov bilan chap chiqishmang, besh mahal namozni kanda qilmang», dedi.

Do'kon hovliga yaqin, qumloq maydonning naryog'idagi uch ayrilishda, ayrilishning o'rtasidagi allanima degan mozorning ro'parasida; mozor esa anhor bo'yidagi keksa tutning ostida bo'lib, ustiga takaning shoxi va soqoli osilgan loy gumbazdan iborat edi.

Bu yerda ham ish yo'q. Hamma dalada. Qishloqda pashsha uchmaydi. Men yangi hovlida ayam bilan qolib, dadam bilan Kulala charx ko'tarib dala aylanishar, kechqurun moshoq, bir xalta-yarim xalta don ko'tarib kelishar edi.

Dadam bir kuni xufton namozidan «Katta machitda qo'qonlik Muhammadjon qori «usuli jadid» degan yangi maktab ochgan, uch oyda bolani xat-savodli qilarmish», degan gapni topib keldi.

Dadam ertasiga ertalab meni katta machitga boshlab bordi. Biz machit hovlisining chap tomonidagi qator uchta huj-

radan birinchisining darchasiga ro'para bo'lqanimizda ichkaridan qop-qora soqolmo'yabi bodrab chiqqan, o'zi to'ladan kelgan, bir ko'zi bilinar-bilinmas g'ilay bir kishi yugurib chiqdi va dadam bilan so'rashganidan keyin menga ham qo'l berdi, qo'llarimni mushukning qorniday yumshoq va issiq hovuchiga olib siltab qo'ydi. Uning menga qo'l berganidan allaqanday, xuddi bir gaz o'sganday bo'ldim, vaqtim chog' bo'lib ketdi. Shu choqqacha hech kim men bilan qo'l berib so'rashmagan edi. Muhammadjon qori shu ekan.

Maktab deganda mening ko'z oldimga machitning tashlandiq hujrasi, bo'yra, urushqoq jo'jaxo'rozday bo'yni qip-qizil va hoji do'ppi kiygan Valixon so'fi kelar, qulog'imga bolalarning chug'ur-chug'uri, «apalamza al» eshitilar edi. Muhammadjon qori Valixon so'figa sira o'xshamagani singari, bu maktab ham Valixon so'fining maktabiga butkul o'xshamas, bolalar pastbaland qoqilgan sakkiz qator taxta — partada jimjit kitob o'qib, xat yozib o'tirishar edi.

Boshqa narsa bo'lmagani uchun dadam biroz pulni dasturxon qilib kelgan ekan, domla olmadi, hatto xafa bo'ldi. Dadam ketdi. Domla meni gapga soldi. Men uning so'roqlariga javoban Valixon so'fida biroz o'qiganimni, dadam xat tanitganini, dadam o'qigan kitoblarning nomini aytib berdim. Domla nonxo'rak oldida meni bolalarga tanitdi: «Zehni o'tkir bola, maktab ko'rmasdan xat tanibdi, o'rtoq bo'linglar», de-

di. Bolalar menga havas bilan qarab-qarab chiqib ketishdi.

Domla meni to'xtatdi.

— Ertadan senga kitob, daftar, qalam beraman, o'qiysan, xat mashq qilasan, — dedi. — Tiling salgina chuchuk ekan, mayli, tutal aytib yursang burro bo'lib ketadi. Qani, ayt-chi: tutning tomirini turp tutib turipti, turpning tomirini tut tutib turipti!

Men bu tutalni dabdurustdan aytolmadim. Haqiqatan, tilim chuchuk, ko'p so'zlarga kelishmas, lekin buni o'zim emas, hatto ota-onam ham payqamagan yo e'tibor qilmagan ekan. Tutalni ertasiga domlaga sharros aytib berish uchun uyda xo'p mashq qildim. Ayam yangi maktabning birinchi sabog'idan xafa bo'ldi, lekin domla buni nima maqsadda o'rgatganini eshitib, uni xo'p duo qildi, ukam Umaraliga ham o'rgatdi. Ertalab qarasam, dadam ham tutal mashq qilib maxsisini kiyayotibdi.

Ertasiga tutalni tez-tez aytolmasam ham, har qalay, domlaga sharros aytib berdim va boshqa tutal o'rgandim: «Bir tokchada uch tokcha, uch tokchasi bir tokcha...»

Undan keyin «Ustodi avval» degan kitobdan o'qish va xat mashq qilish uchun saboq oldim. Dadam kitob o'qiganda satrlarga ko'z yogurtirib so'zlarning shakli yod bo'lib qolganday, bu so'zlarni ko'mir bilan devorlarga, eshiklarga yozib yurib xatga ham qo'lim kelib qolgan ekan. Ikki oy o'taro'tmas «Gulshani dilafgor», «Bolalar bog'-

chasi», «Ajoyibul maxluqot» singari kitob-larga, Abdulla Avloniy, Tavallo, So‘fizoda, Sidqiy, Zavqiyning «abyotlar»iga tishim o‘tadigan, Mahmudxo‘ja Behbudiyning in-sho kitobidan maktub, turli hujjatlar nus-xasini chiroyli qilib ko‘chiradigan bo‘ldim.

Peshqadam bolalardan Sotiboldi Fuzuliy, Hatam Xo‘jahofiz, Tursunqul Bedildan dars olar, domla bularga yangi dars berganda meni chaqirib yoniga o‘tqizar edi.

Domlamizning aytishiga qaraganda, biz olti bola kuzdan boshlab faroizm va xarita o‘qishimiz kerak edi, biroq bu ilmlar bizga nasib bo‘lmadi.

Machitning qator uch hujrasidan biri maktab, ikkinchisida domlamiz o‘tirar edi, uchinchisiga Buxoroda tahsil ko‘rgan aka-uka Qutbiddin va Husniddin degan mulla-vachchalar ko‘chib kelishdi. Bular Bo‘rmang‘it mahallasidan marhum Sayfiddin hojining o‘g‘illari bo‘lib, avval Qo‘qondagi Buzrukxo‘ja madrasasida, undan keyin bir-oz vaqt Buxoroda tahsil ko‘rgan, zamona notinch bo‘lgandan keyin o‘qishni tashlab kelishgan ekan. Aka-uka ikkovi ham nov-cha, ozg‘in, soqol-mo‘yabi sabza urgan; ikkovining ham egnida bo‘z xalta ko‘ylak, alak avra to‘n, boshida anjir nusxa kichki-na sella; ikkovi ham mayin tovush bilan ilo-ji boricha qiroat-tilovat maqomida so‘zlar, machitni «masjid», supurgini «sufurgi», hamma bolani «valad»<sup>1</sup> der edi. Bo‘rmang‘itdagi otasidan qolgan o‘z hovlisida

<sup>1</sup> Valad (arabcha) — bola.

turmay machitning hujrasiga suqlishdan ikkovining muddaosi machitga o'rnashib olish — Qutbiddin domlamizdan so'filikni, Husniddin maktabni tortib olmoqchi ekan. Biz buni aka-ukaning domlamiz haqida orqavarotdan aytgan gaplari, har narsadan bir ishkal topmoqchi bo'lib qilgan g'anilik kirdikorlaridan bilar va o'zaro so'zlar shar edik. Bir kuni, domla peshinga azon aytganida, Qutbiddin machitning jilovxonasida o'tirgan bir-ikkita mo'ysafidga soatini ko'rsatib: «Azonni yarim soat oldin aytdi», deb kulibdi; Husniddin Haydar degan bolaning dadasiga: «Suv olgani hovuzga chiqqan xotinlarga so'fi qaraydi», debdi; Qutbiddin bir-ikkita boladan: «Domlalaring namozlik o'rgatadimi?» deb so'rabdi. Shundan keyin domla azon mahalida Qutbiddindan soat so'raydigan, tahorat olgani machitning orqasidagi hovuz bo'yiga chiqqanida boshiga ro'mol yopinadigan, har kuni darsdan keyin bizni chug'urlatib namozlik o'rgatadigan bo'ldi. Biroq g'iybat, fitna-fasodlarga domlaning e'tibor qilmasligi ham aka-ukaning jig'ibiyronini chiqarar edi, e'tibor qilishi ham.

Bir kuni tush paytida maktabning eshigi oldida Qutbiddinning shovqini, domlamizning bosinqi tovushi eshitildi. Men darcha oldida o'tirar edim, qaradim.

— Kekirdakka zo'r bermasinlar, — dedi domla qattiq shivirlab, — xudoyi taolo odam bolasiga zabon ham bergen!

Qutbiddin uzun yengini tirsagiga surib, domлага qo'lini paxsa qildi:

— O‘z qishlog‘imizda masjid, maktab turganda biz qayoqqa boramiz? Biz chek-kan riyozatning qadr-qiymati bo‘lmasa ham Buxoroyi sharifning qadr-qiymati bordir? Masjidning eshigi oldida hamisha bitta-ikkita ot bog‘loqlik turadi, binobarin, sizga xat, ariza va boshqa balo-battarlar yozdir-gani uzoq joylardan ham odam kelib turadi, shundan keladigan daromad kifoya emas-mi?

Domla bosh chayqab kului:

— Men bu yerga so‘filik qilib, maktab tutib non topgani kelgan emasman, padari buzrukvorim o‘zlariga to‘q kishi. Men qishloqqa ilm-ma’rifat urug‘ini sochgani kelganman.

Qutbiddin zaharxanda qildi:

— Jadidlik urug‘ini sochgani kelgan-man, deng! Hammani to‘rtinchchi qilaman, deng!

— Jaholat! Jadidga nima qipti? Jadid — yangi, usuli jadid — yangi usul, degan gap, jadidlik kufrmi?

Qutbiddin uning so‘ziga qulq solmadi:

— Sizning jadidligingiz, sala-yu kalla-ngiz, butun ilmingiz Buxoroyi sharifning bir dona g‘ishtiga arzirmikan?

Domla maktabga tomon ko‘z tashladi. Uning xiyolgina g‘ilay ko‘zi xijolatdanmi yo g‘azabdanmi butkul g‘ilay bo‘lib ketdi, lekin tovushi o‘zgarmadi:

— Albatta, Buxoroyi sharifning har bir g‘ishti ilm, har bir toshi hikmat, lekin xazinaga kirgan mushuk zarga qaramaydi, sichqon ovlaydi!

Domla shunday dedi-yu, maktabga kirdiketdi. Qutbiddin uning ketidan ko‘zlarini o‘ynatib: «Alfozi qabeha»<sup>1</sup> deganicha qolaverdi.

Oradan uch-to‘rt kun o‘tib maktabga beqasam to‘n ustidan uch-to‘rtta shohi belbog‘ bog‘lagan, yelkalariga o‘q osgan novcha bir kishi kirib keldi. Domla uni darrov hujrasiga olib kirdi. Bu odam qo‘rboshining ponsodi ekan. Anchadan keyin domla rang-quti o‘chib ponsod bilan chiqdi. Ponsod uning ko‘z oldida bizga partalarni buzdirdi, taxtalarini machitning sahniga uydirib, o‘z qo‘li bilan o‘t qo‘ydi.

Ponsod ketdi.

Shu kuni peshin namoziga azonni Qutbiddin aytdi.

Peshindan keyin domla hujrani bo‘shatdi. Biz uning kitob, ko‘rpa-yostig‘i va boshqa narsalarini machitning orqasidagi tor ko‘chada turadigan bir odamning qaznog‘iga tashib berdik.

Men voqeani ota-onamga aytdim, bu kunlarda ukam Umarali og‘ir betob edi, hech birining qulog‘iga gap kirmadi.

## BIR BOSHGA IKKI O‘LIM

Ukam Umaralining ahvoli kundan kun og‘irlasha boshladи. Dadam uning kasalini «ko‘z»dan ko‘rar edi.

Umarali juda bo‘liq, sho‘x, tili nihoyatda biyron bola edi. Dadam har kuni ishga ketishda ham, ishdan qaytib ham uni qo‘li-

<sup>1</sup> Alfozi qabeha — qabih so‘zlar.

ga olar, suyar, chug‘urlatar, gaplariga, qiliqlariga zavq qilib kular edi. Ayam uni «Suq ko‘z»dan asrab, to‘ni, hatto ko‘ylaklariga ham ko‘ztumor, ko‘zmunchoq taqqan, har kuni erta-yu kech unga isiriq solar edi.

O‘sha mash’um shanba kuni ertalab dadam bomdod namozidan chiqib do‘konga tomon burilganida qarasa, Umarali eshigimiz oldidagi qumtepada o‘zidan ikki yosh chamasi katta bola bilan olishayotgan ekan, bolani yiqitibdi, qumga bosib ustiga minib olibdi. Machitdan chiqqan boshqa namozxonlar ham buni kuzatib turishgan ekan, hammasi yoqasini ushlabdi. Shunda dadam ko‘z balosidan qo‘rqib ichida «o‘h» deb qo‘yibdi.

Umarali o‘sha kuni kechqurun isitmaldi, ertasiga kuni bo‘yi ko‘zini ochmasdan isitmada yonib yotdi; uchinchi kuni betoqat bo‘lib, inqillab o‘zini u yoqqa-bu yoqqa tashladi; ba’zan qizargan ko‘zlarini katta ochib, goh dadamga, goh ayamga javdirab qarardi.

Farzand dog‘ida kuya-kuya jizg‘anak bo‘lib qolgan va hozir Umaralining har bir inqillashi yuragiga cho‘g‘day tegayotgan ayam, nazarimda, tin olgani ham qo‘rqrar, harakatlari, gaplaridan savdoysi odamga o‘xshar edi. Dadam unga tasalli-taskin berish uchun o‘zini harchand og‘ir tutishga urinsa ham o‘tirar-turarini bilmas, Umaraliga dam-badam isiriq solar, najot izlaqanday hadeb ko‘chaga chiqar, ko‘chadan har safar bir ilinj bilan qaytar edi.

Sallasi kattakon bir domla kelib Umaraliga uzoq dam soldi, keyin dadamga yuzlanib: «Azizlarga bir jondor ko'taring», dedi. Dadam xuddi «azizlar mana buni olsin-u o'g'limni bersin» deganday og'ildan darrov buzog'imizni yetaklab chiqdi va uni Shohimardonga atab, domladan fotiha oldi.

Ertasiga bir xotin kelib Umaralini childirma bilan «ko'chirdi».

Umarali kechasi-yu kunduzi isitmada yonib inqillar, ba'zan jindakkina mizg'i-ganday bo'lsa yana ko'zlarini katta ochib, jonini qo'ygani joy topolmay o'zini goh dadamning, goh ayamning quchog'iga otar edi.

Tabib keldi, ukamning tomirini ushlab ko'rди-yu, kabob buyurdi. Kulala butun qishloqni qidirib dorilikka besh paysa<sup>1</sup> go'sht topib keldi. Dadam ikki to'g'ram go'shtni otashkurakda cho'g'ga tutib kabob qildi, Umaralini quchog'iga olib, kabobning selini uning og'ziga tomizdi. Qisqa-qisqa inqillab turgan bola birdan jim bo'lidi. Men suyunib ketdim. Biroq dadam, yelkalari silkindi-yu, peshanasiga ikki-uch shappalab ho'ngrab yubordi. Ayam nima hodisa ro'y berganini darrov uqmadi shekilli, ukamni uning quchog'idan yulib oldi va bir necha vaqt dan keyin dod soldi. Men ayvonning ustunini quchoqlaganimcha qotib qoldim.

Dadam peshanasiga shaq-shaq urib tovush chiqarmay to'lg'anar, Shohimar-

<sup>1</sup> Paysa — taxminan yigirma gramm.

don, hamma aziz-avliyolarni og'izga olib bo'lmaydigan so'zlar bilan so'kar edi.

Qo'ni-qo'shni kirdi. Bukchayib qolgan bir kampir hanuz aziz-avliyolarni changitib so'kayotgan dadamni bosmoqchi bo'ldi.

— Hay-hay, bolam, har ish xudodan-a, kofir bo'ladi kishi!..

Dadam telba bir ahvolda hamla qilib tokchada turgan Qur'onne oldi-yu, quloch-kash qilib yerga urdi.

— Mana kofir! — dedi va bunga qanoat qilmay, yerda yotgan Qur'onne tepib yubordi. — Mana kofir!..

Qur'onning chipor muqovasi bir tomon-ga, o'zi boshqa tomonga uchib ketdi. Kampir dodlab o'zini Qur'onning ustiga tashladi.

Dadam ayvonning ustuniga sanchib qo'yilgan pichoqni olib, yugurganicha og'il-ga kirdi, buzoqni yetaklab chiqdi-da, ikki oyog'idan ko'tarib yerga urdi va bo'yniga pichoq tortib yubordi.

— Mana kofir! Mana kofir!.. Go'shtini it-larga beraman!

So'yilgan buzoq jonholatda o'rnidan turdi, boshi bir tomonga qiyshayganicha borib devorga urildi va yiqilib tipirlay boshladni. Yer, devor, dadamning usti boshi qonga belandi.

Birpasda hovli erkak-ayol, bola-chaqaga to'ldi. Erkaklar hamon Qur'onne, xudoni changitib so'kayotgan va buzoqni tilka-pora qilib itga tashlamoqchi bo'lgan dadamni ushlab bir chekkaga o'tqazishdi. Ayollar hushdan ketib qolgan ayamning bag'ridan

murdani olib uyga kirishdi. Kimdir menga suv ichirdi...

Umaralini namozgarga yaqin zambilda olib ketishdi. Men qisqa-qisqa nafas olib hushdan ketib yotgan ayamning yonidan jilmadim. Xotinlar ovoz solishdi.

Ayam ertasiga hushiga keldi, yig'i boshladi.

Dadam dam-badam ichidan xuruj qilib kelayotgan yig'ini yutib, ayamga tasalli berdi, taqdiri azal, odamning umri, bir tomchi kabobning seli Umaralining oxirgi rizqi ekani va yana allanimalar haqida gapirdi.

Oradan bir hafta o'tib men domlamiz va maktabdan xabar olgani bordim. Maktab machitning orqasidagi tor ko'chaga, birovning otxonasiga ko'chibdi. Maktabda endi faqat haftiyak, Qur'on o'qilar, bolalar ni domla har kuni peshin namozini o'qigani machitga olib chiqar ekan.

Domla bolalar ni uradigan odat chiqardi, bir kuni Qur'on o'qiyotib bir so'zga tilim kelishmagani uchun bir shapati tushirdi. Alamid dan o'sha so'zni chimchilagan edim, Qur'onning varag'i teshilib ketdi. Domla buni payqab qoldi yana bir shapati yedim.

Sovuq tushguncha tashqarida, sovuq tushgandan keyin og'ilda to'ngak yoqib uning atrofiga tizilishib o'qidik.

Men qishi bilan Qur'oni «Taborak» gacha yod oldim. Hammamizni domla mumkin qadar qattiqroq shovqin solib o'qishga majbur qilar edi.

Bahor kechalarining birida dadam arava olib kelib vahima qildi:

— Ergash qo‘rboshi hukumatga «uru-shadigan joyingni ko‘rsat» degan ekan, hukumat «men sen bilan Oqqo‘rg‘onda urushaman» debdi. Erta-indin Oqqo‘rg‘onda urush boshlanar emish. Urush o‘tguncha Qo‘qonga borib turmasak, oyoqosti bo‘lamiz. Qani turinglar, vaqtida qochib qolaylik, — dedi.

Ayam yig‘i boshladи.

— Voy, men Umaralining hayitini o‘tkazmasdan qayoqqa boraman! Qachongacha men bolalarimning go‘rini g‘arib qilaman! Xudoyo temirchilik hunar bo‘lmay o‘lsin!

Mening ham ko‘nglim buzilib ketdi, yig‘ladim, nazarimda, biz hozir shaharga jo‘nasak, Umarali go‘ridan chiqib, orqamizdan qarab qoladiganday bo‘ldi. Kulala ham yig‘lab yubordi.

Dadam hammamizni yupatdi:

— Ergash nima o‘zi, Sibirdan qochgan bitta o‘g‘ri-da! To‘p-to‘pxonasi bo‘lmasa, xazinasi bo‘lmasa, hukumat bilan qancha urushadi; bir cho‘qishda qochadi, qaytib kelamiz... Urush bo‘lgan joyda talon ham bo‘ladi, ehtiyotdan «Zinger»ni olib ketamiz.

Uyda «Zinger»dan boshqa pulga arziyidigan narsa bo‘limgani uchun quruq bo‘yimiz aravaga chiqdik. Ayam aravada «Zinger»ni paranjisi ostiga olib o‘tirdi.

Bu shoshilinch ko‘chishning asl sababi Qo‘qonga borganimizda ma’lum bo‘ldi: Oqqo‘rg‘onda urush-purush yo‘q. Ergash qo‘rboshi o‘z qishlog‘i Bachqirda o‘rda solayotgan ekan, dadam shu o‘rdada taqachi-

lik qilishi va yarog‘-aslaha ustaxonasida ishlashi kerak edi. Ergashning bir ponsodi shu haqda Ergash nomidan dadamga gapirib, Bachqirga ko‘chgani ikki kun muhlat beribdi, chorshanba kuni ertalab arava yuboradigan bo‘libdi.

Oqqo‘rg‘onnig suvi minba’d bizga harom bo‘lganini eshitib ayam dod-faryod ko‘tar-di, o‘zini urdi, sochini yuldi: nazarida Umarali hayit tongida go‘ridan turib mung‘ayib shahar yo‘liga nigoron bo‘lishi unga yana bir farzand dog‘iday va bolasi-ning bir boshiga kelgan ikkinchi o‘limday bo‘ldi.

Ro‘zg‘orimiz, do‘konimizning asbob-uskunasi Oqqo‘rg‘onda qolib ketdi.

## QO‘QON XAROBALARI ORASIDA

Qo‘qonga nonushta mahalida kirib keldik. Shaharga kirishimiz bilan ayam yana yig‘i boshladi — amakimning uyiga tushishimizga uning sira-sira xohishi yo‘q edi; «Sen ham ayt, yig‘la» deb meni turt-di, biqinimni chimchilab oldi. Men yig‘la-masdanoq dadam ko‘ndi. Biz Ko‘mir bo-zoridagi kichik ammamning uyiga tushadi-gan bo‘ldik.

Degrezlikdan Ko‘mir bozorigacha xarobalar orasidan o‘tib bordik. Yo‘l bo‘yidagi uylar, do‘konlar kuygan, yemirilgan Katta Chorsu atrofidagi do‘konlar, timlardan nom-nishon yo‘q. Omon qolgan masjid jome oldidagi va ro‘parasidagi xarobalar orasida odamlar savdo-sotiq bilan mashg‘ul: birov-

ning yelkasida eski kiyim-kechak, birov yerga idish-tovoq, temir-tersak, birov rang-barang ko'rpa yoyib, birov chala kuygan taxta, yog'och uyib o'tiribdi. Gadoy ko'p...

Ayam ammamning uyiga tushgani rozi bo'ldi-yu, lekin yo'l bo'yi yosh boladay g'ingshidi: «Usta Mo'min o'zi ayolmand odam, shunday ochlik zamonda birovning noniga sherik bo'lish insofdanmi? Ro'zg'or yo'q, do'kon yo'q, ish yo'q...» Dadam qo'li-da hunari borligini, hunarli odam hech qachon och qolmasligini aytib unga tasalli bergen bo'ldi.

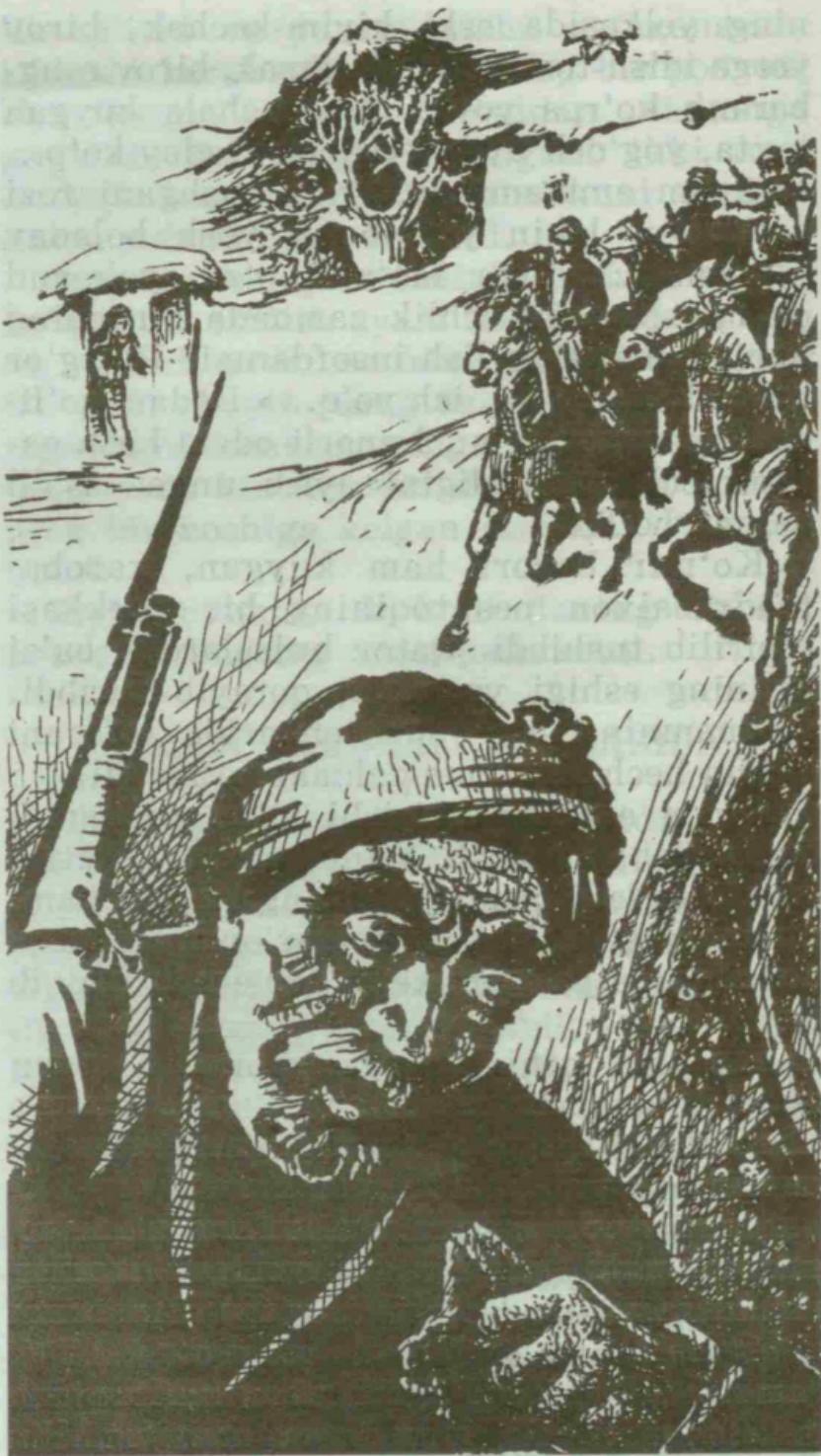
Ko'mir bozori ham kuygan, xaroba, Madrasaixon peshtoqining bir chekkasi o'pirilib tushibdi. Qator hujralardan ba'zi birining eshigi yo'q, qop-qorayib turibdi. Ammamning uyi juda ichkarida bo'lgani uchun hech bir ziyon-zahmat yetmabdi.

Ayam eshikdan kirishi bilan ammamni quchoqlab, Umarali haqida dard-hasratini aytib yig'ladi. Ammam, uning qizlari, ham-mamiz yig'ladik. Dadam Qur'on o'qib ham-mani yupatgandan keyin ko'chaga chiqib ketdi.

Ammam otning suyagidan bir qozon sho'rva qaynatdi.

— Ilgari bilmas ekanmiz, otning suyagidan ham yaxshi sho'rva bo'lar ekan, — dedi. — Hukumat birlashingiz degan, birlashgan odamlarga non-knishka beradi. Biz birlashganlardan, har kuni goh bitta, goh chorakam bitta gardish bo'lka olamiz.

Sho'rva suzildi. Ammam chorakta qattiq gardish bo'lkani tesha bilan ushatib yarmi-



ni dasturxonga qo'ydi. Sho'rvani ichdik. Boshqalarni bilmayman-u, suyak sho'rva Kulala ikkovimizga zo'rlik qildi...

Ovqatdan keyin ayam bilan ammam boyagi qolgan nonni olib kampirni ko'rgani amakimnikiga ketishdi. Ammamning katta qizi O'lmasoy boshiga to'ncha yopinib ikki singlisi va Kulala ikkovimizni tomosha qildirgani ko'chaga olib chiqdi. Boytako'prik, G'ishtko'prikka bordik, undan nari o'tgani qo'rqdik: hammayoq chordevor, xaroba, O'lmasoyning aytishiga qaraganda, chekka mahallalarni tez-tez boshmachi bosib turar, zavod gudok bersa qochib ketar ekan.

Qaytdik. O'lmasoy bizni Madrasai to'nqatorga boshlab kirdi. Bu yerda ochlarga ovqat ulashilar ekan. Madrasaning hovlisi liq to'la qari-qartang, juldur kiygan va bo'yni ipday bolalar. Hammaning qo'lida sopol, zarang, tunuka kosa... Ammamning qizlari har kuni shu mahalda kelib ovqat yeb ketishar ekan. O'lmasoy qayoqdandir sopol tog'oracha topib keldi. Hovlining bir chekkasiga qurilgan doshqozondan odamlarning kosasiga bir cho'michdan ovqat suzib berayotgan badjahl chol bizni sanab, tog'orachaga besh cho'mich atala quyib berdi. Biz navbatma-navbat tog'orachani ko'tarib atalani ichdik.

Uyga qaytdik. Ayam bilan ammam kelishgan ekan. Ayamning ko'zлari qizargan, qovoqlari shishgan edi. Buning sababi dadam kelganda ma'lum bo'ldi: kampir Umarali to'g'risida ko'ngil so'rash, ayam-

ning ko'nglini ko'tarish o'rniga: «Do'xtirxonada tug'ilgan bola nima bo'lar edi!» debdi.

Kechqurun usta Mo'min keldi. Dadam u bilan kunduzi ko'rishgan, ahvolimizni aytgan ekan. Uzoq maslahat qilishdi. Ammam tushunmasdan-bilmasdan «biz birlashgallardan» deb yurgan ekan, aslida eri usta Mo'min «birlashgan» emas, kasabalar ittifoqiga a'zo bo'lib kirgan ekan. Usta Mo'min dadamga ittifoqqa kirishni maslahat berdi. Biroq bir narsa tishga tegib qoldi: ittifoqqa kirgan temirchilarining hammasi o'z do'konida va o'zining asbob-uskunasi bilan ishlar, hukumat ularga temir, ko'mir berar, temirchi yasagan narsasini hukumatga topshirib, oylik, non-knishka va oyo-da uch gazdan chit olar ekan. Dadamning na do'konida bor, na asbob-uskunasi, manman degan usta bo'la turib birovga bosqonchilik qilishni istamas edi. Bunday taklifni qilgani, chamasi, usta Mo'minning ham og'zi bormadi.

Usta Mo'minning o'zi besh jon, biz to'rt jon. Bularning noniga sherik bo'lishimiz na ammamga, na uning eriga hech qanchalik malol kelmasa ham, «mehmonning izzati uch kun», dadam diqqat, ertalab chiqib ketganicha kechqurun kelardi. Ayam uni zixnar, «hech bo'lmasa Kulalani bir ishga joylab qo'ying» der edi. Kulala usta Mo'minga qarashsa ham non-knishkasi yo'q, nazarimda, dadam uni ro'para kelgan ishga joylab, shunday yaxshi shogirdni qo'ldan chiqargani ko'ngli bo'lmas edi.

Oradan besh-ohti kun o'tganda Kula-

laning akasi Dodarxo'ja keldi. Dodarxo'ja Qudashdan quvilganidan keyin Qo'qonga kelib birmuncha vaqt hammollik qilibdi; avval To'xlimerganda, undan keyin Ganjiravonda birovrlarning juvozini haydabdi, yog'ini sotibdi; urush o'tib shahar tinchigan va Ganjiravon notinch bo'lgandan keyin Kulalani qidirib Qo'qonga kelibdi, Buvaydiga boribdi, bizdan darak topolmay yana Qo'qonga kelibdi; shundan beri meshkobchilik qilib yurgan ekan, endi Kulalani topib o'z yurti Qorateginga ketmoqchi ekanini aytdi. U: «Bitsin boylar, bitsin zolimlar!» degan gapdan og'zi qulog'ida, hay-hay qilinmasa, Qorateginga jo'nash oldida Qudashga borib Roziq vofurush va amin bilan «ikki og'iz gaplashib» kelishdan ham toymas edi.

Dadam o'ylab-netib o'tirmasdan Yaypan-dan orttirgan «Zinger»ni sotib, pulining yarmini Kulalaga tutqizdi; usta Mo'min usta Homidjon, usta Aroqul, amakim va boshqa ustalarning biridan ombur, biridan mixsandon, biridan xoyis, bolg'a, bosqon, «musulmon dam» olib, usta Kulalaning to'rt ishkalini but qildi va «hasti Dovud madad qilsin», deb fotiha berdi. Aka-uka o'zida yo'q xursand edi. Qorateginliklar Farg'onaga kelishda ham, Qorateginga ketishda ham har qancha yuk bo'lsa or-qalab O'ratega orqali dovon osha piyoda yurishar ekan, ikkovi erta saharda yo'lga chiqadigan bo'ldi. Usta Mo'min «hech bo'lmasa Xovosgacha poyezdda borishsin», deb idorasidan qog'oz keltirib berdi,

poyezdga qog‘ozsiz chiqarilmas ekan. Ertasiga bularni usta Mo‘min bilan dadam stansiyaga kuzatib chiqdi. Men ham bordim. Stansiyada uzoq qolib ketdik, nihoyat, usta Mo‘min unga-bunga uchrab patta oldi. Ikkovi umrida poyezdga tushmagan ekan, shoshib-hovliqib, qizil vagonga chiqdi. Poyezd jilganda Kulala menga qarab ko‘ziga yosh oldi. Men ham yig‘lab yubordim.

Oradan uch-to‘rt kun o‘tgach, dadam Qipchoqariqdan hovli topib keldi. Ammam ko‘rpa-yostiq, amakim qozon-tovoq, boshqa tanish-bilishlar choynak-piyola deganday, har kim baholi qudrat qarashib, o‘sha hovliga ko‘chdik. Hovli amakimning hovlisiga yaqin Muhammadrajab degan bazzozning mehmonxonasi ekan. U bitta bo‘lsa ham, ilgari o‘ris o‘tirgan, osti taxta pol, usti lampa, oppoq va ozoda edi.

Dadam har kuni azonda chiqib ketar, peshinda bizga g‘isht bo‘lka, katelokda yaxshi-yaxshi ovqatlar keltirib berar, yana ketib shomga yaqin kelar edi. Mening qiladigan ishim, boradigan yerim yo‘q. G‘afforjonne uncha xushlamasam ham o‘shanga ishqalanadigan bo‘ldim, birmuncha vaqt birga o‘ynab yurganimizdan keyin ikki hodisa sabab bo‘ldi-yu, undan uzil-kesil ko‘nglim qoldi.

Bir kuni G‘afforjon meni stansiya yo‘lidagi bir xarobaga boshlab bordi. Urushdan oldin bu yerda har xil do‘konlar, lavkalar bo‘lgan ekan. G‘afforjon bir tepalikni ko‘rsatib, shu yerda bo‘r borligini aytди. Qarasam, haqiqatan, tepalikning bir tomonini

qazib odamlar bo‘r olganligi ko‘rinib turibdi. Ikkovimiz o‘scha yerni qazidik. Mushtday, yong‘oqday ancha bo‘r qazib olganimizda tepamizda bo‘qoqli, qora shim, ityoqa kalta ko‘ylak, qora va yaltiroq soyavoni siniq shapka kiygan, yoniga to‘pponcha osgan novcha bir kishi paydo bo‘ldi. Men, «bu odam hozir bizni urishib beradi», degan xayolda etagimdagи bo‘rni tashlagan edim, G‘afforjon «qizil soqchi» dedi-yu, ishini qilaverdi. Qizil soqchi chuqurning bo‘yiga o‘tirdi, bizni gapga soldi, ota-onamizni, mahallamizni so‘radi. G‘afforjon qipchoqariqlik usta Abdurahmon temirchining o‘g‘li ekanini aytdi. Men dadamning nomini aytdim, lekin nima ish qilishini aytolmadim. Soqchi meni chuqurdan tortib oldi, yoniga o‘tqazdi va gapga soldi.

— Nega dadang kiyim-bosh qilib bermaydi? — dedi.

Men G‘afforjonga qaraganda juldur kiyimda ekanimni endi payqadim.

— Dadamning puli yo‘q, — dedim.

Soqchi ota-onam borligiga ishonmadi shekilli, gapni aylantiraverdi. Men ota-onam borligiga G‘afforjонни guvoh qilmоqchi bo‘lib orqamga qarasam, G‘afforjon ketib qolibdi.

— Men seni hozir bir yaxshi joyga olib boraman, — dedi qizil soqchi, — to‘ygu-ningcha ovqat yeysan, kiyim-bosh qilib berishadi, o‘qiysan...

Men yig‘ladim.

— Bormayman, o‘qimayman, o‘zim o‘qiganman! — dedim.

Soqchi u desam — bu dedi, bu desam — u dedi, qo'ymadi: qochmoqchi bo'lgan edim, yo'limni to'sib bilagimdan mahkam ushlab oldi. Uning qo'lidan qochib qutulishimga ko'zim yetmay, yig'lab, yolvorib ketaverdim.

Xaroba, ba'zan obod ko'chalardan uzoq yurib, atrofi yog'och panjarali kattakon bir hovli oldida to'xtadik. Hovlining ko'cha eshigi oldida men tengi ikki bola bir qu-lochdan keladigan tayoqni yelkasiga qo'yib g'oz turar edi. Bularni ko'rib, «shu eshik-dan kirsam qaytib chiqmas ekanman-da», degan xayolda yuragim orqamga urib ketdi.

Hovli g'ij-bij bola, shovqin. Ichkariga kirdik. Qizil soqchi meni baland imoratning zinasida yig'lab o'tirgan bir bolani yu-patayotgan no'g'oy xotinga topshirib chiqib ketdi. Bola nuql:

— Men ochlar mактабида о'qимайман,— deb yig'lar edi.

No'g'oy xotin uning boshini silar ekan:

— Kim aytdi senga ochlar maktabi deb, ochlar maktabi emas, dorilshafaqa! — dedi.

Baribir «dorilshafaqa» degan so'z unga tasalli bermadi. Men ham yig'ladim.

Qorong'i tushgandan keyin panjaradan oshib qochib ketdim.

Uyda rosa xavotir bo'lishgan ekan, lekin meni hech kim urishmadi, voqeani eshitib kulishdi.

Shundan keyin G'afforjon bilan bir haf-tacha ko'rishmadim, ko'rishgim ham kel-madi. Katta ko'chadan Mamajon degan boshqa o'rtoq topib oldim. Uning dadasi

Qulmat qizil soqchi bo‘lib, dadam bilan tаниш екан.

Mamajon bir kuni meni G‘ishtlik machitdagi patir-puturga<sup>1</sup> boshlab bordi. Bu yerda jo‘xori berar екан. Patir-puturda bizning mahalladan uch-to‘rt bola, bularning ichida G‘afforjon ham bor edi. Bular jo‘xori olgandan keyin hammamiz qaytdik. Mamajon yo‘lda qoldi. Nima bo‘ldi-yu, G‘afforjon xotin olganidan gap ochildi. Bolalar bunga ishonishmas, «Xotinni qanaqa boqadi», deb kulishar edi. G‘afforjon: «Xotin olganman, xotinim bor», deb turib oldi. Bolalardan biri hasad qilganday:

— Xotin olgani bilan o‘zi oliptimi, dadasi olib bergen, — dedi.

— Xotinni hammaga ham dadasi olib beradi-da! — dedi G‘afforjon.

Bolalardan yana biri:

— Xotin o‘z-o‘zingnikimi, nima qilsang qilaverasanmi, ura olasanmi? — dedi.

G‘afforjon kerildi.

— Uraman! O‘ldirib qo‘yaman!

Bolalar ishonmagan bo‘lib uni gjigjlashdi. G‘afforjon hozir borib xotinini uradigan bo‘ldi. Hammamiz uning ketidan bordik, birov ro‘paradagi tomga, birov devor-ga, birov tolning kallagiga chiqdi. Men ko‘cha eshigining tirqishidan qarab turdim. Abdurazzoq yamoqchining katta qizi Omina hovlining o‘rtasida bosh yuvmoqda, sochiga qatiq surkab shox qilib qo‘ygan, kattakon qora qumg‘ondan tog‘arachaga suv quymoqda edi. G‘afforjon to‘g‘ri bo-

<sup>1</sup> Kooperativ.

rib uning kallasiga qo'yib-qo'yib yubordi. Omina biron gunoh qilgan bo'lsa-yu, G'afforjonning urishini bilsa, ehtimol, boshini ushlar yo qochar edi, boshiga to'satdan shapaloq tushgani uchun qo'rqb ketdi-yu, tura solib G'afforjonning yuziga chang soldi. G'afforjon tepmoqchi bo'lib oyog'ini ko'targan edi, Omina oyog'idan ushlab uloqtirib yubordi. G'afforjon chalqancha yiqildi va erkakligi tutib ketdi-yu, o'rniidan turib uning sochiga chang soldi. Bo'ldi urish, bo'ldi mushtlash... Biz qo'rqb tum-taraqay bo'ldik.

Men hovliga kelib, bo'lган voqeani ayamga aytib berdim. Ayam avval xo'p kuldil, keyin qovog'ini solib: «Bunaqa gaplarni gapirib yurma, uyat bo'ladi», dedi. Keyin bilishimcha, amakim o'sha Abdurazzoq yamoqchidan qolgan Nisobuvini xotin qilib olgan, uning katta qizi Ominani G'afforjonga fotiha qilib qo'ygan ekan.

G'afforjonning butun tentak-tantiqliklari, yoshiga nomunosib erka-injiqliklari, meni soqchining qo'liga tashlab qochib ketgani ham bir bo'ldi-yu, bu qilmishi ham bir bo'ldi. Shundan keyin G'afforjon mening uchun yetti pushti begona, so'zlari, kiyimboshi, hatto o'zi ham o'ziga yarashmaydigan bo'ldi qoldi.

Shu-shu bo'ldi-yu, G'afforjondan butkul ko'nglim qoldi. Bularning hovlisi ilgari ham ko'zimga kechasi yonidan o'tgani odam qo'rqaqidan bir xarobaday ko'rinar edi, bunga yana nimadir qo'shildi. Bu hovliga uzoqdan ko'zim tushsa ham odamlar-

ning yelkasida tebrangan Savrinisoning tobuti, qizining o'limini eshitib yig'laganni, darmoni yetmagan onasi, ko'rpa-yostiq ortib g'altak-arava surib ketayotgan Azim duduq, bo'yi bir qarich, soqoli uch qarich chol — G'afforjon ko'z oldimga kelar edi.

Ayni qovun pishig'i edi. Bir kuni dadam shom paytida ikkita qovun ko'tarib keldi. Uning boshida tepasi uchlik, peshonasiga qizil yulduz taqilgan, bolalar aytmoqchi, sentr shapka, egnida qora, kalta kiyim, oyog'ida kattakon etik. Men hayrat va quvonchdan qichqirib yuborayozdim. Ayam garang bo'lib qoldi, nafasi titrab, bir nimalar dedi. Dadam o'tirib qovunni so'ydi, karjlar ekan, kului.

— Har kuni yog'liq-yog'liq ovqat olib kelganimda hayron bo'l mading, bu ovqatlar qayoqdan kelayotibdi, deb bir og'iz so'ramading, endi shapkamga qarab hayron bo'lasanmi?

Ayam yig'ladi.

— Siz urushga ketib qolsangiz biz nima qilamiz?

— Men hech qayoqqa ketmayman, urush shu yerning o'zida, eshitmayapsanmi, shu o'n-o'n besh kun ichida bosmachi Xodabozorini bosdi. Baqachorsini bosdi. Degrezlikni bosdi... Juda nari borsak shu atrofdagi qishloqlarga chiqamiz. Qani endi Yampanga borsak, Qudashga borsak, Buvaydilarga borsak... Lekin Oqqo'rg'onga borsak seni ham olib boraman, Umarali bechora qur'on-sirab yotibdi, haligacha go'rining ustida birov g'ing degani yo'q...

Ayam yig‘idan to‘xtab uzoq o‘ylanib qoldi, yana o‘pkasi to‘ldi-yu, birdan turib paranjisini chimmatsiz yopindi-da, chiqdiketdi. Dadam «Qayoqqa?» deganicha qolaverdi. Men ayamning ketidan yugurdim. Ayam anhor bo‘yidan jadallaganicha borib amakimning hovlisiga kirib ketdi. Men ko‘prik boshida birpas turdim-u qaytib, dadamga aytdim. Anchadan keyin hovliq-qanicha amakim, uning ketidan ayam kirib keldi. Amakim eshikdan kira solib dadamni urisha ketdi.

— Esing bormi, o‘qqa uchsang nima qilasan! Tur, hozir borib shapkangni topshirib kel!

Dadam churq etmadi. Amakim so‘kina so‘kina chiqib ketdi. Dadam endi ayamni urishar deb o‘ylagan edim, yo‘q, urishmadi. Ayam unga mung‘ayib qarar, ko‘zlaridan duv-duv yosh oqar edi.

Allamahalda amakim usta Homidjoni boshlab keldi. Ikkovi dadamni o‘rtaga oldi. Dadam urush to‘g‘risida ayamga aytgan gaplarni aytgan edi, usta Homidjon tutaqib ketdi.

— Askar deganni urushga yubormay nima qiladi, so‘qimga boqadimi! Ashxobodga angliz kelgan, deydi, har kuni o‘sha yoqqa askar jo‘natayotibdi. Askarlar stansa yo‘lidan ashula aytib o‘tganini o‘z qulog‘im bilan eshitdim:

*Hech bo‘lurmi, hech bo‘lurmi,  
Sharq sizlarga hech qolurmi,  
Hoy ket, xoin anglizlar,  
Turkiston sizga qolurmi?..*

Bu gaplar ta'sir qildimi, yo qarshi so'z aytib ayamni yig'latgisi kelmadimi, har nechuk, dadam sukul qildi.

Oradan bir hafta o'tdi, ikki hafta o'tdi, dadam sentr shapkasini topshirmadi. Shundan keyin amakim ayam ikkovimizni olib O'rdaga boradigan, bizni yig'latib, komandirlardan dadamni so'rab oladigan bo'ldi. O'rda tagiga ikki marta bordik, biroq ikki marta ham O'rdaga qanday qilib kirishni, kirganda ham kimga yo'liqishni bilmay, soy bo'yida o'tirib-o'tirib qaytib keldik. Bu orada shaharning chekka mahallalarini necha-necha bosmachi bosdi, necha-necha otishmalar bo'ldi. Dadam, aftidan, bu otishmalarda qatnashsa ham bizga aytmas edi.

Bu orada konniy otryad<sup>1</sup>, yalangoyoq otryad deganlari chiqdi, nachaylik<sup>2</sup> va komandirlardan Sottixon, Hasan-Husan Ermatovlar, Sulton Abdurahmonov, bizning mahalladan taqachi Qo'zivoy Rahimov, Toshkentda komandirlikka o'qigan va Ashxobod urushiga borib kelgan Nishon Rizayev va boshqalar chiqib shaharda dong taratdi. Shundan keyin amakim xarxasha qilmay qo'ydi. Ayam ham ko'nikdi.

Kuzning boshida dadam meni O'rdaning ro'parasidagi soydan nari, Qalandarxonada ochilgan «Urfon» degan yangi maktabga berdi, ayamni yangi shahardagi «Mandalak» degan pilla zavodiga ishga joylab qo'ydi.

<sup>1</sup> Konniy otryad — otliqlar otryadi.

<sup>2</sup> Nachalnik.

Umri musofirchilikda va to‘rt devor orasida o‘tgan, ish deganda og‘ir temirchilknigina biladigan ayamga zavod ma’qul bo‘lib qoldi: «Nuqlul xotinlar ishlar ekan, ishi ham ishga o‘xshamaydi, o‘ynab-kulib ishlaydi kishi», der edi. Unga non-knishka, kerosin-knishka, baliq-knishka berishibdi.

Men «Urfon» maktabiga birinchi borgan kunim ko‘zimga juda issiq ko‘ringan Meliboy domla degan yigit hammamizni kattakon bir sinfga yig‘ib sharqiy degan ashula o‘rgatdi. Ashulani yozib oldik.

*Qalqing, ishchilar, oyoqqa,  
Biznikidir bu zamон,  
Yo‘q endi bizni ezuvchi,  
Zolimlarga hech оmon!*

Men bu yigitni keyinchalik tanidim: bir vaqtlar G‘afforjon o‘qigan Abduvahob domlaning maktabida ko‘rgan ekanman, Abduvahob domlaning suyukli shogirdi, naymanchalik qishloqi bola Meliboy ekan.

Bu mакtabda bir oycha o‘qidim, xolos. Bir kuni dars vaqtida Shayxulislom guzari tomonda qasir-qusur bo‘lib qoldi. O‘qish to‘xtadi. Bolalarga javob berildi. Domlalarimizning hammasi miltiq ko‘tarib, otishma bo‘layotgan tomonga chopishdi. Domlalarimizning hammasida miltiq bo‘lib, miltiqlar hayyati ta’limiyada<sup>1</sup> turar ekan.

Bu gapni ayamga aytmay qo‘ya qolsam ham bo‘lar ekan, dadam baloga qoldi. Ayam

<sup>1</sup>O‘qituvchilar xonasi.

yig'lab, o'zini urib dadamga dashnom berdi: «Bitta-yu bitta bolamni shunaqa notinch matabga berasizmi! Domlalarning hammasi askar ekan-ku! Bosmachi matabni bosganda nima bo'lardi!» dedi.

Dadam gap qaytarib o'tirmadi. Ikki kundan keyin meni «Istiqlol» degan matabga berdi. «Istiqlol» uyimizdan bir mahalla nari Baqaqurilloqda bo'lib, bir boyning butun mahallani enlab yotgan kattakon imoratida ekan. Bola ko'p, o'zimizning mahalladan qizil soqchi Qulmatning o'g'li — o'rtog'im Mamajon, Temirboy baqqolning o'g'li Po'latjon, Rasul maxsido'zning o'g'li Salimjon, Ro'zimat yog'chining o'g'li Husan, Xandon no'g'oyning o'g'li Hasan, G'afforjonlar ham bor ekan. Bu matabda domla ko'p, bularning ichida eng zo'ri Abduvahob domlada o'qigan, keyin o'zi matab tutgan Hakimjon domla ekan. Bu domla novcha, qo'ng'iz nusxa mo'yab qo'ygan, qop-qora sochini bir tomonga silliq qilib taragan, qirrali shim va qop-qora botinka kiygan kishi edi. Hakimjon domla matab mudiri, tabiiyot muallimi, o'rta yoshlardagi Po'latjon domla hisob, jug'rofiya, Abduvose Qayumiy hisob va sharqiy, Abdullajon Karimov badantarbiya, Nosir Zokirov ona tili, Karpova degan rus xotin rus tilidan dars berar, bulardan tashqari sentr shapka kiygan to'rtta tatar muallim bo'lib, bularning hammasi harbiy kiyimda edi.

Qish chiqdi deganda bir kuni matabga o'n-o'n beshta sallali qariyalar kelishdi.

Hakimjon domla bularni hujrasiga olib kirdi. Domla qariyalar bilan suhbatlashgandan keyin, ularni jo‘natib, bizning sinfga kirdi. Bir tatar muallimi bizga tabiiyotdan dars berib, havo borligini isbot qilmoqda edi. Hakimjon domla darsni to‘xtatib, qariyalar nima uchun kelganini gapirib berdi. Qariyalar: «Qur’ondan xat ko‘tarilayotibdi, maktabda Qur’on o‘qitsang o‘qitganing, bo‘lmasa bolalarimizni maktabdan chiqarib olamiz», deyishibdi. Domlaning aytishiga qaraganda, qariyalarni vahimaga solgan narsa Toshkentda qo‘zg‘algan «yangi imlo» masalasi ekan. Yangi imlo tarafдорлари о‘qish — savod chiqarishni osonlashtirish uchun eski imloda «mktb», «m’lm» shaklida yoziladigan so‘zlarni «maktab», «muallim» shaklida yozishni taklif qilishar ekan. Bu, albatta, qur’on xatiga hech to‘g‘ri kelmas edi. Hakimjon domla qayta-qayta tayinlab: «Ota-onalaringga borib aytinglar: birinchidan, bizning maktabda yangi imlo yo‘q; ikkinchidan, ertadan boshlab sizlarning sinflaringda haftasiga ikki marta Qur’on darsi bo‘ladi», debdi.

Maktabdan ketib qolgan bolalar bor ekan, shundan keyin hammasi qaytib keldi. Har shanba va seshanba kuni Qur’on o‘qiydigan bo‘ldik. Qur’oni muallimlarimizdan Nosir Zokiriy o‘qitar, shu bilan birga o‘qigan satrlarimizning ma’nosini ham aytib berar edi.

Men Oqqo‘rg‘onda Qur’oni «Taborak»-gacha yod olganimda uning har bir so‘zi, xususan, «sab’a samovotun tiboqo» degani etimni jimirlatib yuborgan edi, bu yerda

ko‘p suralarning ma’nosini, xususan «sab’ a samovotin tiboqo» degani «yetti qavat osmon» degani ekanini bilganimdan keyin kulgim qistadi, nazarimda, Qur’onning salobati yo‘oldi.

Bir kuni maktabga novcha, bo‘g‘ma to‘r ko‘ylak, shinel kiygan bir yigit keldi, darsdan keyin yuqori sinf talabalarini yig‘ib, «Ishtirokiyun yoshlar ittifoqi» to‘g‘risida gapirib berdi. Uning aytishiga qaraganda, «Ishtirokiyun yoshlar»ni Lenin «o‘g‘lim» der ekan. Yigit gapirib bo‘lgandan keyin varaq — anketa tarqatdi. Anketani to‘ldirib berdik. Yigit ketdi.

Oradan uch-to‘rt kun o‘tgandan keyin tatar muallimlarimizdan biri anketa to‘ldirganlarni eski shahardagi semon imoratga boshlab bordi. Ikki qavatlik, seroyna kulrang imorat kappon, rasta va boshqa imoratlarning xarobasi ustida qaqqayib turar edi.

Ikkinci qavatga chiqdik. Kattakon zalda biz tengi, bizdan kattaroq bolalar ko‘p ekan. Bir yigit o‘rtaga chiqib urush, bosmachilik, ochlik to‘g‘risida va’z aytdi; undan keyin bu yerga to‘plangan «Ishtirokiyun yoshlar»ning vazifasini uqtirib, hammaga oq tunuka quticha ulashdi va bilagimizga qizil bog‘ladi. Biz guzarlarga, bozorga borib, erta-indin bo‘ladigan Birinchi may bayrami kunlarida xalq orasiga kirib ochlarga «iona» to‘plashimiz kerak ekan.

Tarqaldik.

Men shaharni bilmaganim, hanuz kamgap bo‘lib, birovdan iona so‘rab olishimga

ko‘zim yetmagani uchun Mamajonga ergashdim. G‘izillaganimizcha Katta Chorsuga bordik. Bu yerda tiklangan, omonat qurilgan samovarlarda odam ko‘p ekan. Mamajon jomening oldidagi samovarga boshladi. «Iona» degan so‘z ikkovimizning ham esimizdan chiqib qolibdi, odamlarga quti tutganimizda nima deyishimizni bilmay bir-birimizga qaradik. Yo‘q, xayriyat, Mamajon gap topdi, qutini tutganida: «Ochlarga pul bering», dedi. Odamlar ikkovimizning ham qutimizga pul tashlashar edi. Bir davrada o‘tirgan sersoqol bir chol yonini kavlar ekan, kulib: «Ochlarga pul bering emas, ochlarga yordam qiling, denglar», dedi.

«Ochlarga yordam qiling» deb Chorsuni aylandik, undan nari o‘tgani qo‘rqidik — bosmachi bosib qolishi mumkin edi. Tarroqchilikka, G‘ishtko‘prikka, undan Yog‘bozoriga bordik. Kechga yaqin qutilamiz pulga to‘ldi, to‘lgan qutilarni semon imoratga topshirib, ertaga darsdan keyin yana yordam puli to‘plagani bo‘s sh quti oldik.

May bayramini xalq uch-to‘rt kun hayit qildi. Mamajon ikkovimiz bu kunlarda ikki-uch qutidan pul yig‘dik. Undan keyin faqat bozor kunlari, ba’zan kechalari tomoshaxonalarga kirib, pul yig‘adigan bo‘ldik.

Bir kuni Hakimjon domla ishtirokiyun yoshlardan olti bolani Yog‘bozoridagi dorilmualliminga yubordi. Men bu zo‘r maktabning maqtovini ko‘p eshitgan edim. Bu maktabning talabalari — o’spirin yigitlar

bo‘ysira<sup>1</sup> bo‘lib, sharqiy maqomiga gurs-gurs qadam tashlab o‘tganda ko‘chaning ikki yuzini odam tutib ketar edi.

*Biz ishchimiz, mehnatchimiz,  
Biz ham inson o‘g‘limiz;  
O‘ylashaylik, bizlar na deb  
Zolim boylar qulimiz?..*

Kattakon hovlining uzun ayvonida biz tengi va bizzdan kattaroq bolalar ko‘p ekan. Dorilmuallimining talabalaridan biri — novcha, sariqroq, ko‘zлari ko‘k Hojiqurban Qosimiш degan bir yigit ayvonning bir chekkasiga qo‘yilgan stolning orqasida o‘tirib, hammaga guvohnoma va har uch bolaga bittadan sopol hushtak ulashmoqda edi. Men, Mamajon, Sharifxon degan bola uchovimizga bitta hushtak tegdi.

Guvohnomani o‘qidim.

«Berildi ushbu guvohnomani Abdullo Qahhoriyga shul xususdakim, mazkur o‘rtog‘ini Xo‘qand eski shahar ishtirokiyun yoshlar ittifoqi mehnatkash yoshlarni ro‘yxatga olish uchun vakil qilingandir. Guvohnoma tubandagi muhr va imzolar bilan tasdiqlanadi. Rais. Sarkotib».

Guvohnoma va hushtaklarni olganimizdan keyin eski shahar ishtirokiyun yoshlar ittifoqidan kelgan yosh, mo‘yabi endi sabza urgan bir yigit bizga vazifalarimizni tushuntirib berdi. Har uch bola bir komanda bo‘lib, buning biri komandir bo‘lar ekan. Komanda mahallalarni kezib, hovlilarga

<sup>1</sup>Saf.

kirib qarol va xizmatkor bo'lib yurgan o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha hamma yoshlarni hamda ko'knorixona va takyalar ni ro'yxatga olishi, yosh qizlar erga berilayotganidan darak topsa, beto'xtov shtab ga ma'lum qilishi, komandaga birov qarshilik qilsa, komandir hushtak chalib qizil soqchini yordamga chaqirishi kerak ekan. Yosh qizlarni erga berish to'g'risida so'z ketganda darrov ko'z oldimiga Omina keldi, G'afforjoni yomon ko'rganim uchun bo'lsa kerak, shu yerdayoq voqeani aytib bergim keldi, biroq ota-onamdan istihola qilib, amakimdan qo'rqb, indamadim<sup>1</sup>.

Bilagimizda qizil, qo'limizda guvohnoma, hushtak — shaharda bizdan zo'r odam yo'q edi.

Biz mahalla kezgani juma kunlari chiqishimiz kerak edi. Boshqa komandalarni-ku bilmayman, qarol, xizmatkor, yosh qizlar masalasida ishimiz o'ngmadi — juma kuni bir nechta mahallani kezib Isfara guzardan bitta qarol topdik, xolos; erga beriladigan yosh qizlardan darak topmadik; lekin ko'knorxona-yu takyadan serob ekan —

---

<sup>1</sup> Xayriyat indamaganim, ko'nglimga kelgan gapni ayamga aytganimda, ayam: «Bizni amaking bilan yuzko'rmas qilmoq-chimiding!» deb urishib berdi. G'afforjon bilan Omina voqeasi dilimda qolib ketgan ekan, oradan olti-yetti yil o'tib, yozuvchilikka havas paydo qilganimda dastlab shuni qalamga oldim. «Yosh qizlar o'gay ota qo'lida» degan hikoya yozdim. Hikoya xotin-qizlar gazetasi «Yangi yo'l»da bosilib chiqdi. Ikki-uch yildan keyin shu haqda yana bir hikoya yozdim. Bu hikoya «Boshsiz odam» sarlavhasi bilan «Yer yuzi» jurnalida bosildi. Bu hikoyada G'afforjoni — Faxriddin, Ominani — Mehri deb atadim.

Jomening orqasi va katta Chorsu atrofidan beshta takya, to'rtta ko'knorxona topib xatga oldik.

Shu orada maktabimiz «Istiqbol» internatga aylandi. G'afforjon, Temirboy baq-qolning o'g'li Po'latjon, Oq domlaning o'g'li Obidjonlar internatga kirmay ketib qolishdi. Mamajon ham ko'rinxay qoldi. Men bu haqda ota-onamdan so'rashni ham lozim ko'rmay internatga yozildim. Ama-kim uyimizga kelib dadam bilan janjal-lashibdi: «Bitta-yu bitta o'g'lingni boqol-may hukumatga berdingmi!» debdi. Ayam amakimning tarafini olgan ekan, dadam: «Bolam hukumatga kerak bo'lsa internatda o'qimasa ham olib ketaveradi», deb ikkovi-ni yengibdi.

«Istiqbol»ning mudiri Hakimjon domlani inqilobiy qo'mita ishga olib qo'ydi. Internatga Hakimjon domlaning domlesi Abduvahob domla mudir bo'lib keldi. Bolalarga ko'k bo'zdan «forma» va qalpoq berishdi.

Abduvahob domla internatda qattiq inti-zom o'rnatdi: darvoza oldiga o'zimizdan navbatchi qo'yib, bolalarni hech qayoqqa chiqarmaydigan bo'ldi; biron gunoh qilgan bolalarga jazo berish uchun talabalardan «mufattish komissiyasi» tuzdi. Bolalar bir-birini sizlashi, muallimlarga murojaat qil-ganida avval chest berib «afandim» deyi-shi, ovqatxonaga bo'ysira bo'lib kirishi, ovqat vaqtida gapirmasligi, ovqatdan keyin biroz dam olgach, bo'sh vaqt ni dars tayyor-lab, sharqiy o'rganib, muallimlarning har

xil leksiyalarini eshitib o'tkazishi kerak edi. Iona yig'ish, mahallalarni kezib ro'y-xat qilish ishlari qolib ketdi. Bu haqda bizga hech kim hech narsa demay qo'ydi. Biz ishtirokiyun yoshlarning yig'ilishiga ham Abduvahob domla ijozat bersagina borar edik.

Bolalar intizomga o'rgangandan keyin ota-onasi bor bolalarga har payshanba kuni uyga borib yotib kelgani javob beriladigan bo'ldi.

Bir payshanba kuni hovliga borib, shodlik ustiga shodlik ustidan chiqdim. Ayam meni quchoqlab goh kulib, goh yig'lab xur-sandchilagini izhor qildi:

— Hukumat dadangni askarlikdan bo'shatib do'kon ochib berdi. Hozir hukumatga askardan ham ko'ra o'roq kerak ekan. Temir, ko'mirni ham o'zi berar ekan. Saydali degan yigitni bosqonchi qilib berdi. Ha, undan ham qizig'i: hukumat bizga, o'z-o'zimizga hovli berdi. Ro'zimat yog'ching kichik hovlisini berdi. Dadang oq qog'oz olib keldi. Ertaga ko'chamiz. Dadang Saydali bilan hozir shu hovlining u yoq-bu yog'ini tuzatyapti...

Haqiqatan ertasiga, juma kuni o'sha hovliga ko'chdik. Hovli Mirtohir mahallasi bilan Galaboqqollik o'rtasidagi ko'chaning boshida ekan. Bir chekkasidan zovur o'tadigan kichkina hovlicha, bir uy, ayvon, kattakon tol. Dadam ko'chimizni keltirib tashlaganidan keyin ayamga tegishib:

— Qoziqni mahkam qoqaver, endi su-g'urmaysan! — dedi va ishga ketdi.

Do'kon shu ko'chaning ro'parasida ekan. Ayam ikkovimiz kuni bo'yi tinim bilmadik. Men kechki payt ketishim kerak edi, ayam qo'ymadi, nazarimda, o'z uyimizda bir-ikki kecha yotishimni xohlar edi. Yotib qoldim.

Ertasiga darsga kechikdim. Hovliqib ketayotgan edim, Baqaqurilloqqa qayrilishda sinfdoshimiz Nazir degan bolani ko'rib qoldim. Ikkovimiz chopdik. Internat hovlisiga kirib, chap tomondagi darsxonaga burildik. Eshikdan avval men kirdim. Uzun yo'lakda qo'lini orqasiga qilib yurgan Abduvahob domlani ko'rib qoldim. Domla barmog'i bilan imladi. Yugurib bordim, g'oz turib «afandim» deganimni bilaman, qulog'imning ostiga tarsaki tushdi. Gangib qoldim. Domla boshi bilan ishora qilib sinfni ko'rsatdi... Nazir mening shapaloq yeganimni ko'rib qochib qolgan ekan, domla uni «mufattish komissiya»ga topshiribdi. «Mufattish komissiya» uni sud qilib «qattiq jazoga mustahiq» qildi: bolalar ovqat yegani kirganda Nazir bir chekka ga qo'yilgan kursiga chiqib, hamma ovqat yeb bo'lguncha ikkala qo'lini ko'tarib turdi...

Ta'til kunlari boshlandi. Bu kunlarda bosh qashigani qo'limiz tegmas edi. Qayoqdandir bir tatar qiz kelib yaxshi o'qiydigan bolalardan kashshoflar otryadi tashkil qildi. Buning ham o'ziga yarasha mashhg'uloti ko'p ekan. Juma kunlari sayohat qilib shahardan tashqari Pishqoron ko'li atrofi, Naymancha soyi bo'ylari, sha-

har qo‘rg‘oni, Solihjon boyvachcha va boshqa boylarning bog‘lariga chiqardik. Bu vaqtarda shahar atrofi bosmachilardan tinchib qolgan, uzoq qishloqlardangina turli xabarlar kelar edi.

Yana qayoqdandir bir yigit kelib internatda «sanoyi nafisa»<sup>1</sup> to‘garagi tashkil qildi. Ichimizda ashula aytadigan bolalar bor ekan, yangi sharqiylar, xor va deklamatsiyalar o‘rgandik.

Shahardagi bir qancha maktabning «sanoyi nafisa» to‘garaklari ishtirokida eski shahardagi musulmon teatridda besh pardalik katta konsert berildi. Biz konsertda uch nomer — gimnastika, bitta sharqiy, bitta deklamatsiya bilan qatnashdik. Nomerlarimizni ijro qilganimizdan keyin zalgaga chiqdik. Ikkinci parda yopilganda sahananing oldiga soqol-mo‘yabi qop-qora, qaytarmayoqa kamzul kiygan Ahmadxonov degan kishi, uchinchi pardadan keyin o‘zimizning Hakimjon domla chiqdi. Ahmadxonov «bashariyat, mustabid», «sharq ozodligi» degan gaplarni ko‘p qaytardi, Hakimjon domla esa «maorif», «hurriyat» degan gaplardan keyin ikki og‘iz so‘zining birida «xoin Abduvahob» deyaverdi. Biz hayron bo‘lib bir-birimizga qaradik. Nazarimda Hakimjon domla Abduvahob domlani «zolim» deyish o‘rniga nuqul «xoin» der edi.

Biz yotoqqa qaytib kelguncha «xoin Abduvahob» degan gap allaqachon bolalarning qulog‘iga yetibdi. Yotoqlarda shovqin-

<sup>1</sup> Nafis san’atlar.

suron, bolalar bir-birini yiqitgan, mingan... Navbatchi murabbiyning qo‘lidan hech narsa kelmay qoldi. Hammaning og‘zida:

*Hur bo‘lib yasha, bir bo‘lib yasha,  
Jumla xobingni endi sen tashla...*

«Anarxist» degan gap paydo bo‘ldi. Hamma o‘zini anarxist hisoblar, anarxistligini bir-biriga isbot qilish uchun kurakda turmaydigan ishlarni qilar edi. Shunda Abduvahob domladan bir shapaloq yeganimni eslab men ham bir noma’qul ish qildim, bu qilmishim keyinchalik maorif xodimlarining majlisida, undan keyin muzofot firqa qo‘mitasining ijroiya byurosida og‘izga olinibdi.

Abduvahob domla ketib qoldi. Uning o‘rniga o‘rtta yoshlardagi, cho‘qqisoqol, yuzidan tabassum arimaydigan Po‘latjon domla vaqtincha mudir bo‘ldi.

Bolalar «hur» bo‘lib, o‘qishlardan putur ketdi. Buning aksi muallimlarga ham urdi. Ba’zan dars soatlari bo‘s sh o‘tar edi.

Akasi firqa-sho‘ro maktabida o‘qiydigan Akram degan bola ona tili darsida «f» harfiga qarshi chiqib domla bilan olishdi, tanaffus vaqtida darslar jadvalidagi hamma «f»ni o‘chirib, ustiga «p» yozib chiqdi; yana bir darsda domлага: «Nima uchun ona tili deymiz, ota tili desak bo‘lmaydimi» deb savol berdi. Shu masala Toshkentda bo‘lib o‘tgan imlo konferensiyasida ham ko‘tarilgan, bunga Fitrat degan kishi: «Biz onamizdan tug‘ilganimizga shubha yo‘q, lekin

otamizdan bo‘lganimizga shubhalanish mumkin», deb javob bergen ekan. Domla shuni aytdi.

Yoz o‘tdi. Kuzning o‘rtalarida payshanba kuni uyga kelsam, ayam meni xafaroq qarshi oldi. Uyga kirdim va qoziqlarga osig‘liq uchta beshotar miltiq, shoda-shoda o‘q, tokchada turgan ikkita yaltiroq to‘pponchani ko‘rib hayron bo‘ldim, keyin suyunib ketdim.

Ayam dadamdan nolidi.

— Topishi yaxshi edi, uyimizdan chaksa yarim, chaksa un, guruch uzilmasdi, xumchada yog‘... Buni ko‘rmaysanmi, do‘konni topshirib Meliboy aminga yigit bo‘lib o‘tiribdi! — dedi, keyin o‘ziga tasalli berdi: — Lekin ko‘proq ishi shaharda: o‘q, yaroq olgani kelgan bosmachilarning odamini tutishar ekan. Ha, aytganday, esingda bormi, Oqqo‘rg‘onda Tolib degan qo‘sнимиз bo‘lar edi, uyi do‘konimizning orqasida edi, shu yigit o‘q olgani kelgan ekan, qo‘lga tushay deganda, qochib ketibdi... Lekin mana bunaqa qishloqqa chiqqani yomon, o‘tgan kuni Meliboy amin boshliq yigitlar bilan qishloqqa ketganicha hali daragi yo‘q. Qaysi qishloqqa ketganini bilmasam...

Ko‘z oldimga darhol Valixon so‘fi keldi.

— Buvaydiga ketishgandir! Dadam Valixon so‘fini topib otib tashlaydi. So‘fi dadamni alamon qildirib yuborishiga sal qolgan edi, — dedim.

— Ha, so‘fi o‘lgurni otib tashlasin! — dedi ayam xuddi hozir o‘zi otmoqchi

bo'lganday ko'rsatkich barmog'ini o'qtalib. — Qudashga borib Roziq vofurushni ham otsin! Bular bizga ozmuncha azob berdimi! Yaypanga ham borsin! Lekin Olim buva dadangni so'kkan, hovlisidan haydab solgan bo'lsa ham o'zi yaxshi odam edi...

Norg'ul, qorachadan kelgan Meliboy aminni bir-ikki ko'rgan edim, uning hovlisi ko'chaning narigi yuzi, muyulishida bo'lib, miltiqli odamlar kirib-chiqib yurganiga ko'zim tushgan edi. Dadamdan eshitib ayamning aytishiga qaraganda, bu odam asli allaqaysi qishloqdan bo'lib, «hukumatga til bergen», bosmachilar buni fahmlab qolgandan keyin shaharga qochgan, bosmachilar uning uyiga o't qo'ygan ekan. Uning yigitlari ham Avg'onbog', Yaypan, Qirqketmon, Arg'amchiqishloq, Oqtepa, Chilgijiyda, Naymancha va boshqa qishloqlardan, shaharliklardan dadam bilan bir aravakash-u allakim degan bir sozanda bor ekan. Meliboy amin: «Men Leninning o'g'liman, Lenin Qo'qonga keladi, kelmasa o'zim borib olib kelaman», degan mish.

Ayam bora-bora dadamning bu ishiga ham ko'nikdi, dadam otryad bilan tez-tez qishloqlarga chiqqanda, bir-ikki kun yo'q bo'lib ketganda ham ko'p tashvish tortmaydigan bo'ldi. Biroq qishda ro'y bergen katta fojia ayamnigina emas, meni ham vahimaga solib qo'ydi.

Bir kuni darsdan keyin tatar muallimlarimizdan biri bolalarni katta zalga yig'ib marsiya o'rgatdi:

*Tug'onlar, shahidlar, qurbon bo'ldingiz tofi  
Aziz xalq uchun tortishqonda...*

Shu kuni duv-duv gap bo'ldi: Nosir maxsumni bosmachilar o'ldirishgan emish; o'n uchta qizil soqchi so'yilibdi; bular o'ttiz ikki kishi ekan...

Nosir maxsus shaharda mashhur mualimlardan bo'lib, Taroqchilikda kattalarga maktab ochganini eshitgan, uning soqolmo'ylabi «talaba»lari Birinchi may namoyishiga duxovoy muzika chalib chiqqanini ko'rgan edim.

Ertasiga tushga yaqin Po'latjon domla butun internatni bo'ysira qilib Jomega olib bordi. Ko'chalarga, Jome va uning atrofiga odam sig'ishmas edi. Motam marosimiga shahardagi hamma maktablar, internatlarning talabalari, mehnatkashlar ittifoqi qora lenta bog'langan qizil bayroqlar ko'tarib kelgan edi. Qurbonlar Jomening sahniga qo'yilgan ekan, bizning internat orqaroqda turib qoldi. Qurbonlar qo'yilgan yerda yig'i-sig'i, dod-faryod.

Kimningdir baland tovushi yangradi. Motam mitingi ochildi. Jimlik hukm surdi. Bu jimlikda avval bosiq, keyin qizg'in nutqlar eshitila boshladi.

Shu choq orqamizda turgan maktabning keksa muallimi bizning Po'latjon domla bilan gaplashib qoldi va shivirlab fojianing tafsilotini gapirib berdi.

Bular Nosir maxsum boshliq, qishloq sho'rosiga saylov o'tkazgani Chilgijiydaga chiqishgan ekan. Saylov o'tibdi. Saylovdan

keyin osh tortilibdi. Oshga giyoh solingan ekan, osh yegan odamlarning hammasi tirrakday qotib qolibdi. Shunda qishloqni bosmachi bosibdi-yu, Nosir maxsum boshliq hamma qurbanlarni qilichdan o'tkazibdi. Keksa muallim Qulmat degan soqchi to'g'risida ko'proq gapirdi. Qulmat saylov majlisida ko'proq gapirgan ekanmi yo bosmachilar sha'niga bir nima degan ekanmi, uning avval tilini kesishibdi, keyin qibлага orqasini o'girib, bo'ynidan so'yishibdi. Bu Qulmat kim ekan, desam, o'rtog'im Mamajonning dadasi ekan! Men beixtiyor qurbanlar tomonga qaradim, lekin Mama-jonni ko'rmadim. Qurbanlar dafn qilinayotganda biz qabrdan yana ham uzoqda qoldik. Miltiqlar otildi. Marsiyalar o'qildi.

Men o'sha kuni kechqurun Mamajonni ko'rgani, ko'ngil so'ragani uning uyiga bormoqchi bo'lib Po'latjon domladan javob so'radim. Po'latjon domla mening bu niyatimdan xursand bo'lib, yonimga besh bolani qo'shib berdi. Qipchoqariqqa bordik. Qiyshiq ko'cha eshigi oldi va yo'lning ikki tomonini odam tutib ketgan, bularning ichida qizil soqchilar ham ko'rinar edi. Odamga liq to'la kichkinagina hovlichaga kirolmadik. Pastakkina, go'rga o'xshagan qorong'i uydan dod-faryod eshitilar edi. Mamajonni topolmadik, eshik oldida biron soat turib qaytdik. Ertasiga o'zim yakka borsam odam biroz sepsilipti, lekin Mama-jonni yana ko'rolmadim. Bir necha kundan keyin uni o'z qishlog'i Bog'donga ketganini eshitdim. Shu-shu Mamajon bilan boshqa

ko'risholmadim. Shu voqeadan keyin ayam cho'p-ustixon bo'lib ketdi, dadamning taskin-tasalli berib aytgan gaplari unga kor qilmas edi. Ayam bir hafta «Mandalak»ka bormay qo'ydi, yana bora boshlaganidan keyin ishga alahsib, xotin-xalaj bilan bo'lib biroz ovundi, rangi kirganday bo'ldi.

Bir payshanba kuni uyga kelsam, ayam meni juda xursand qarshi oldi:

— Qonxo'r gumdon bo'libdi-ku! Do'zaxda ko'zidan-u qulog'idan alanga chiqadigan bo'libdi-ku! Qon kimlarni tutmaydi!

Men tushunolmadim.

— Hali eshitganing yo'qmi? Nima yangi xabar bo'lsa avval «Mandalak»ka keldi o'zi. «Mandalak»da duv-duv gap. Ergash qo'rboshini bir kampir doskalla bilan chopib tashlabdi. Ergash o'sha kampirning bitta-yu bitta o'g'lini otib tashlagan ekan. Kampir arzga boribdi. Ergash «ayt arzingni» degan ekan, kampir paranjisining tagidan doskalla chiqaribdi-yu, «mana arzim, mana arzim» deb kallasiga uraveridi.

Men bu gapga uncha ishonmadim, lekin ayamning jon-jahoni yorishgan, go'yo butun bosmachilarining joni Ergashda-yu, Ergash o'lishi bilan hammasi qirilib ketganday edi. Shundan keyin unga dadamning taskin-tasallisi kerak bo'lmay qoldi.

Shundan keyin, haqiqatan, bosmachilar haqida har xil xabarlar kela boshladи: falon qo'rboshi qo'lga tushibdi; falon qo'rboshi hukumatga yarog'-aslahasini topshirib-

di; falon qo‘rboshi yigitlari bilan tog‘ ora-lig‘ida ketayotgan ekan, ko‘chki bosib qolibdi... Lekin, shu bilan birga uzoq qish-loqlarda jang bo‘lgani, bosmachilar qish-loqni talagani, qishloq sho‘rosiga o‘t qo‘ygani, qo‘rboshilar bir-birini o‘ldirgani haqida ham xabarlar kelib turar edi. Sharqiy Buxoroga Turkiya poshsholaridan Anvarbek kelgan emish, degan gap ham chiqdi.

Bahor kirganda internatimiz «Kommuna maktabi»ga aylanib, butxonaning oldidagi bir boyning juda ham kattakon imoratiga ko‘chdi. Imorat butun mahallani egallagan, ichkari boshdan-oyoq mevazor bog‘ edi. Maktabga askarlikdan bo‘sagan Bisirov degan bir tatar yigit mudir bo‘ldi. Toshkentdan ikkita muallim, ikkita tutash-murabbiya keldi.

Imorat va bog‘ ne ahvolda edi. Bisirov domla har kuni darsdan keyin o‘zi bosh bo‘lib talaba va muallimlarni ishga solar, darsxona va yotoqlarni tozalatar, bog‘ni choptirar, gullar ektirar edi. Klub ochildi. Muallimlarimiz iona qilgan kitoblardan kutubxona tashkil etishdi.

Klubda yangi sharqiylar o‘rgandik. May bayramiga tayyorgarlik ko‘rdik.

May arafasi kuni hammamizga yangi forma berildi. Ertasiga bo‘ysira bo‘lib, sharqiy maqomiga qadam tashlab namoyishga chiqdik. Yangi forma va yangi sharqiylarimiz bilan biz ham odamlarning diqqatini jalb qildik. Namoyish bo‘ladigan O‘rda maydoniga kirganimizda yer-ko‘kni

tutib yotgan xalq bizni ko‘rib guvilladi, chapak chaldi. Xalq orasidan o‘tib borib, maydonning o‘rtasiga qurilgan minbardan ancha berida turib qoldik. Birozdan keyin maydonga yer-ko‘kni larzaga solgunday sharqiy aytib dorilmuallimin talabalari kirib keldi:

*Inqilob, inqilob, ey shonli yor,  
Dahshating tebratur tog‘-u toshni;  
Zulm elin, jabr elin aylading xor,  
Beramiz, yashag‘il, jon-u boshni,  
Nurlaring o‘chmasin bu jahonda,  
So‘nmagil, ey muborak charog‘,  
Yashagil, ko‘p zamon bo‘l amonda,  
Zulm elin, jabr elin aylading dog‘;  
Rohat olmakdalar yanchilganlar,  
Naqadar shafqat bordir soyangda;  
Shafqating, rohating istaganlar,  
Kecha-kunduz sening xizmatingda.*

Saf bizning orqa tomonimizga kelib bir-oz «erinda soy» qilib turdi-da, komanda berilgach, taqqa to‘xtadi. Butun miting davomida shulardan ko‘zimizni olmadik. Bir men emas, nazarimda, har bir bola tezroq tovushi yo‘g‘on bo‘lishini, dorilmuallimin talabalari safida sharqiy aytib, shularday qadam tashlab, shahar ko‘chalarini larzaga keltirib yurishni orzu qilar edi.

Bayram ichi bolalar orasida: «Kommuna» maktabi dorilmuallima qo‘silar emish», degan gap yurib qoldi. Yoz bo‘yi bu gap goh yo‘qolib, goh yana chiqib yurdi-yu, o‘qishlar boshlanishidan biron hafta oldin «doril-

muallimin «Kommuna» maktabi talabalari-  
dan yigirmata bolani tanlab olar emish»,  
degan yangi gap chiqdi. Haqiqatan, bir-ikki  
kundan keyin Po'latjon domla bizdan ellik-  
ka yaqin bolani bo'ysira qilib dorilmual-  
liminga boshlab bordi. Bungacha doril-  
muallimin butxonaning yonboshidagi sobiq  
xotin-qizlar gimnaziyasi binosiga ko'ch-  
gan ekan. Boshqa maktablardan ham bola  
ko'p edi. Hammani kattakon bir sinfga olib  
kirishdi. «Hozir dorilmuallimining katta  
domlasi Qori Niyoziy kelarmish, Qori Niyo-  
ziy bo'ladigan bolani ko'zidan bilarmish»,  
degan gap yurib qoldi. Hamma ko'zini kat-  
ta ochib, taqdiri nima bo'lishini kutib  
jimgina o'tirar edi. Katta domla deganda,  
mening ko'z oldimga novcha, yo'g'on, op-  
poq soqoli ko'ksiga tushgan nuroni chol  
kelgan edi. Po'latjon domla o'rta bo'yli,  
chuvakkina, qop-qora sochini bir tomonga  
silliq qilib taragan, pidjak va qirrasi  
chiqqan shim kiygan bir yigitni boshlab  
kirdi. Qori Niyoziy qo'lini orqasiga qilib,  
partalar orasida nari-beri yurdi-da, birdan  
to'xtab, o'rta yerda o'tirgan bir bolaga bar-  
mog'ini bigiz qilib «Sen!» dedi. Bola irg'ib  
o'rnidan turdi, Po'latjon domlaning amri  
bilan sinfdan chiqib ketdi. Qori Niyoziy  
bolalarga zehn solib yana yurdi, yana bir  
bolaga barmog'ini bigiz qilib «Sen!» dedi.  
Bu bola ham chiqib ketdi. Qori Niyoziy  
uchinchini to'xtashida meni ko'rsatdi.

Shunday qilib, yuzdan ortiq boladan ellik  
olti bola tanlab olindi. Bular hammasi Far-  
g'ona muzofot ta'lim-tarbiya bilim yurti,

ya'ni dorilmuallimin qoshidagi namuna-tatbiqot matabining talabasi bo'ldi. Bu maktabdan dorilmuallimingga bir qadam edi.

Shanba kuni tushki ovqatdan keyin uyga borib yotib kelgani bolalarga javob berildi. Men ovqatni chala-chulpa yeb, g'izil-laganimcha uyga qarab yetdim. Nazarimda oyog'im yerga tegib-tegmay borar edim.

Ayam kerosin, baliq ko'tarib yangitta ishdan kelgan ekan, anchagina parishon ko'rinar edi. U mening quvonchdan entikib aytgan gaplarimga «Muncha yaxshi, muncha yaxshi» deb turdi-yu, nazarimda, hech ham suyunmadi. Dadam Meliboy amin boshliq otryad bilan qishloqqa chiqib ketganicha to'rt kundan beri bedom-darak ekan. Amakim keldi, ayamga taskin-tasalli berish o'rniga uni xo'p urishdi, «yig'lama, kasofat, birato'la yig'laysan!» — dedi-yu bir shisha kerosin olib chiqib ketdi.

Dadam ertasi juma kuni peshindan keyin keldi. Uning oldingi bitta tishi tushgan, bir qoshi past, bir qoshi baland — xiylagina ta-jang ko'rinar edi. Ayam uning tishiga ham, menga keltirgan chiroyli sariq etikchasiga ham e'tibor qilmadi, hol-ahvol so'rash o'rniga yig'i boshladi.

— Bu qurib ketgurlar qachon gumdon bo'ladi-yu, qachon yurt tinchiydi!

Dadam menga etikni kiygizib ko'rар ekan, xunob bo'lib:

— Bosmachi hali-beri yo'qolmaydiganga o'xshaydi, bularga O'rdaning o'zi yarog'-aslaha chiqarib turibdi-yu, — dedi va

O'rdadan go'ng ortib chiqqan bir brichka Oydinbuloq atrofida qo'lga tushganini, go'ng ostidan ikkita beshotar miltiq, besh yuzga yaqin o'q chiqqanini aytdi, keyin beshbattar bo'g'ildi: — Xo'p, O'rdada bironta nikalayvachcha bo'lsa bordir, lekin bosmachilar ichida Xalpaerim nima qilib yuribdi degin!

Ayam ko'z yoshini darrov artib, dadamga qaraganicha angrayib qoldi. Men ham hayron bo'ldim, Xalpaerim deganda ko'z oldimga juda ham kattakon ko'k gumbaz ustiga o'rnatilgan oltin taxtda o'tirgan nuroniy mo'ysafid — yer yuzidagi hamma musulmonlarning podshosi kelar, lekin uning qayerda, qaysi mamlakatda podsholik qilishini bilmas edim. Dadam tushuntirib berdi. Uning aytishiga qaraganda Turkiyadan Sharqiy Buxoroga kelib bosmachilarga qo'shilgan va qizil askarlar bilan urushda o'lgan Anvarbek Xalpaerimning o'zi yoki uning o'ng qo'li bo'lib, aslida Xalpaerim emas, Xalifai Rum ekan. Men tasavvurimdagi cholning bosmachilarga qo'shilishini aqlimga sig'dirolmadim. Bu gapga ayam mutlaqo ishonmadi, kalaka yo'sinidagi gaplar gapirdi. Dadamning achchig'i keldi. Shunday qilib, oraga boshqa gap sig'madi-yu, quvonchim ichimda qolaverdi. Kechqurun maktabga ketdim.

Maktabda ro'y bergan ikki hodisa Xalpaerim to'g'risida dadam kuyib-pishib aytgan gaplar rost ekanini tasdiqlaganday bo'ldi.

Bir kuni dorilmuallimin va namuna-tatbiqot maktabining mudiri va jug'rofiya muallimi Subhiy afandi sharqiy o'rgatgani bolalarni yig'di. Bu kishi jahon urushida asir tushgan, hanuz harbiy kepatasini yo'qotmagan sobiq zabitlardan bo'lib, muallim va murabbiylarimiz orasida xiylagina mo'tabar edi. Subhiy afandi bizga «Turk elining dog'i-doshi og'liyur»<sup>1</sup> deb boshlanadigan bir sharqiy o'rgatdi. Bu sharqiy Turk-Ingliz muhorabasi vaqtida chiqqan ekan. Subhiy afandi shu muhoraba, Turk o'rdasi Chanoq Qal'a qirg'oqlarini o'z qoniga bo'yagani, mashhur Turk sarkardalari to'g'risida gapirib, Anvarbekdan so'z ochdi va «Turk o'g'li turk Anvarbekni ruslar o'ldirmishlar» dedi. Shunda men «Anvarbek Xalpaerimmi?» — deb so'ragim keldi-yu botinolmadim.

Yana bir kuni Muhammadjon Xoliqiy degan domlamiz ona tili darsida arab alifbesi dunyodagi hamma alifbelardan chiroyli ekanini, bunga sabab uning hamma harfi musulmon odamning yuzidan olinganligini, musulmon odam qanday qiyofaga kirmasin, darhol tanib olish mumkin ekanini aytdi, bunga misol qilib, kecha bo'lib o'tgan bir voqeani gapirib berdi: Kecha Subhiy afandining oldiga rus qiyofasidagi bir musofir kelib, bir kecha tunagani joy so'rabdi. Subhiy afandi uni Muhammadjon domлага «O'z tilini yo'qotgan musulmon» deb tannishtiribdi va biron yotoqdan joy berishini

<sup>1</sup> Turk elining tog'i-toshi yig'laydi.

so‘rabdi. Muhammadjon domla Subhiy afandi aytmasdanoq mehmon musulmon ekanini darrov bilibdi: yuzidan shundoqqina farishta yog‘ilib turgan emish.

Shu kuni «Subhiy afandini Osobiy otdel olib ketibdi» degan gap tarqaldi, lekin ertasiga ertalab Subhiy afandi darsga kirdi.

Shu voqeadan keyin dorilmuallimining asosiy sinfida o‘qiydigan bir bola «Subhiy afandining Is’hoq afandi degan bir o‘rtog‘i bosmachiga chiqib ketgan ekan, kechalari bir ko‘zini bog‘lab Subhiy afandining oldiga kelib turar emish», deb qoldi. Uni kimdir o‘z ko‘zi bilan ko‘ribdi.

Yanagi shanba kuni uyga borganimda Xalpaerim to‘g‘risida dadam aytgan gaplar rost ekanini tasdiqlamoqchi bo‘lib, maktabda bo‘lib o‘tgan voqealar, yurgan gaplarni ayamga aytib berdim. Ayam achchig‘i kelib: «Dadangning ishi bunaqa, endi boshimga maktabing ham bormi!» — dedi.

Yakshanba kuni ovqatdan keyin bolalarga kuzgi paxtalik nimcha berildi. Navbatim kelganda omborga kirdim. Qopqora, barvasta xo‘jalik mudirimiz Nosirjon Hoji menga loyiq nimcha qidirar ekan, yo‘g‘on, g‘aldiragan tovush bilan: «Dadangga nimalar deding? Sen unaqa gap tashib yurmagin!» — dedi. Yuragim shig‘ etib ketdi: demak ayam mening gaplarimni dadamga aytibdi-da!

Nosirjon Hoji uzatgan nimchani nardan-beri kiydim-u eshikka otildim. Eshik oldida turgan bolalar «qulluq bo‘lsin» qilishdi shekilli, lekin birontasining gapi

qulog‘imga kirmadi, yuragim g‘ash edi:  
dadam mакtabga qachon kela qoldi, kim-  
larga uchrab nimalar dedi ekan?

Endi nima bo‘ladi?

1965-yil



# **Hikoyalar**

## **BEMOR**

(O‘tmishdan)

*Osmon yiroq, yer qattiq.*

Maqol

Sotiboldining xotini og‘rib qoldi. Sotiboldi kasalni o‘qitdi — bo‘lmadi, tabibga ko‘rsatdi. Tabib qon oldi. Betobning ko‘zi tinib, boshi aylanadigan bo‘lib qoldi. Baxshi o‘qidi. Allaqanday bir xotin kelib tolning xipchini bilan savaladi, tovuq so‘yib qonladi... Bularning hammasi, albatta, pul bilan bo‘ladi. Bunday vaqtarda yo‘g‘on cho‘ziladi, ingichka uziladi.

Shaharda bitta shifoxona bor. Bu shifoxona to‘g‘risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch parkda, daraxtlar ichiga ko‘milgan baland va chiroyli oq imorat; shisha qabzali kulrang eshidiga qo‘ng‘iroq tugmasi bor. Chigit po‘choq va kunjara bilan savdo qiladigan xo‘jayini Abduq‘aniboy, omborda qulab ketgan qoplar ostida qolib o‘ladigan bo‘lganida bu shifoxonaga bormay Simga<sup>1</sup> ketgan edi. Shifoxona deganda Sotiboldining ko‘z oldiga izvosh va oq podshoning suvrati solingan 25 so‘mlik pul kelar edi.

<sup>1</sup> Sim — hozirgi Farg‘ona shahri.

Bemor og'irlashdi. Sotiboldi xo'jayini ning oldiga arzga bordi, ammo bu borishdan muddaosi nima ekanini aniq bilmas edi. Abdug'aniboy uning so'zini eshitib ko'p af-suslandi, qo'lidan kelsa hozir uning xotini ni oyoqqa bostirib berishga tayyor ekanini bildirdi, keyin so'radi:

— Devonaiy Bahovaddinga hech narsa ko'tardingmi? G'avtsula'zamga-chi?

Sotiboldi ketdi. Bemorning oldidan jilmaslik va shu bilan birga tirikchilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur bo'ldi — har xil savatchalar to'qishni o'rgandi. U er-tadan-kechgacha oftobshuvoqda, gavronlar ichiga ko'milib savat to'qiydi. To'rt yashar qizchasi qo'liga ro'molcha olib, onasining yuzini karaxt, nimjon, xira pashshalardan qo'riydi; ba'zan, qo'lida ro'molcha, mukka tushib uxbab qoladi. Hammayoq jim. Faqat pashsha g'ing'illaydi, bemor ingraydi; har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitiladi: «Hey do'st, shaydullo banomi ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli xudo...»

Bir kechasi bemor juda azob tortdi. U har ingraganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday talvasaga tushar edi. Qo'shnisi — bir kampirni chaqirdi. Kampir bemorning to'zigan sochlari tuzatdi, u yoq-bu yog'ini siladi, so'ngra... o'tirib yig'ladi.

— Begunoh go'dakning saharda qilgan duosi ijobat bo'ladi, uyg'oting qizingiz-ni! — dedi.

Bola anchagacha uyqu g'ashligi bilan yig'ladi, keyin otasining g'azabidan, onasining ahvolidan qo'rqb, kampir o'rgatgancha duo qildi:

— Xudoyo ayamdi daydiga davo begin...

Bemor kundan kun battar bo'lib, oxiri o'sal bo'ldi. «Ko'ngilga armon bo'lmasin», deb «chilyosin» ham qildirishga to'g'ri kel-di. Sotiboldi to'qigan savatchalarini ulgur-ji oladigan baqqoldan yigirma tanga qarz ko'tardi. «Chilyosin»dan bemor tetik chiq-qanday bo'ldi; shu kechasi hatto ko'zini ochib, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi:

— Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dargohiga qabul qildi. Dadasi, endi tuzukman, qizimni saharlari uyg'otmang.

Yana ko'zini yumdi, shu yumganicha qaytib ochmadi — saharga borib uzildi. Sotiboldi qizchasini o'lik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganda qizcha uyg'ondi va ko'zini ochmasdan odatdagicha duo qildi:

— Xudoyo ayamdi daydiga davo begin...

1936-yil

## ADABIYOT MUALLIMI

O‘zining aytishiga ko‘ra «nafis adabiyot muallimi» o‘rtoq Boqijon Baqoyev og‘ilga kirib ta’bi xira bo‘ldi: sigirning qulog‘iga yana kana tushibdi! Kanadan ham ko‘ra sigir uning achchig‘ini keltirdi: kanani teray desa qo‘ymaydi — boshini silkiydi, pishqi-radi.

— Hayvon! Sigir emas, hayvon! — dedi og‘ilning eshigini qattiq yopib. — Hayvon!

Xotini Mukarram hovlida samovarga suv quyar edi.

— Hayvon! — dedi Baqoyev, — bu sigirni sotib puliga cho‘chqa olish kerak!

— Shaharda cho‘chqa asrash mumkin emas, — dedi Mukarram samovarga ko‘mir solayotib.

— Nima uchun? Taqiq qilinganmi? Kim aytdi? Men aytib edimmi? To‘g‘ri, mumkin emas... albatta, mumkin emas...

— Uyga kiring, Hamida keldi.

Hamida o‘n olti yoshlardagi tiyrak, quvnoq qiz, pochchasini ko‘rib sevinib ketdi.

— Siz uyda ekansiz, bilsam daftaramni olib kelar ekanman... esizgina...

O‘rtoq Boqijon Baqoyevning ta’bi ochildi — sigir, uning qulog‘idagi ko‘m-ko‘k kana, g‘o‘qillab tumshug‘i bilan ariq yoqlarini buzib yurgan cho‘chqa ko‘z oldidan ketdi.

— Texnikumdan rabfakka o‘tibsan deb eshitdim, rostmi? — dedi. — Hmm... yaxshi qilibsan. Rabfakka o‘t, deb men

aytib edim shekilli? Hmm... Auff, zarda bo'libman... Rabfak yaxshi. Men bir borgan edim. Kanselyariyaning eshigiga praktikum deb yozib qo'yipti. To'g'ri emas. Praktikum, minimum, maksimum bular hammasi lotincha yoki lotinchaga yaqin so'zlar. Men shaxsan shunday deb bilaman.

Biroz jim qolishdi.

— Boqijon aka, — dedi qiz uyalibroq, — bir narsani sizdan so'ramoqchi edim: biz sinfda Chexovning «Uyqu istagi»ni o'qidik, go'dakni o'ldirgan qizni sud qilmoqchimiz. Da'vogar go'dakning onasi — Rahima bo'ladi, qoralovchi — Sharifjon. Sudyalar ham bo'ladi. Men qizni oqlab, butun gunohni uning xo'jayiniga, yosh qizni bu qadar berahm ekspluatatsiya qilgan kishiga qo'ymoqchiman. Mana shu... Shuni yozdim. Shu to'g'rida sizning fikringizni bilmoqchiman. Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoyev o'ylab turib, so'radi:

— Nafis adabiyot darsini sizlarga kim beradi? Hakimov? Ahmoq odam! O'z ustida ishlamaydi. Savol alomati hamma vaqt «mi» dan keyin qo'yiladi desam, kuladi. Gap bunda ham emas...

Mukarram samovar ko'tarib kirdi. Hamida irg'ib turib, samovarni opasining qo'lidan oldi va stolga qo'ydi. U homilador xotiniga samovar ko'tartirib, qarab o'tirgan pochchasidan o'pkalamoqchi edi, biroq uyaldi, indamadi. O'rtoq Boqijon Baqoyev juda chanqab turgan ekan, ustma-ust to'rt piyola choy ichdi va terladi.

— Chuchvaradan keyin choy juda yaxshi ketadi-da, — dedi yuzidagi terni artib. — Hmm... soqol ham o'sipti, sartarosh bo'lmasa odamlar maymun bo'lib ketar edi. Maymun juni to'kilib, odam bo'lgan. Bu haqda Engelsning fikri bor...

— Haligini aytmadingiz, Boqijon aka, — dedi qiz. — Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoyev yana bir piyola choy so'radi.

— Chexovmi? Hmm... Burjuaziya realizmi to'g'risida so'zlaganda eng avval uning obyektiga diqqat qilish kerak. Burjuaziya realistlari tushungan, ular aks ettirgan obyektiv voqelikni anglash lozim bo'ladi. Turgan gapki, Chexovning ijodi boshdan oyoq, butun mohiyati bilan ilk burjuaziya realizmi, ya'ni... hmm... Mukarram, tovuqqa moyak qo'ydingmi? Qo'yish kerak, bo'lmasa daydi bo'lib ketadi... Tavba, tovuqdan ahmoq jonivor yo'q — moyak qo'ysang tug'adi! Nima uchun moyak qo'ysang tug'adi? Xo'roz nima uchun saharda qichqiradi? Ajoyib psixologiya! Biologiya o'qiysizlarmi?

Hamida biologiyadan nimalar o'qiganini, bu o'qish yilida yana nimalar o'tilajagini so'zlab berdi va o'zining oqlash nutqida fiziologik asoslar ham ko'rsatish niyati bor ekanini aytib, yana so'zni Chexov ustiga burdi.

— Hmm... — dedi Baqoyev, — Chexov to'g'risida o'zimning fikrim bor. Boshqalar nima desa desin, harholda uning dunyoga

qarashida... Uning dunyoga qarashi Pushkin va Lermontovlarning dunyoga qarashidan farq qiladi. Bir davr, bir sinf, bir mamlakat yozuvchilari bo'lishlariga qaramasdan mutlaqo farq qiladi!

— Chexov Pushkin bilan bir davrda yashagan emas-ku, dedi Mukarram, — bizning kutubxonada uning Maksim Gorkiy bilan oldirgan surati bor. Chexov 190‘ -yilda o‘lgan bo‘lsa kerak.

O‘rtoq Baqoyev biroz o‘ng‘aysizlandi.

— Sizlar qaysi Chexov to‘g‘risida gapi-rayotibsizlar? Choydan quy!.. Bu Chexov haqidami? To‘g‘ri, bu 190‘ -yilning birinchi yarmidami, ikkinchi yarmidami o‘lgan... Boshqa ro‘molcha ber, bundan piyoz hid kelayotipti. Men ana u Chexov, ilk burjuaziya realizmining namoyandasini bo‘lgan Chexov haqida so‘zlayotibman.

— «Uyqu istagi» qaysi Chexovniki? — dedi Hamida.

— Hech shubhasiz, bu Chexovniki. Bu narsa birinchi marta «Sovremennik» journalida bosilgan.

Shundan keyin o‘rtoq Boqijon Baqoyev uzundan uzoq so‘zlab ketdi. Uning nima to‘g‘rida so‘zlayotganini Hamida bilmas edi. Detirding degan allaqanday mashhur tanqidchi Shelling degan yozuvchiga «sen dastyorga zor bo‘lguncha o‘g‘ling dastyor bo‘ladi» deb xat yozgan; Marks Dobrolyubovni Mering bilan bir qatorga qo‘ygan; Stending degan allaqanday bir dramaturg o‘lar chog‘ida Demping degan bir tanqidchiga: «Agar butun jonivorlarni xudo

yaratgan bo'lsa, men uning zavqiga qoyil emasman, echkiemar ham jonivor bo'ldimi?» degan... Hamidaning boshi og'irlashib ketdi, ikki marta sekin, og'zini ochmasdan esnadi.

Hamida mezbonlar bilan xayrlashib ko'chaga chiqqanda qorong'i tushgan edi, «Uyqu istagi» to'g'risida pochchasidan hech qanday fikr ololmadi. Uning so'zlari dan nima olgani haqida o'ziga hisob berar ekan, g'uvillab turgan boshida shundan boshqa hech narsa yo'q edi: praktikum, minimum, maksimum; Detirding, Stending, Shelling, Mering, Demping...

1937-yil

## MUNDARIJA

Adib. Dramaturg. Ustoz . . . . .	3
O'tmishdan ertaklar ( <i>Qissa</i> ) . . . . .	11
Hikoyalar	
Bemor . . . . .	199
Adabioyt muallimi . . . . .	202

10.5.

«Sharq» nashriyot-matbaa  
aksiyadorlik kompaniyasi  
100000, Toshkent shahar, «Buyuk Turon» ko‘chasi, 41.  
Toshkent shahar, 2018-yilning 20-aprel kuni  
Holding bo‘eki qurʼishib  
siz uchun, og‘ingiz o‘tligandan  
**ALIMQURUM**

**ABDULLA QAHHOR**

## **O‘TMISHDAN ERTAKLAR**

*Qissa va hikoyalar*

«Sharq» nashriyot-matbaa  
aksiyadorlik kompaniyasi  
Bosh tahririyati  
Toshkent — 2018

Muharrir *Erkin Malik*

Rassom *Akram Xusomov*

Badiiy muharrir *Tolib Qanoatov*

Texnik muharrir *Ra’no Boboxonova*

Musahhih *Hamidulla Abdusamatov*

Sahifalovchi *Lidiya Soy*

Diapozitivdan bosishga ruxsat etildi 20.05.2018. Bichimi  
84x108  $\frac{1}{32}$ . «Shkolnaya» garniturasi. Ofset bosma. Shartli  
bosma tabog‘i 10,92. Nashriyot hisob tabog‘i 6,6.  
Adadi 5 000 nusxa. Buyurtma № 152.

«Sharq» nashriyot-matbaa  
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,  
100000, Toshkent shahar, «Buyuk Turon» ko‘chasi, 41.





ISBN 978-9943-26-820-3

9 789943 268203

